

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИ КАФЕДРАСЫ

Кол жазма укугунда
УДК 81'44:811.531(575.2)(043.3)

Караева Назира Ормонбековна

**КЫРГЫЗ-КОРЕЙ ГИДРОНИМИКАЛЫК ТИПОЛОГИЯСЫНЫН
ЛИНГВИСТИКАЛЫК ГЕНЕЗИСИ ЖАНА КОНЦЕПТУАЛДЫК
НЕГИЗИ**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык
жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
д и с с е р т а ц и я

Илимий жетекчи – филология
илимдеринин доктору,
профессор Б. Е. Дарбанов

Бишкек – 2022

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	4
--------------	---

I БАП

КЫРГЫЗ-КОРЕЙ ГИДРОНИМДЕРИН САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ ПРИНЦИПТЕРИ ЖАНА НЕГИЗДЕРИ

§1.1. Гидронимдердин лингвистикадагы изилдениш абалы	9
§1.2. Корей тилинин лингвоэтногенетикалык орду жөнүндө	18
§1.3. Лингвистикалык типологиянын негизги принциптери жана тармактары	21
I бап боюнча негизги жыйынтыктар.....	34

II БАП

КЫРГЫЗ-КОРЕЙ ГИДРОНИМДЕРИН ЛИНГВОТИПОЛО-ГИЯЛЫК, ЛИНГВОГЕНЕТИКАЛЫК АЛКАКТА ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

§2.1. Алтаистиканын жоболору изилдөөнүн методологиялык негизи катары	36
§2.2. Кыргыз-корей гидронимдерин салыштырып изилдөөнүн ык- методдору	51
II бап боюнча негизги жыйынтыктар.....	55

III БАП

КЫРГЫЗ-КОРЕЙ ГИДРОНИМДЕРИН САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ

§3.1. Алтай гидронимикалык типологиясынын генезиси	58
§3.2.1. “Суу” сөзүнүн кыргыз тилиндеги семантикалык потенциалы	62
§3.2.2. “Суу” концептинин номинанттары этимологиялык аспектиде	70

§3.2.3. Кыргыз-корей гидронимативдик, предикативдик жана посессивдик сөз айкаштарынын парадигматика-синтагматикалык бөтөнчөлүктөрү.....	82
§3.3. Энчилүү гидронимдердин кыргызчадан корей тилине которулуу ыкмалары	94
§3.4. Эл аралык деңизге тиешелүү гидронимдердин кыргыз, орус, корей тилдерине калькаланышы.....	106
§3.5. Эл аралык көл аталыштарынын корейче транслитерацияланышы.....	118
§3.6. Булуң аталыштарынын корейче берилиши жана транслитерацияланышы	122
§3.7. “Арал” түшүнүгү гидронимдердин курамында жана жер шарындагы арал аттарынын корейче транслитерацияланышы	128
§3.8. Гидронимдердин илим-техника чөйрөсүндөгү кызматы	141
III бап боюнча негизги жыйынтыктар.....	151
КОРУТУНДУ	155
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР	158
ТИРКЕМЕЛЕР	176

КИРИШҮҮ

Суу заты – эң таркалган, жашоо үчүн өтө керек, көптөгөн сапаттарга ээ зат. Суунун, анын түрлөрүн, ар кыл абалын, көрүнүшүн, түзүмүн, белгисин пайдалануу жолдорун атоочу сөздөрдү гидронимдер деп аташат (грекче *hudōr* “суу” + *nimos* “ат, ысым”). Суу аталыштарынын семантикасы көп катмарлуу, татаал түзүлүштө. Алардын мазмунунда сөз түркүмдүн (субстантивдик, адъективдик, процессуалдык ж.б.), түшүнүктүк, символдук, сакралдык, мифологиялык, физикалык, химиялык, экологиялык, фреймдик, метафоралык, деривациялык, жалпы-энчилүү заттарда ж.б. толгон маанилер бар. Ошондуктан гидронимдерди изилдөөлөрү коллективдүү аракетти талап кылган ири, оор милдет катары түшүнүүгө болот. Биз бул объектини чектеп, бир конкреттүү тарабын иликтөөнү тандап алдык. Сөз кыргыз-корей гидронимдери жөнүндө жүрөт.

Кыргыз гидронимдерин географтар (Э. М. Мурзаев, Д. Исаев, С.У.Умурзаков ж.б.), лексикологдор (Н. А. Баскаков, Н. Р. Жапаров, Л.С.Сулайманова, У. К. Камардинова, Г. А. Абыканова ж.б.) талдашкан. Бирок аларды башка тилдердин суу аталыштары менен салыштыруу толук колго алына элек. Гидронимдердин этимологиясы, типологиясы, концептосферасы бир тилден экинчисине өтүшү, тилдер аралык гидронимдердин жаралуу, таркоо шарттары атайын каралбай жүрөт. Бул маселелерди кыргыз-корей тилдеринин материалында чечүү зарылдыгы иштин темасын тандоого өбөлгө болду. Кыргыз-корей тилдеринин тектештиги да, типтештиги да – талаш маселе. Бизге 1) корей тили өзүнчө обочо тил экендиги жөнүндө; 2) бул тил япон тили менен гана түптөштүгү тууралуу; 3) байыркы корейлердин дравид элдери (Түштүк Индия) менен лингвоэтногенетикалык биримдиги жөнүндө; 4) корей тили тунгус-манчжур жана нивх (Амур дарыясынын куюлушу менен Сахалин аралында жашаган) тилдери менен тектештиги жөнүндө; 5) корей, япон тилдери тунгус-манчжур, монгол, түрк тилдери менен биргеликте алтай бүлөсүнө кирерлиги тууралуу; 6) бул тил ностратикалык чоң топко кириши

тууралуу илимий жоромолдор белгилүү (П.П.Шмидт, Г.Рамстедт, Е.Д.Поливанов, Банхан Ким, Л.Р.Концевич, К.Зулпукаров ж.б.). Гидронимдердин материалында ушул маселеге да кайрылууга негиз бар. Ал эми салыштырылып жаткан эки тилдин морфологиялык түзүлүшүндөгү жалпылык менен контрасттуулук типологиялык жана жандаштыруучулук ыкмаларга кайрылууга себеп болот. Ошентип, **теманын актуалдуулугу** бир нече факторлор менен шартталат. Аны тандоодо:

1) гидронимдердин топонимиканын алкагындагы орду толук жана ар тараптан аныкталбай, алардын универсалдуулугу, дискурстагы жыштыгы жана динамикалуулугу атайын изилденбегендиги;

2) гидронимдердеги концепт, концептосферанын объективдешүү жолдорунун аныкталбагандыгы (гидроним – образ, гидроним – түшүнүк, гидроним – символ, гидроним – скрипт ж.б.);

3) чыгыш, батыш тилдериндеги гидронимдерге тиешелүү жалпы жана бөтөнчө касиеттердин аныкталбагандыгы;

4) кыргыз, корей тилдериндеги универсалдык, типологиялык жана жекече тилдик белгилердин кенен сыпатталбагандыгы;

5) эл аралык гидроаталыштардын кыргыз, корей тилдеринде өздөштүрүлүшүнүн иликтенбегендиги;

6) суу аталыштарынын төркүнүн ностратиканын алкагында каралбагандыгы; бул гидронимдерде Алтай бүлөсүнө таандык жалпы касиеттердин бар же жоктугунун айкындалбагандыгы өбөлгө болду.

Диссертациянын илимий мекемелеринин тематикалык пландары менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы ОшМУнун кыргыз филологиясы жана журналистика факультетинин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты болуп тарыхый-генетикалык жана социалдык-маданий байланыштагы кыргыз жана корей тилдеринде лексикалык чордон катары кызмат кылган гидронимдерди конструктивдик жана семантикалык-типологиялык алкактарда салыштырып сыпаттоо саналат.

Изилдөөдө төмөнкүдөй конкреттүү милдеттер коюлат:

- 1) кыргыз жана корей тилдериндеги гидронимдердин жалпы корун аныктоо;
- 2) эки тилдеги айрым гидронимдердин түзүлүшүн, келип чыгышын, окшош формулаларын белгилөө;
- 3) тилдердеги гидронимдердин семантикалык типтерин, түрлөрүн ажыратып топтоштуруу;
- 4) гидронимдердин өнүгүүсүн, бир тилден экинчи тилге өтүү жолдорун, баюу багыттарын, динамикасын конкреттүү фактылар аркылуу көрсөтүү;
- 5) эл аралык гидронимдердин кыргыз, корей тилдери тарабынан өздөштүрүлүшүн белгилөө;
- 6) гидронимдердин топонимикадагы ордун, функцияларын сыпаттоо, алардын коммуникативдик милдеттерин белгилөө;
- 7) гидронимдердин өзгөрүшүнө тарыхый, саясий, маданий ж.б. факторлордун таасирин аныктоо;
- 8) гидронимдердин категория түшүнүгүнүн чегинде суу аталыштарынын тил аралык, улут аралык, маданий аралык, континент аралык орток белгилерин чектеп талдоо.

Иштин илимий теориялык жаңылыгы төмөнкүдөй аныкталат:

- 1) кыргыз-корей тилдериндеги гидронимдердин этимологиялык, типологиялык-генетикалык жалпылыктары жана бөтөнчүлүктөрү бүт тилдердеги мыйзам ченемдүүлүктөргө баш ийиши ачыкталды; ностратикалык айрым гидронимдик архетиптер реконструкцияланып сунушталды;
- 2) эки тилдеги айрым гидронимдердин этимологиясы тилдердин корей-түрк, корей-алтай, ностратика биримдиктеринин алкагында иликтенди; тилдердеги su-/si- архетипинин рефлекстери аныкталды;
- 3) тилдеги гидронимдерге мүнөздүү универсалдык касиеттер белгиленди; гидронимдердин мазмундук көп катмарлуулугу көрсөтүлдү; кыргызча суу лексемасынын полисемиялык касиети ачылып берилди;

4) иште гидронимативдик категория түшүнүгү негизделип сунушталды; эл аралык гидронимдердин кыргызча-корейче транслитерацияланганда, пайда болгон негизги фонетика-графикалык кубулуштар мүнөздөмөгө алынды;

5) тилдердеги гидрониманттардын функционалдык-семантикалык, формалдык-конструктивдик жана прагматикалык касиеттери аныкталды; алардын өзгөрүү жүйөлөрү, мотивдери, себептери гидронимативдик категориянын алкагында белгиленди.

Илимий иштин практикалык мааниси. Корея менен Кыргызстандын саясий, социалдык, экономикалык, маданий байланыштары калыптанып жаткан учурда бул эмгек, азыраак болсо да, бул процеске үлүш кошо алат. Эки элдин туристтери, бизнесмендери ж.б. өкүлдөрү тиешелүү гидронимдерди билүү менен жергиликтүү эл менен байланышка баруусу жеңилдейт. Иштеги фактылар “Тил илимине киришүү”, “Тилдин теориясы”, “Салыштырма грамматика”, “Түркология”, “Лексикология” сыяктуу филологиялык факультеттерде өтүлүүчү сабактарды өтүүдө колдонулат. Ошондой эле бакалавриатта дипломдук (квалификациялык) иштерди, кийин магистрдик, кандидаттык диссертацияларды даярдоодо иштин материалдарын пайдаланууга болот. Буларды “Ареалдык лингвистика”, “Алтаистика” боюнча семинарларда, атайын курстарда колдонууга мүмкүн.

Коргоого коюлган жоболор:

1. Бардык тилдерде гидронимдер бар, булардын пайда болушу, өнүгүшү, өзгөрүлүшү, колдонушу жалпы мыйзам ченемдүүлүктөргө баш иет. Ностратикалык тилдерге тиешелүү жалпы уңгу-архетиптер болушу керек. Аларды реконструкциялоого мүмкүн.

2. Ностратика тилдеринде **su-/si-* түрүндөгү архиформага катышы бар гидронимдер арбын. Бул уңгу корей, кыргыз (түрк), монгол, япон ж.б. тилдердеги гидроаталыштардын өзөгүн түзөт.

3. Бүткүл тилдерде гидронимдерге мүнөздүү универсалдуу касиеттер бар. Гидронимдердин семантикасы көп катмарлуу. Кыргыз-корей,

тилдериндеги гидронимдердин мазмуну, курулушу жана түзүлүшү типологиялык бөтөнчөлүктөргө жана окшоштуктарга ээ. Мында тил аралык аналогия мыйзамы үстөмдүк кылат.

4. Эл аралык географиялык гидроаталыштар кыргызчага, корейчеге транслитерацияланганда бул тилдердин тилдик эрежелерине карата ыңгайлашат.

5. Гидрономинативдик категория түрдүү тилдерге мүнөздүү жалпы функционалдык-семантикалык, формалдык-конструктивдик жана прагматикалык көрсөткүчтөрдү толук аныктоого өбөлгө болот.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Корей тилин атайын үйрөнүү, андагы гидронимдерди жыйнап, иретке салып, картотекага өткөрүп, системалаштырылып, интерпретациялап чыгуу диссертант тарабынан жекече аткарылды. Ошондой эле эки тилдин гидронимдерин салыштырып, универсалдык жана жекече касиеттерин аныктоо, аларга мүнөздүү мыйзам ченемдүүлүктөрдү белгилөө, гидронимдердин жаралуусундагы аналогия законун табуу изденүүчүгө таандык. Иштин жаңылыктары, тыянактары, корутундулары – диссертанттын табылгалары.

Иштин апробациясы. Иштин темасы боюнча республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Ишти чагылдырган ар түрдүү басылмаларда 13 макала, анын ичинде РИНЦ системасында катталган журналдарда 9 макала жарыяланды.

Иштин талкууланышы. Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы жана журналистика факультетинин кыргыз тил илими кафедрасынын кеңейтилген жыйынында талкууланды жана коргоого сунуш кылынды.

Диссертациянын түзүлүшү. Иш киришүүдөн тышкары үч баптан, корутундудан, тиркемеден, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

I БАП

КЫРГЫЗ-КОРЕЙ ГИДРОНИМДЕРИН САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ ПРИНЦИПТЕРИ ЖАНА НЕГИЗДЕРИ

1.1. Гидронимдердин лингвистикадагы изилдениш абалы

Алгач гидроним сөзүнүн этимологиясына жана гидронимдин түрлөрүнө кыскача токтололу. Гидронимдер (грекче *hudor* «суу», *овома́* «наам») топонимдер тобуна кирет, ал өзүнө төмөнкү суу объектилерин камтыйт: дарыя, булак, көл, деңиз, арал, саз, булуң ж.б. аттары. Потамонимдер (грек тилинен алынган: *ποταμός* «дарыя», *овома́* «наам») – дарыя, булак аттары: *Ак-Буура дарыясы, Ханкаң, Москва дарыясы* ж.б. Лимнонимдер (грекче *λίμνη* «көл», *овома́* «наам») – гидронимдин бир түрү, башкача айтканда көл, көлмө, суу сактагыч аттары аталат: *Ысык-Көл, Соң-Көл, Чатыр-Көл* ж.б.; *Папан, Ат-Башы, Орто-Токой суу сактагычы* ж.б.). Океанонимдер (грекче *Ωκεανος* «Океан кудайы, чексиз деңиз», *овома́* «наам») – океан аттары: *Тынч океан, Түндүк муз океаны* ж.б. Бул аталыштардын саны боюнча эң кичинекей топонимикалык топ болуп эсептелет. Анткени океандардын саны аз. Пелагонимдер (грекче *πέλαγος* «деңиз», *овома́* «наам») – гидронимдердин бир түрү, б.а. деңиз, булуң, кысыктардын ж.б. аттары. *Кызыл деңиз, Бенгал булуңу* ж.б. Андан кийинки класска гелонимдер кирет (грекче *έλος* – «саз», *овома́* – «наам») Ага саз аттары кирет. Мисалы, *Кара-Баткак, Сары-Жаз* ж.б.

Гидроаталыштар байыртадан эле окумуштуулардын көңүлүн бөлүп келген. Гидроним жашоодогу эң зарыл заттын аты гана болбостон, ага тиешелүү, ал түзүмүнө кирген, жайгашкан башка көптөгөн заттардын номинанты катары кызмат кылат. Гидронимдердин эң таркалган түрүн энчилүү заттар түзөт. Булар топонимиялык касиетке ээ, топонимдердин бир тобуна кирет да, булактардын, өзөндөрдүн, көлдөрдүн, деңиз-океандардын, каналдардын аталыштары катары кызмат кылат.

Географиялык гидронимдердин түзүлүшү, этимологиясы ошол жерде жашаган же учурда жашап жаткан элдердин лингвомаданий бөтөнчөлүктөрү менен шартталат.

1.1.1. Гидронимдердин жалпы лингвистикада изилдениши

Гидронимдердин семантикасы, мазмундук негиздери көптөгөн тилчилердин топонимикалык эмгектеринде чагылдырылган, булардын жалпы лингвоэтномаданий спецификалык бөтөнчөлүктөрү көрсөтүлгөн [Jassad 1906; Dauzat 1960; Топоров 1984; Суперанская 1973, 1985, 1990, 1993; Никонов 1974; Сталтмане 1986; Миллонен 1988; Подольская 1988; Поспелов 1998; Агеева 2004, 2012; Васильев, Вихрова 2015; Федченко 2021 ж.б.]. Алардын гидронимиялык чектүү касиеттери конкреттүү темадагы эмгектерде белгиленген [Шостакович 1926; Ким Чен Лен 1964; Трубачев 1968; Беккер 1969; Попова 1969].

Гидронимдердин лингвистикалык өзгөчөлүктөрү инд-европа тилдеринин материалында кенен каралганы белгилүү [Dauzat 1915; Bendenist 1935; Rousset 1993; Dauzat 1926, 1951, 1978; Rostaing 1978; Girand 1964, 1967; George 1990; Дульзон 1960, 1964, 1974; Суперанская 1997; Агеева 2004, 2012;; Васильев, Вихрова 2015; Федченко 2021].

Буларга тиешелүү лингвистикалык маселелер түрк тилдеринин материалында, түрк тобуна кирген тектеш тилдердин мисалында да ар тараптан иштелип чыккан [Грищенко 1964; Молчанова 1983, 1989, 1990; Шулунова 1989; Гарипова 1991; Мурзаев 1996 ж.б.].

Монгол тилине тиешелүү гидроаталыштар арбын. Буларга этимологиялык-структуралык талдоо да бир кыйла лингвисттердин иштеринде берилген [Рыгдылон 1913; 1956; Мурзаев 1964; Мельхеев 1969; Жуковская 1980; Нимаев 1988, 2000; Бертагаев 1958, 1970; Митрошина 1969, 1970; Шулунова 1984, 1988; Бураев 1969, 1990, 2000]. Бул эмгектерде гидронимдердин жасалышы, таркоо ареалдары, лексика-семантикалык талаалары сыпатталат.

1.1.2. Гидронимдердин Кыргызстанда изилдениши.

Кыргызстандын гидронимиясынын катталышы, түрлөргө бөлүнүшү жана изилдениши чоң тарыхка ээ.

Кыргызстандагы жер-суу аталыштары байыркы грек астроном-окумуштуусу, дүйнөнүн геоборбор системасын түзүүчү илимпоз Птоломейге Кытай элчиси, саякатчы Чжин Цзянга тиешелүү [Умурзаков 1959:59-151; Акматов 2009:7].

Биздин заманга чейинки 138-жылы Кытай императору У-ди окумуштуу Чжан Цзянды Батышты изилдөө, байкаштыруу, маалымат топтоо үчүн жөнөткөн. Негизги тапшырма хуннуларга (гунндарга) каршы ошол элдер менен бирге кошун түзүү болгон эле. Ал учурунда азыркы Кыргызстандын территориясында жашаган усундарга келип, аталган тапшырманы ийгиликтүү чечет да, бул элдин төбөлдөрү менен союз түзүү шартын макулдашууга жетишет [С. У. Умурзаков 1959:11-13]. Бул кадам байыркы Улуу Жибек жолун ачууга негиз болгон. Чжан Цзяндын маалыматтарында айрым топонимдер жана гидронимдер кездешет.

Орто кылымдарда (б.э. V-XV кк.) да биздин чөлкөм тууралуу маалыматтар бар. Кытай миссионери Сюань Цзань (VII к.), жердешибиз М.Кашгари (IX к.), М.Хайдер (XVI к.) ж.б. жазган эмгектерде ошол учурдагы топонимдер, гидронимдер катталган жана алар тууралуу маалымат берилген. Сюань Цзяндын сөзү боюнча, Ысык-Көлдүн суусунун өңү каралжын, даамы туздуу, ачуу [Умурзаков 1959: 20-24].

М.Кашгариде көптөгөн топонимдердин арасында гидронимдер да катталган. Айрым аттар ал түзгөн картада берилген [М. Кашгари 2016: I, 54-55].

1772-1774-жылдары орусиялык чалгынчы-капитан Иван Унковский жунгарлардын ханы Цеван Рабтан менен сүйлөшүүгө келип, орустар менен жунгарлардын мамилесин жөнгө салуу үчүн макулдашуу жүргүзгөн. Ошол учурда Ысык-Көл өрөөнүндө жунгарлар үстөмдүк кылып, бирок чамасы бошондой баштап, орустарга жардам сурап кайрылышкан эле. И.Унковский

Түп, Жыргалаң, Каркыра өрөөндөрүнүн саздуулугу, карагай, арчалардын молдугу, жайыттардын кеңдиги, Чүй дарыясынын башаты жана молдугу көрсөтүлүп, бардыгын картага түшүргөн [Бартольд 1997:126-127].

Кыргызстандын гидронимиясы орустун чалгынчысы Ч.Валихановдун отчетторунда, күндөлүгүндө да катталган. Ал 1856-жылкы экспедиция менен келип, кыргыздардын салт-санаасы, фольклору, психологиясы, этнографиясы боюнча көптөгөн маалыматтарды топтоп басып чыккан. Кийинки 1858-1859-жылдардагы Кашкарга жасалган экспедициясында да көп маалымат жыйнаган. Анын материалдарынын көбүн бугу уруусунун бийи Боромбай берген.

Ушундай эле маалымат орус чалгынчы-окумуштуусу П.П.Семёнов-Тянь-Шанскийде бар. Анын саякаты 1856-1857-жылдары жүргүзүлгөн. Анын күндөлүктөрүндө да географиялык, этнографиялык маалыматтар арбын.

Орус чалгынчысы Н. М. Пржевальский Кыргызстандын түндүгүнө 2 ирет саякат жасаган, академик-географ Л.С. Берг 3 жолу (1903, 1920, 1928-жылдары) келген. Л. С. Берг Чүй жана Ысык-Көл өрөөнү боюнча, алардын изилдениши тарыхы, жаратылышы, географиялык түзүлүшү, климаты жөнүндө көп маалымат жыйнаган [Акматов 2009: 10].

Кыргызстандын этнографиясы, археологиясы, коомдук жана географиялык тарыхы боюнча маалыматтар чачкын болгону менен кайсы бир деңгээлде иликтенип келген жана изилденип жатат (Я. Бичурин, В. В. Радлов, Н. А. Аристов, В. В. Бартольд, Н. А. Северцев, Д. Ф. Винник, И. В. Мушкетов, В. Н. Шитников, Э. М. Мурзаев, Б. А. Лунил, С. М. Абрамзон, Ш. Токомбаев, С. Умурзаков, В. М. Плоских, В. М. Мокрынин, К. Коңкобаев, Н. Р. Акматов ж.б.) [Н. Р. Акматов 2009: 11]. Бул багытта аткарылган Э.М.Мурзаевдин изилдөөлөрү өзгөчө баалуу [Мурзаев 1974, 1982, 1984 ж.б.].

Бул эмгектерде топонимдер жана гидронимдер жөнүндө кенен жана лингвистика үчүн керек маалыматтар бар. Айрым изилдөөлөргө кайрылалы.

Биз тандаган илимий багыт боюнча Л. С. Сулайманова жазган кандидаттык диссертацияны да көңүлгө алууга арзыйт. Бул изденүүчү топоним-гидронимдерди изилдейт. Анын диссертациясы “Кыргызстандын

топонимиясындагы элдик географиялык терминдерге лингвистикалык анализ” деп аталат [Сулайманова 2007].

Энчилүү гидронимдерди изилдөө, албетте, топонимиканын бир бөлүгү, бир салаасы катары каралат. Бул өңүттөгү изилдөөлөрдүн ичинен К.Коңкобаевдин эмгектерин өзгөчө баалоого арзыйт [Коңкобаев 1980; 1983]. Андагы этимологиялык экскурстар, түшүндүрмөлөр биздин ишке чоң таасирин тийгизди. Учурдагы лингвистиканын жетишкендиктерине таянып жазылган Н. Р. Акматовдун “Ысык-Көл топонимиясы” аттуу эмгеги да чоң мааниге ээ. Библиографиялык жактан жабдылышы, топонимика теориясынын толук камтылышы, региондук топонимдердин кенен катталышы жана системаланышы, фактылардын терең чечмелениши боюнча бул эмгекти баалуу изилдөө деп атоого болот. Айрыкча, сүйлөм түрүндөгү топонимдердин сыпатталышын өзгөчө белгилесек болот [Акматов 2009:60-63]. Биздин ишке ушул эки автор тарабынан сунуштаган жоболор, ачыкталган табылгалар монографиянын жоболору, табылгалары жана көрсөтүлгөн илимий адабияттар зор өбөлгө болду.

Кыргыз гидронимдерин изилдөөгө Н.Р. Джапаров ири салым кошкон [Н.Р.Джапаров 2011:200; 2012:156; 2017: 191-195; 2018: 218-220 ж.б.]. Бул окумуштуунун гидронимияга тиешелүү башка да эмгектери арбын, алар негизинен орусча жазылган. Буларда кыргыз гидронимдеринин диахрониясы, келип чыгышы, этимологиясы кенен талдоого алынат. Ошол эле учурда гидронимдердин синхрониясы, учурдагы абалы, башка элдердин, жерлердин суу аталыштары менен болгон алакасы терең иштелип чыккан.

Кыргызстандын гидрографикалык модели жана суу аталыштарынын жаралуу чен-өлчөмдөрү да ар тараптан иликтенген [Ж.Карамолдоев М.Дайыров, Ж.Чуңгулов 2012:143-146; Ж.Карамолдоев, А.Орозалиев 2019: 348-351].

Гидронимдердин изилдөө түрдүү өңүттөрдө, ар кыл көз караштарда, позицияларда жүргүзүлүп келет. Алардын ичинде эл аралык жана жергиликтүү, энчилүү жана жалпы, улут аралык жана этностук сыяктуу

түрлөрү ажыратылат. Бир эле гидрообъект түрдүү элдерде ар кыл аталышка ээ болот [Сулайманова 2009:19].

Кыргызстандагы эле энчилүү гидронимдер теги, түзүлүшү, жасалуу жолдору боюнча ар башка. Кыргызстандын түндүгүндөгү гидроаталыштар жалпы түркчө (кыргызча), иранча, монголчо жана орусча болуп жиктелишет. Эң кийинки атоолор орус тилинде калыптанган [Исаев 1972, 1977]. Түштүк регионундагы географиялык гидронимдер да бир кылка эмес. Алар этимологиялык жактан алганда иран тилдеринен согди-ягнобчо; тажикче, түркчө; байыркы түркчө; нагыз кыргызча; алтай-тувача; уйгур-өзбекче, арабча, монголчо жана орусча катмарлардан турат [К. Коңкобаев 1980]. Тянь-Шань чөлкөмүндөгү гидронимдер бир кылкараак. Аларда нагыз кыргызча аталыштар үстөмдүк кылат, бирок тажикче-иранча жана монголчо аталыштар да бар [С.Умурзаков 1980].

Дүйнөлүк, эл аралык гидронимдерге океандардын, деңиздердин, ири көл, дарыялардын аттары кирет. Алардын чыгыш, жаралуу булактары түрдүүчө. Кайсы бир гидронимдер мифтерге да негизделет (мисалы, *Атлантика океаны*). Көпчүлүк мындай гидронимдер кыргызчага орусчадан калькаланып же транслитерацияланып берилет.

Аталган эмгектерде географиялык гидронимдер каралат. Бул иш топонимиканын алкагында жүргүзүлөт да, энчилүү гана зат атоочтор жөнүндө сөз болот.

Бирок айрым изилдөөлөрдө гидронимдик жалпы аталыштар да талданып келет. Бир топ окумуштуулар “элдик географиялык терминдер” деген түшүнүктү жетекчиликке алышат [Э.М. Мурзаев, Е.М. Поспелов, Г.К. Конкашбаев, Л.С. Сулайманова ж.б.].

Белгилүү гидронимдердин парадигмасы, жалпы кору, түзүлүшү, жаралышы да кыргыз тил илиминде терең талдоого алынган. Гидронимика тармагындагы изилдөөлөрдө:

1) Кыргызстандагы гидронимдерди тегине карап бөлүштүрүү (нагыз кыргызча, түркчө, иранча, монголчо, орусча, арабча ж.б.) ишке ашырылды;

2) жалпы (элдик) гидронимдердин лексика-семантикалык жана сөз жасоочулук өзгөчөлүктөрү, тараптары, кенен сыпаттоого ээ болду:

а) аларды топтоштуруунун принциптери иштелип чыкты;

б) топонимдердеги сөз жасоо жолдору ачыкталды;

в) географиялык гидротерминдердин лексика-семантикалык ыкмасы мүнөздөөгө алынды;

3) жалпы географиялык атоолордун морфологиялык жана синтаксистик жолдору, ыкмалары аныкталды [Сулайманова 2009].

Жалпы гидронимдердин этимологиясы алтаистика, ностратика өңүтүндө кароого алынды [Камардинова 2018; Караева, Камардинова 2021а, 2021б; Караева 2018а, 2018б]. Андан кийин Г. А. Абыканова “Орус, кыргыз тилдериндеги *вода/суу* концепти” аттуу темада салыштырма тил илими боюнча диссертация коргоду [Абыканова Г. А. 2012]. У. Н. Камардинова “Суу концептинин менталдык-тилдик мазмуну” аттуу кандидаттык диссертацияны ийгиликтүү жактап, “Кыргыз тили” адистиги боюнча окумуштуулук даражага ээ болду [Лингвопоэтика 2018:314-463; У.Н. Камардинова, К.З.Зулпукаров 2012а: 40-48; 2012б: 28-40; 2012в: 22-28; 2012г: 9-13; 2015: 60-65, 2018а:17-20; 2018б:21-23]. Бул эмгектерде гидронимдердин топонимдик түрүнө көңүл дээрлик бурулбастан, андагы концептуалдык жалпы маанилер, элестер, фреймдер, пропозициялар ж.б. түрлөрү талданган эле.

Гидронимдерге *саз* сөзүн да кошууга болот. Ал өз алдынча да, топонимдердин курамында да учурайт. Жалпы мааниси – булактын, сайдын суусу агып кетпей өзүнчө нымдуу, суу токтогон, сормо жер. Бул аталыш башка түрк тилдеринде да кездешет: гаг., каз., к.калп., кар. диал., кумык, кырг., тат., түрк *саз*, алт., шор, хак. *сас*, түркм. *сааз*, чув. *шур/шура/шора* ж.б. тилдерде “сормо суулуу жер”, “камыштуу жер”, “чыла” ж.б. маанилерде колдонулат [ЭСТЯ 2003:146].

Саз сөзү татаал топонимдердин түзүмүндө кенен учурайт. Н.Р. Акматов Ысык-Көл өрөөнүндөгү Ак-Суу районунун Сары-Жаз аймагы тууралуу, анда жайгашкан Көдөө, Көдөөнүн Муз-Булагы аттуу кыштоолор, Көөлү, Кунан-

Ашуу аттуу жерлер жөнүндө жазат. Сырттагы Узун-Саз жайлоосу (158), Чыныбайдын сазы (Жети-Өгүз р.) топоним, саздак чөлкөм. Тилекмат, Мундуз айылдарынын ортосундагы жер [Акматов 2009:176]. Ошол эле аймакта Чоң-Саз аталышы бар, Жаргылчак айылына жакын [Акматов 2009:106].

Баткак сөзү мааниси боюнча саз сөзүнө канатташ. Бул лексема катышкан Кара-Баткак топоними бар. Ал атаган мейкиндик саздуу, ылайлуу болот. Көл өрөөнүндө бул топоним – үч жердин аты [Акматов 2009:104] (**№1.1a тиркемесин караңыз**). Ошондой эле Кара-Кулжа районунун Капчыгай айыл аймагынын Терек-Суу кыштоосунан алыс эмес жерде, Өзгөн районун Алтын-Булак айыл аймагындагы жерде Кара-Баткак деген айыл бар.

1.1.3. Корей тилиндеги гидронимдердин изилдениши

Албетте, корейлик окумуштуулардын айрым эмгектери бизге тааныш. Алардагы фактылар картотекабызда катталды. Корея гидронимдери орусча изилдөөлөрдө, карталарда, атластарда да жолугат [Усатов, Мазур, Моздыков 1952; Концевич 1962, 2018; Джарылгасинова 1962; Park, Kim, Sun, Hwang 2005; Kang, Kim, Kim 2013; Chang, Kim, Chang 2014; Kwun, Kim, Kim, Park 2017; Пылкова, Ли Донхун 2017 ж.б.].

Биз географиялык гидронимдерди кенен алкакта түшүнүп, түрлөрүнө патонимдерди (дарыя аттары), лимнонимдерди (көл аттары), пелагонимдерди (деңиз аттарын), гелонимдерди (саз аттарын) ж.б. кошуп карайбыз.

Корей тилинде жер-суу аттары биринчи кезекте корей жазмасы (хангыль), андан соң кытай иероглифи менен белгиленет. Экинчиден, ар бир географиялык аталыштардын маанисин саясат менен байланыштырышат.

Корей топонимдери өзүнчө уникалдуу лингвоэтномаданий белгилери менен өзгөчөлөнүп турат. Ошондуктан гидронимдерди изилдөө лингвисттердин, географтардын, тарыхчылардын кызыгуусун жаратат. Алар көптөгөн кызыктуу маалыматтарды чагылдырып, өлкөнүн маданияты, салты, тарыхы, жазмалары тууралуу маалыматтарды туюнтат (**№1.16. тиркеме**).

Кореянын айланасындагы саз, суу, дарыя, деңиз, арал ж.б кубулуштардын аталыштары ландшафтка, рельефке карап коюлат. Мисалы, *Пең нёң до* (백령도 – Ак канаттуулар аралы), бул аралда ак канаттуу куштар аралды айланып учуп жүргөндүктөн ушундай аталган. Ал эми бул татаал гидронимдердин аныкталуучусуна кайрылсак, булардын эки түрдүү экендигин көрөбүз. Мында аныкталчу сөз катары *аралдын аталышы* колдонулган. Сөз сын атооч+зат атооч+ зат атооч схемасына дал келет.

Че жу до (제주도 – Өлкөнү сүйүү аралы), бул арал тарыхый жактан алганда өзүнчө өлкө катары таанылган. Азыркы убакта бул арал туристтер көп барган кооз жайга айланган. Мындагы *Че жу до* “Өлкөнү сүйүү аралы” сөзү кыймыл атоочтон түзүлүп, сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарып калат.

Ул лың до (울릉도 – Кайгылуу мүрзө аралы), бул аралды этимологиялык жактан алганда жапан эли менен согушканда көптөгөн адамдар өлүмгө дуушар болгон. Ошондой эле, бир вариантта эпидемиялык оору каптагандыктан *Ул лың до* деп аталып калган дешет. Бул аралды төмөнкүдөй схема менен берсек болот: катыштык сын атооч+зат атооч+ зат атооч.

Корей тилинин генезиси, лексикасы, топонимикасы, гидронимикасы боюнча маалыматтарды биз бир топ илимпоздордун (А. А. Холодович, Е.Д.Поливанов, Г. И. Рамстедт, Л. Р. Концевич, Ю. Н. Мазур, Бёнже Ким, С. А. Старостин, Г. С. Старостин, Ч. Л. Ким, Ли Уксе ж.б.) эмгектеринен алдык [БЭС 2000: 240-241; Ч. Л. Ким 1983:146-149; Е. Д. Поливанов 1968; А. Д. Райхштейн 1980: 3-9; Г. С. Старостин 2016: 167-174]. Кыйла мисалдар (дарыя, көл, деңиз, океан аттары) дүйнөнүн географиялык карталарынан (кыргызча, орусча, корейче) алынды. Эл аралык, тил аралык гидронимдердин корейче транслитерациялоого бул тилдин ээлери болгон көптөгөн информанттар, жардамчылар, адис күйөрмандар катышты (Ким Соң Жу, Пенсем, Мёң Сук ж.б.).

Ошентип, кыргыз-корей гидронимдерин салыштырып изилдөө лингвогенетиканын, лингвотипологиянын, лингвомаданияттын жоболоруна,

методологиялык талаптарына негизделип аткарылышын баштапкы принцип катары эсептөөгө болот.

1.2. Корей тилинин лингвоэтногенетикалык орду жөнүндө

Корей лингвистикасы – өнүккөн илимий тармак. Бирок анын жетишкендиктери бизге толук тааныш эмес. Биз бул тил боюнча негизги маалыматтарды орус тилинде чыккан эмгектерден (М. Пуцилло, К. Кузьмин, Е.Д. Поливанов, Г. Рамстедт, Г.Ф. Подставин, А.А. Холодович, Л. Р. Концевич, Ю. Н. Мазур ж.б.) жана корей тилинде жарык көргөн изилдөөлөрдөн (Бёнджа Ким, Сунён Ли, Гимун Хан, Гимун Ли, Ун Хо ж.б.) алдык.

Корей тилинин башка кошуну тилдерге (япон, кытай ж.б.) карата катышы да бизге тааныш адабияттарда даана, ынанымдуу белгиленген эмес. Ошентсе да, бул багытта бир нече көз караш бар экендигин белгилеп кетишибиз зарыл:

1) корей тили обочолонгон, өзгөчө сапаттарга ээ тил катары эч бир жакынкы тилдер менен тектеш эместиги айтылат;

2) корей тилин япон тили менен генетикалык жактан жакындаштырууга айрым негиздер келтирилет;

3) бул тил Түштүк Индиядагы дравид тилдери менен бир баба тилден келип чыккандыгы болжолдонот;

4) корейлердин тили кошуну тунгус-манчжур жана нивх тилдери менен тектештиги айтылат;

5) ал тил алтай бүлөсүндөгү тилдердин курамына кирет да, япон, тунгус-манчжур, монгол, түрк тилдери менен бир генетикалык топту түзөт [БЭС 2000: 240-241; Н.А. Баскаков 1981: 6-8].

6) корей тили алтай тилдердин тобуна кирип, урал-алтай лингвогенетикалык биримдикке кошулат;

7) корей тилин ностратикалык тилдердин макро бүлөсүндө обочолонгон тил катары баалашат.

Бул көз караштар бир нече окумуштуулар тарабынан жалпыланып берилет [Е.Д. Поливанов 1968: 138; Н.А. Баскаков 1981:6-8; БЭС 2000: 240-241; К.З. Зулпукаров 2016: 14-118].

Биз бул иште корей тилин илимдин алтаистика тармагына карата кароого мүмкүнчүлүк алдык. Анткени алтаистика – тигил же бул деңгээлде бир топ иштелип калган лингвоэтногенетикалык ири салаа (И.Бенцинг, Д.Шинор, Ю. Немет, Ж. Клоусен, Ж. Дени, Ш. Хаттори, А. Дилачар ж.б.).

Алтаистика – чыгыштагы бир нече сандагы тил уяларын тектеш катары сыпаттоочу концептуалдык агым. Бул агымдагы тарапкерлери да, каршылары да бар (П. П. Шмидт, И. Грюцел, В. Л. Котвич, Г. И. Рамстедт, Н. Н. Поппе ж.б.). Биздин иште ушул дискуссиялык маселени талкуулоо да милдет катары каралат [Н.А. Баскаков 1981:7-8]. Биз алтаистиканын тарапкери катары ага тиешелүү тилдердин Н.А. Баскаков негиздеп сунуштаган классификациясын карап көрөлү: 1) япон-корей бутагы; 2) тунгус-манчжур бутагы: а) манчжур тобу: манжу, жүржен (чүрчүт) тилдери; б) тунгус тилдери: эвенк, эвен, негидал, солон; нанай, улч, орок, удэге ж.б.; 3) түрк-монгол тилдери: а) түрк тилдери: якут, шор, алтай, тува ж.б.; монгол тилдери: халха, ойрот, бурят, калмак, дагур, дунсян, монгор, баоан, могол ж.б. [Н.А. Баскаков 1981:14-15]. Бул топтоштурууда корей тилин япон тили менен биргеликте өзүнчө кичи салааны түзүп турганын көрөбүз.

Корейлер өз тилин 조선말 (чосонималь) же 한국어/한국말 (хангуко/хангукмаль) деп аташат. Бул тилди негизинен обочологон, башка тилдер менен генетикалык байланышы жок тил катары түшүнүшөт. Тилде алты диалект – түндүк-чыгыш, түндүк-батыш, борбордук, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш жана Чезудо аралындагы диалектилер жиктелет. Булардын айырмалары негизинен лексика менен фонетикага тиешелүү, грамматикасы – морфология менен синтаксиси – дээрлик бирдей. Азыр булардын ареалдык бөтөнчөлүктөрү интенсивдүү жоюлуп баратат [БЭСЯ:240]. Буга маалыматтардын глобалдашуусу чоң таасир тийгизип жатат. Корей тили б.з.ч.

3 миң жыл илгери турукташып, пикир алмашуунун өз алдынча каражаты катары пайда болгон. Архаикалык доорго тиешелүү (б.э.ч. 5 миң жыл абалкы) бул тилдин диалектилик өзгөчөлүктөрү бар айрым тексттер бүгүнкү күнгө жеткен. Б.э.ч. жети кылым ичинде түндүктөгү 예 (йе) жана 부여(пуё) деп аталган тектеш уруулардын тилдери биригип 고구려 (когурё) деген тилди пайда кылып, түштүк урууларынын кошулуусунда махан тили пекче, чинхан тили силла, пёнхан тили кая (карак) тилдеринин жаралышына негиз болгон. Жарым аралды ээлеген уруулардын, этностордун VII-X кк. интеграцияланып бир өлкөгө биригиши силла элинин тилинин үстөмдүк кылышын камсыз кылат. X к. өлкөнүн Сондо (азыркы Кэсон) шаарына, XIV к. Сэул шаарына көчүрүлгөндөн кийин борбордук диалектинин мааниси, ролу күчөйт. Бул диалект ортоңку корей тилинин негизин түзүп, XVI к. тартып жаңы корей тилинин түптөлүшүнө пайдубал болгон. Азыркы корей адабий тили XX к. пайда болгон [Мазур 1960; Огура Симпэй, Коно Рокуро 1965; Ли Гимун 1974; БЭСЯ 2000].

Тилдин лексикасы көп катмарлуу: нагыз корей сөздөрүнөн тышкары кытай, санскрит, монгол, манжу, жүржен тилдеринен кирген, учурда япон, орус, англис ж.б. тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр активдүү колдонулат. Булардын ичинде гидронимдер да арбын. Азыркы мезгилде корей адабий тили эки вариантта өнүгүп жатат. КЭДР менен КДР өлкөлөрүндө тең иштетилет, бирок нормативдер ажырым эсепке алынат. Корей тили ири социалдык-информациялык кызмат аткарат. Анын пайдалануучулары 70 миллиондой калкты түзөт (№2 тиркеме).

Салыштыруу багытында биздин колдо орус тилинде гана чыккан айрым эмгектер бар. Ошолордун негизинде кыргыз-корей тилдик материалдарын катарлаштырып талдоого болот. Ал эми кыргыз тилинде бул маселе боюнча эч кандай изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес.

Бул баптын максаты кыргыз-корей гидронимдерин жандаштырып (контрасттык) салыштырууга багыт берген методологиялык жоболорун

баяндап берүү болуп саналат. Бул жоболор кийинки орчундуу бөлүктүн пайдубалы катары кызмат кылат. Изилдөөнүн негизин типологиялык да, этногенетикалык да идеялар, принциптер жана ык-методдор түзөт.

1.3. Лингвистикалык типологиянын негизги принциптери жана тармактары

Типология термини грекчеден алынган: *typos* – калып, үлгү, *logos*– сөз, окуу, теория [БЭС 2000:512]. Бул түшүнүк илимдин өзүнчө тармагынын аты катары колдонулат. Тил илимине карата типология деп тилдердин тегине, келип чыгышына карабастан, алардын структуралык-функционалдык касиеттерин салыштырып иликтөөнү айтышат. **Лингвистикалык типология** тилдерди салыштырып изилдөөчү ири эки тармактын бири катары аныкталат. Экинчи тармакты тектештирип салыштырма тил илими же **генетикалык лингвистика** деп аташат.

Бул лингвистикалык эки чоң тармак типологиялык жана генеалогиялык болуп жиктелишине бир нече себеп бар.

Биринчи себеп – онтологиялык мүнөздө. Алардын предметтери окшобойт, эки түрдүү. Типологиялык лингвистика тектеш эмес тилдерди салыштырып изилдейт, генеалогиялык лингвистика тектеш, түптөш тилдердин фактыларын талдайт.

Экинчи себеп – эпистемологиялык мүнөздө. Эки тармактын баштапкы жоболору, сыпаттоо принциптери, изилдөө ыкмалары бири-биринен кескин айырмаланат. Типология дал келүүчүлүктүн, шайкештиктин эки тараптуу – форма жана маани боюнча – болушу шарт эмес. Кээде типологиялык изилдөөлөрдө формага гана, кээде мааниге гана көңүл бөлүнөт. Эки пландуулук мында милдеттүү түрдө эсепке алынбайт.

Салыштырма-тарыхый лингвистика ушул көз караш менен алганда типологиялык лингвистикадан кескин айырмаланат. Анда форма менен маани

толук же жакындашып шайкеш келиши керек. Мындай окшоштук же жакындык болбосо тилдердин түбү бир экендигин айтууга болбойт.

Тил илиминин бул эки тармагына дагы бир тармак ыктап турат. Аны **ареалдык лингвистика** дешет. Мунун объектиси географиялык жактан бир мейкиндикте же аймакта жайгашкан, бири-бири менен тыгыз байланыштагы, бири экинчисине ар тараптан таасир тийгизген, мындай контакттардан улам көп жагынан (фонетика, лексика, морфология, синтаксис) окшошуп калган тилдер болуп калат.

Лингвистикада эң алгачкы тил жалгыз болгон деген гипотеза бар [И.И. Мещанинов 1958:11]. Алгачкы адамдар 30 миң жыл илгери Евразиянын батыш бөлүгүндө жайгашып, ошондон таркап, 10-20 миң башта бир нече макробүлөлөргө бөлүнүп кеткендиги жөнүндө илимий жоромол бар (Вяч. Вс. Иванов, А. А. Леонтьев ж.б.) [БЭС 2000: 108-110, 308-309, 400-401, 609-613]. Бул илимий божомолду ностратика теориясы да кубаттап турат (В.М. Иллич-Свитыч, А.Б. Долгопольский, Аллан Бомхард, Е.А. Хелимский, Г.С. Старостин ж.б.) [Г. С. Старостин 2016: 253-512].

Тилдерди классификациялоо алардагы жалпы белгилерди комплекстүү түрдө типтештирүүгө алып келет. Мындай системалаштыруу лингвистикада жалпысынан төрт принцип аркылуу ишке ашат:

- 1) генеалогиялык принцип (тилдерди тектештиги, келип чыгышындагы биримдик боюнча топтоштуруу);
- 2) типологиялык принцип (тилдерди аларга мүнөздүү эң жалпы туруктуу касиеттердин негизинде топтоштуруу);
- 3) ареалдык принцип (тилдердин өз ара алакаларынан улам территориялык жалпы сапаттарга ээ болушу);
- 4) социалдык принцип (тилдердин өнүгүү деңгээлине, таркалышына жана коомдогу кызматына карап түрлөнүшү).

Тилдердин бул төрт жалпы жобонун негизинде классификациялоо **таксономиялык методдун** алкагында аткарылат. Таксономия (грекче *taxis* “жайгашуу, түзүлүш, тартип, ирет” жана *nomos* “мыйзам, канун”) – татаал

түзүлүштөгү объекттердин ичиндеги иерархиялык түрдө уюшулган бөлүктөрдү жана байланыштарды топтоштуруунун теориясы. Сөз болуп жаткан теория тилдерди бөлүштүрүүдө колдонулат.

Таксономия – тилдик объектилерди, б.а. тилдерди, тилдик бирдиктерди классификациялоонун принциптери жана эрежелери, ошондой эле ушул классификациянын өзү. Таксономияда ырааттуу байланыштагы (төмөндөн жогору карай, бөлүктөн бүтүнгө карай) рангалардын иерархиясы аныкталат. Ар бир рангга өзүнчө топ, класс туура келет. Бул топту таксон дешет. Ар бир таксон өзүнүн деңгээлине жараша жалпылоо даражасына ээ [БЭС 2000:504]. Тилдердин таксономиясы – көп өлчөмдүү классификация. Алар бир нече алкакта, бир нече багытта, бир нече өлчөмдө аткарылат. Тилдерди, алардын байланыштарын, бирдиктерин, категорияларын топтоштурууда диахрондук-синхрондук, сапаттык-сандык, табигый-жасалма (мисалы, генеалогиялык-типологиялык) реалдуу-болжолдуу, эмпирикалык-теориялык, формалдык-маанилик, денотативдик-коннотативдик ж.б. өлчөмдөр, критерийлер көңүлгө алынат [И. И. Мещанинов 1958:15-16].

Лингвистикалык типология узак тарыхка ээ. Анын башаты Орто кылымдарга такалат. Анын негиздери Франциядагы Пор-Роял чиркөөсүнүн кечилдери Антуан Арно, Клод Лансло тарабынан иштелип чыгып “Жалпы рационалдуу грамматика” деген ат менен маалым болгон. Кийин англиялык Адам Смит, орусиялык Н. Язвицкий, И. Орнатовский, И. Тимковский, Л. Якоб сыяктуу тилчилер тарабынан өнүктүрүлгөн, немис окумуштуулары Ф. фон Шлегель, В. фон Гумбольдт, Ф. Бопп тарабынан азыркы турпатынын пайдубалы түзүлгөн болчу [В. И. Кодухов 2013:14-17; К.Коңкобаев 1980:25-27, 39-42, 48-54; И. И. Мещанинов 1958:16-19].

Универсалиялар лингвистикасы – жаңы тармак, ал дүйнө тилдерине мүнөздүү эң жалпы кубулуштарды, категорияларды, типтүү көрүнүштөрдү аныктайт. Мунун түптөлүшүнө, өнүгүшүнө, таркалышына И.И.Мещанинов, Р. О. Якобсон, Дж. Гринберг, Ч. Осгуд, Дж. Дженкинс, Ч. Хоккет, В. Скаличка, С. Ульманн, М. М. Гухман, Дж. Буранов, В. Н. Ярцева, Э. М. Макаев, Г.

Хёнигсвальд, В. Г. Гак ж.б. окумуштуулардын салымы чоң [Дж. Буранов 1983:14-26; И. Ф. Вардиль 1977:19-33; Т.В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов 1984: 13-16; И. А. Гецадзе, Ф. А. Гайдарова 1982:21-26; Дж. Гринберг 1963: 60-94; Дж.Гринберг 1970:114-162; ; Дж. Гринберг, И. Осгуд, Дж. Дженкис 1970: 11-12; В.В. Иванов 1978: 118-131; Ч.Л. Ким 1983:9; Н. Караева, С. Амиралиев 2018:11-13; Э. А. Макаев 1964:74-75; И. И. Мещанинов 1958:247-274; КТС 2011: 3-31; Ю. В. Рождественский 1969:23-27; Б. А.Серебренников 1972:3-11; В.В. Решетов 1965:76-83; В. Скаличка 1969:47-56; Д.Турсунов, Б. Хасанов, А.Ислямов, К. Бейсенбаева, К. Ишанов 1967:250-299; Б. А. Успенский 1965: 18-46; Б. А. Успенский 1969:5-18; В. Н. Ярцева 1961:38-39 ж.б.].

Бирок универсалиялар лингвистикасы да, жалпы лингвистикалык типология да кыргыз тил илиминде атайын иликтөөгө алына элек. Биз ишибизде алардын жоболорун көңүлгө тутууну, жүзөгө ашырууну милдет катары эсептейбиз.

Лингвистикалык типология бир алкактуу илимий тармак эмес. Анын бөлүктөрү, түркүн салаалары бар. Тилдик типологиянын түрлөрү Р.О. Якобсон, В. Скаличка, Ю. В. Рождественский, Б. А. Успенский, В. Г. Гак, Ж. Буранов, З. Караева ж.б. белгилүү лингвисттердин эмгектеринде берилген.

Лингвистикалык типологияны тармактарга ажыратуу бир нече критерийлердин негизинде жүргүзүлөт: 1) системалык жакындык же окшобостук; 2) тектештик же тектеш эместик; 3) каралып жаткан тилдердин түзүлүштөрүнүн ареалдык чектүүлүгү же чектелбегендиги; 4) салыштырып жаткан тилдердин системаларынын сандык жактан чектүүлүгү же чектелбегендиги; 5) ички-сырткы бирдейлиги же бирдей эместиги; 6) салыштыруудагы атомардык өңүт (бирдиктердин бөлүнбөс бөлүктөрүн аныктоо); 7) салыштыруудагы деңгээл аралык өңүт; 8) салыштырууга карата контенсивдик өңүт; 9) салыштырууга карата формалдык өңүт; 10) этика-эмикалык бирдейлик; 11) эталон тилдин чектүүлүгү же чектелбегендиги; 12) типологиялык операциялардын бүткөндүгү же бүтпөгөндүгү [Дж. Буранов 1983:27-28].

Бул критерийлер өзүнчө мүнөздөлгөндө, ар бирине тиешелүү касиеттер белгиленет. Төмөндө бул критерийлерге караштуу негизги өзгөчөлүктөрдү гидронимиянын өңүтүндө кыскача мүнөздөп чыгабыз.

Салыштырып жаткан тилдердин **системалык жакындыгы** аларды аныктоочу типтүү жалпылык менен белгиленет. Ар бир тил – системалык-структуралык түзүм. Тилдик системанын ичинде тилдердин типтүү бөтөнчөлүгүн аныктаган өзгөчө сапаттар болот. Ошого карап тилдердин бирдейлиги, жакындыгы, алыстыгы, б. а. окшоштугу же гетерогендүүлүгү (бир өңчөйлүүлүгү же дистанттуулугу) белгиленет. Ушул көз карашка ылайык тилдердеги системалуулук бир нече дихотомиялар аркылуу туюнтулат: системалык жактан бирдей – бирдей эмес, окшош – окшош эмес, жакын – жакын эмес, моногендүү – гетерогендүү, бир түрдүү – көп түрдүү, парадигмалык – синтагмалык, формалдык – маанилик, бир деңгээлдик – деңгээл аралык ж.б. [БЭС 2000: 452].

Системалуулук принциби типологияда орчундуу мааниге ээ. Анткени ал тилдерди типтерге, түрлөргө ажыратууда чоң роль ойнойт. Мындай бөлүштүрүү тилдик тип бүт тилдерди топтоштурууда колдонулат. Салттуу лингвистикада тилдик төрт тип ажыратылат: 1) агглютинативдик тилдер; 2) флективдик тилдер; 3) инкорпоративдик тилдер жана 4) аморфтук тилдер.

Генетикалык жакындык тилдерде бир кылка эмес. Анткени түпкү тилден ажырап, оолактап, бутактап, жер бетинде таркаган тилдер өнүгүү даражасы, кызмат-милдеттери (функциялары), колдонуу чөйрөсү, пайдалануучулардын ареалы жана саны боюнча бирдей боло албайт. Ошентсе да тектеш тилдерде орток морфемалар болот. Мындай морфемалар жалпы тыбыштык турпаты, мааниси боюнча бири-бирине жакын же окшош, алардын окшошуусу тыбыштык шайкештик, маанилик дал келүүчүлүк көрсөткүчтөрү аркылуу далилденет. Түпкү тилге карата ар бир тилдин дистанциясы өзүнчө. Мисалы, кыргыз тили кыргыз-кыпчак тобу аркылуу чыгыш-хун тобуна, бул топ менен түрк тилдер бүлөсүнө, түрк тилдер бүлөсү аркылуу байыркы алтай бүлөсүнө (монгол тилдери, манчжур-тунгус тилдери жана, мүмкүн, корей, япон тилдери

менен биргеликте) [Н.А. Баскаков 1981:18-19] алтай баба тили аркылуу ностратика тилдерине кирет. Ошондой эле венгер тили угор тилдерине (ханты, мансы), булар менен кошо угро-фин тобуна, андан кийин самодий тилдери менен биригип (ненец, энец, нганасан, селькуп, юкагир, эскимос, алеут ж.б. урал тилдер уясына [Н. А. Баскаков 1981:12], кийин ностратика биримдигине кошулат.

Салыштырма типологияда эталон тилдин мааниси чоң. Тилдерди изилдөөдө кайсы бир тил үлгү катары алыныш керек. Бул тилдин түзүлүшүнө карап башка тилдердин түзүлүшүн аныктоого болот. Бардык тилдер эталон тилдин көрсөткүчтөрүнө карата бааланат. Эталон тилдин **чектүүлүгү жана чексиздиги** өзүнчө бир өңүт боло алат. Эталон тил максималдуу жана минималдуу касиеттерге ээ болот. Максималдуу эталон тилдин колдонуу чөйрөсү кенен. Анын негизинде типологиянын бардык тармактарында изилдөө жүргүзүлөт. Минималдуу эталон чектүү, ал дээрлик ареалдык жана генетикалык изилдөөлөрдө колдонулат. Мындагы иштелип чыккан эреже-жоболор да универсалдуу боло албайт. Минималдуу эталон тил контрастивдик изилдөөлөргө мүнөздүү. Мында окшош эмес эки тилдин фактылары катарлаштырылып иликтенет. Бул тилдин бирөө – көбүрөөк изилденген, социалдык мааниси чоң, түзүлүшү айкын тил. Мисалы, кыргыз, орус тилдерин салыштырганда (Н. А. Альпиев, В. Д. Скирдов, А. Жапаров, К. С. Чоңбашев, О. В. Захарова, К. З. Зулпукаров, М. Дж. Тагаев, З. К. Дербишева, А. Н. Сыдыков, У. Дж. Камбаралиева, Б. О. Камбарова, Ч. Ж. Жудемишев ж.б.) экинчи тил эталон катары кызмат кылып, биринчи тилдин бөтөнчөлүктөрү ага салыштыруу жолу менен аныкталган [Н. А. Альпиев 1950; В. Д. Скирдов 1962; А.Джолдошбеков 1969; А. Н. Сыдыков 2001; К. С. Чоңбашев 1964; К.С.Чоңбашев, 1968; К. З. Зулпукаров 1994; М. Дж. Тагаев 2004; Н.О. Караева, С.М. Амиралиев 2018]. Мында чектүүлүк, чектелгендик бар. Ал эми Кавказ тилдерин өз ара салыштырганда чектүүлүк өз чөйрөсүн кеңитип алат. Бул учурда картвел, абхаз-адыг, чечен-ингуш жана Дагестан тилдеринин фактылары салыштырылып изилденет (Г. А. Алимов) [Ч. Л. Ким 1983: 56]. Бул

изилдөөлөрдө да орус тилинин каркасы үлгү катары кызмат кылып калат. Эталон тил универсалияларды аныктоодо да зарыл болот. Ю.В.Рожественскийдин изилдөөлөрүндө дүйнө тилдерине мүнөздүү кубулуштар да орус тилинин “призмасы аркылуу” жүргүзүлөт. Мында чектүүлүк дээрлик жок [Ю.В. Рожественский 1969:37-41]. Кыргызча гидронимдердин жыйындысы биздин изилдөөнүн эталондук көрсөткүчү катары пайдаланылды.

Типологиялык операция бүткөн же бүтпөгөн мүнөздү ишке ашырат. Ал чектүү жана чексиз болот. Чектүүлүк тилдерде сандык жана деңгээлдик түрдө кездешет. Операциялардын чектүүлүгүн аныктоодо 1) бирдей типтеги эки тил; 2) түрдүү типтеги эки тил; 3) бир түрдүү бир нече тил; 4) түрдүү типтеги бир нече тил тандалып алынат. Буга 1) кыргыз тили менен өзбек тилин (М. И. Мирзахидова, А.А. Машрабов), кыргыз тили менен түрк тилин, (Б.Сагынбаева); 3) орус тили менен өзбек тилин (А. А. Азизов), 4) немис тили менен кыргыз тилин (П. Кадырбекова), 5) англис тили менен кыргыз тилин (З. Караева) англис тили менен өзбек, кыргыз, казак, түркмөн тилдерин (Ж. Б. Буранов); 6) француз тили менен кыргыз тилин (Б. Б. Нарынбаева) түрк, азербайжан, өзбек, казак, кыргыз, татар тилдерин (Т.Р.Алиев) кошууга болот [А.А.Азизов 1960; Н.А. Альпиев 1950; Н.К.Атабекова 2000; Г.О. Байтерекова 1978; К.А. Бийкелдиева 2000; Дж. Буранов 1983; А. Р. Бутешова 2012; З. К. Дербешева, 2000; З. К.Дербешева 2017; Н.Р.Джапаров 2011; Н.Р. Джапаров 2012; Б. Исмаилова 1989; П.К.Кадырбекова 2012; К.З.Зулпукаров, У.Н.Камардинова, 2012; У.Н.Камардинова, К. З.Зулпукаров, Ш. А. Суранова 2012; У. Н. Камардинова 2012; А.Мейе 1938; Р. Х. Муратов 1966; Э. М. Мурзаев 1962; Ч.К.Найманова 2006; Б.Б.Нарынбаева 2017; Е. Д. Поливанов 1934; Б. Сагынбаева 1998; К. К. Сартбаев 1946; К. К. Сартбаев 1962 ж.б.].

Типологиялык операциялардын толук ишке ашышы изилдөөдө тилдер максималдык санда колдонулушу менен түздөн-түз байланыштуу. Тилдик деңгээлдердин толук каралышы, деңгээл аралык алкактардын,

кубулуштурдын толук камтылышы да типологиянын фундаменталдуулугуна, тереңдигине негиз боло алат.

Структуралык типологияда тилдердин санына чектөө коюлбайт, деңгээлдердин чектүүлүгү кыйла таркалган сапат экендигин белгилөөгө болот.

Ошентип, типологиялык изилдөөлөрдүн багыттарын, натыйжаларын аныктай турган бир нече критерийлер, чен-өлчөмдөр бар экендигин айтуу менен, буларды эсепке алуу тиешелүү изилдөөлөрдүн маани-мазмунуна таасирин тийгизе алат. Ошондуктан кыргыз, корей гидронимдерин салыштырууда типологиялык принцип колдонулду.

Лингвистикалык типологияны объектисине, предметине карап төмөнкүдөй дисциплиналарга ажыратууга болот: 1) генетикалык типология; 2) ареалдык типология; 3) структуралык типология; 4) салыштырма типология; 5) контенсивдик типология; 6) социалдык типология; 7) контрастивдик типология ж.б.

Ареалдык типологиянын өнүгүшүнө Европа тилчилери (М.Дж.Бартоли, Б. А. Террачини, Дж.Банфонте, В. Пизани, В. Порциг, Э. Косерю, А. Доза, П.Ивич ж.б.), СССРдин лингвисттери (Б.А.Серебренников, С. Б. Бернштейн, В. М. Жирмунский, Р. И. Аванесов, Н. И. Толстой, Э. А. Макаев, Д. И. Эдельман, Н. З. Гаджиева, В. В. Иванов, А. В. Десницкая, Г. Ф. Благова ж.б.) ири салым кошушкан. Түрк тилдеринин ареалдык типологиясы боюнча Н. З. Гаджиева, С. Сыдыков менен Г. Ф. Благованын эмгектери өтө белгилүү [Ү.Асаналиев 2004; Дж. Буранов 1983; Н. П. Бутенко 2012; В. В. Иванов 1958; В. В. Иванов 1970; В. В. Иванов 1978; В. А. Никонов 1974; С. Сыдыков 1983].

Биздин изилдөөдө корейлер менен байыркы кыргыздар жакын жашап, тыгыз алакада болгондугун көрсөткөн айрым фактылар каралат.

2. Генетикалык типология. Бул тармак тектеш тилдерди салыштыруу менен алектенет. Анын максаты теги бир тилдердеги материалдык-маанилик жактан окшош бирдиктерди аныктоо болуп саналат.

Тилдердин генетикалык биримдигин уңгу менен аффикстердин тыбыштык жана маанилик жактан окшош болушу түзөт. Тыбыштар турпаты

боюнча айырмаланып кетсе деле алардын тилдер аралык дал келүүлөрү белгилүү закон ченемдүүлүктөргө баш ийип, регулярдуу шайкештиктердин чегинде өз ара туура келиши алардын тектештигин тастыктайт.

Тилдерди генеалогиялык жактан бириктирүү – генетикалык типологиянын башкы милдети. Тилдерди тектештириш үчүн алардын уңгу-аффикстери материалдык жана маанилик жактан окшош же бирдей болушу керек. Бул окшоштуктар белгилүү мыйзам ченемдүүлүктөрдүн, дал келүүлөрдүн негизинде аныкталат.

Генетикалык типологиянын негиздерин немистин улуу окумуштуулары Яков Гримм, Вильгельм фон Гумбольдт, Франц Бопп, А. Потт, А. Шлейхер, К. Бругманн, Б. Дельбрук, Ф. Диц ж.б., даниялык Расмус Раск, орус тилчилери А. Х. Востоков, Ф. И. Буслаев, И. И. Срезневский, И. А. Бодуэн де Куртенэ, Ф. Ф. Фортунатов, А. А. Потебня, А. А. Шахматов, В. М. Жирмунский ж.б. иштеп чыгышкан [Дж. Буранов 1983:34-35; Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов 1984: I. 205-266; К. З. Зулпукаров 2016:358-362; В. В. Иванов 1958:118-131; В.М. Иллич-Свитыч 2003: 68-141; В. И. Кодухов 2013:21-29; 254-270; Э. А. Макаев 1964:74-75; Г. П. Мельников 1969: 82-108; Б. А.Серебренников, Н. З. Гаджиева 1979:18-23; С. А. Старостин 1991:3-220].

Генетикалык типология тилдерди семьяларга, ички топторго ажыратууну алардын тегине, түбүнө, келип чыгышына карата жүргүзөт. Ал бир нече кичи сапаттарга ээ.

1. Диахрондук-генетикалык типология. Мында тектеш тилдердин динамикасы, өсүп-өнүгүү этаптары, айрым кубулуштардын жоголушу, кайсы бир кубулуштардын пайда болушу, башка тилдер менен карым-катышы иликтенет.

2. Синхрондук-генетикалык типология. Бул кичи салаа тектеш тилдердин учурдагы биримдигин, сакталган жалпылыктарын, азыркы карым-катышын, өз ара таасирлерин иликтейт. Аны статика-генетикалык типология деп да жүрүшөт. Мында тектеш тилдерге мүнөздүү учурдагы тыбыштык жалпылыктар, айырмачылыктар, морфемалардагы (уңгулардагы, мүчөлөрдөгү

изоморфтуулук жана алломорфтуулук, грамматикадагы окшоштук жана окшобостуктар каралат.

Тилдердин генетикалык биримдигин аныктоодо бул чен-өлчөмдөр өтө зарыл. Тектеш тилдердин ички подсистемаларын айкындоо да ушул критерийлердин негизинде жүргүзүлөт.

Ошентип, генетикалык типологияны биз лингвистикалык типологиянын бир тармагы катары карай алабыз. Ал тектештикти, генетикалык типти тилдик фактылардын ички-тышкы жана этик-эмиктик (маанилик-формалык, мазмундук-турпаттык) бирдейлигинин негизинде аныктайт. Бирдей тыбыштык-формалык турпат өзүнө ылайык ички категориалдык маани-мазмун менен биригип, тилдеги генетикалык типти аныктайт. Аталган тармактын негизги жоболорун кыргыз, корей гидронимдерин диахрониялык-синхрониялык алкакта салыштырып талдоодо эсепке алабыз.

3. Структуралык типология. Мунун орду лингвистикалык типологияда чоң. Айрым типологдор аны өзүнчө дисциплина катары карашат. Генетикалык типологиядан айырмасы ал “создает основу строгой научной классификации языковых систем, их элементов и отношений между ними” [Вопросы структуры языка. 1964:3], б.а. тилдик системалардын, алардын элементтеринин жана өз ара алакаларынын илимий омоктуу классификациясынын негизин түзөт. Анын чегинде конкреттүү тилдердин фактыларын каттап, системалаштырып, жалпы тилдерге тиешелүү универсалдуу кубулуштарды белгилөө жүргүзүлөт.

Ю. В. Рождественскийдин ою боюнча, структуралык лингвистика тил илиминин өз алдынча бөлүгү болуп саналат. Ал тектештирме-тарыхый лингвистика менен, лингвистиканын жалпы теориясы жана методологиясы менен, синхрондук лингвистика менен, прикладдык тил илиминин бардык бөлүктөрү менен бирдей карым-катышта [Ю.В.Рождественский 1969:6]. Ошондой эле структуралык типология тилдик универсалиялар теориясы менен жана тилдердеги изоморфтуулук-алломорфтуулукту аныктоо жоболору

менен байланыштуу [В.Н. Ярцева 1963: 61-75; Ю.А.Яншансин 1954:8-6; Б. А. Успенский 1965:17].

Структуралык типология түрдүү системадагы тилдерди изилдей берет. Ал үчүн булардагы генетикалык, ареалдык чектөөлөр мааниге ээ болбойт. Мында түрдүү тилдерди жалпы касиеттерине карата топтоштурат. Анын негизги милдети тилдердеги универсалияларды, универсалдык же көпчүлүгүнө тиешелүү касиеттерди аныктоо болуп эсептелет.

Лингвистикалык универсалиялардын маанисин өтө эле бийик көтөрүп жибергендер бар. Кайсы бир лингвисттердин пикиринде тилдик универсалиялар жалпы тил илиминин негизги объектиси катары эсептелинет, б.а. жалпы лингвистиканы универсалиялар теориясы гана түзөт. Мындай пикир [Колшанский, Г. В. 1972:546-560] бул объектини “гиперболаштырып” койгондой туюлат. Анткени тилдик универсалиялардын практикалык пайдалуулугу нөлдөн бир аз гана жогору болушу мүмкүн.

Эталон тилди метатил деп коюшат. Түрдүү тилдерди салыштырганда эталон тил колдонулат. Ар бир конкреттүү тилди иликтегенде эталон тилге кайрылабыз. Көптөгөн кылымдар бою (V-XVI кк.) Европа лингвистикасында метатилдик кызматты латын тили аткарып келген. Ушул тилдин модели менен, үлгүсүнө таянып башка тилдердин грамматикалары түзүлгөн. Эталон тил инварианттык милдет аткарат. Бардык тилдерде анын варианттары инварианттык кызмат аткарып калат.

Метатил же эталон тил түшүнүгү жакында эле кабыл алынды (Б. А. Успенский, Ю. В. Рождественский, В. Д. Аракин, В. Г. Гак, Дж. Буранов ж.б.).

Типологиялык топтоштуруу – структуралык типологиянын ири бөлүгү. Типологиялык классификация тилдерди таксономиялык белгилеринин негизинде топтоштурат, типтерин жана типтүү белгилерин аныктайт. В. М. Солнцев: “Выявление принадлежности того или иного языка к данному типу есть задача типологической классификации и определенный этап в познании свойств языка вообще” [В. М. Солнцев 1978:153], – деп белгилеген. Чындыгында эле, тигил же бул тилдин бир типке тиешелүүлүгүн

аныктоо типологиялык топтоштуруу принцибинин алкагында аткарылат жана тилдин эң жалпы касиеттерин билип-таануунун өзүнчө баскычы болуп саналат.

Тилдердин типологиялык классификациясы XIX кылымда түптөлгөн. Анын негиздөөчүлөрү – Ф. фон Шлегель, А. фон Шлегель, В. фон Гумбольдт, А. Шлейхер, Г. Штейнталь, М. Мюллер, Ф. Мистели, Ф. Франк, Ф. Ф. Фортунатов, Э. Сепир ж.б. [В. И. Кодухов 2013:28-29; В. Скаличка 1972:47-56; Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов 1984:325-338; Дж. Буранов 1983:42 ж.б.]. Муну тилдердин морфологиялык классификациясы деп да коюшат.

Типологиялык классификациянын бир нече түрү бар. Аны квантитативдик, характерологиялык, стадиалдык, синтаксистик (номинативдик жана эргативдик, субъекттик-предикативдик, субъекттик-объекттик – предикативдик ж.б.), дериватологиялык алкактарда түрлөөгө болот. Бул принципти кыргыз, корей гидронимдеринин парадигматика-синтагматикалык бөтөнчөлүктөрүн аныктоодо колдонулду.

Типологиялык теория. Бул теориянын милдети тилдерге мүнөздүү типологиялык жакындыкты, окшоштукту же контрастуулукту, фактылар ортосундагы изоморфтуулукту же алломорфтуулукту, чектүүлүктү же чексиздикти белгилөө болуп саналат.

Типологиялык теориянын алкагында тилдер аралык универсалияларды аныктоо, тилдерди топтоштуруунун принциптерин, параметрлерин кайрадан карап чыгуу, тактоо жана текшерүү, тилдер системасын классификациялоонун методдорун, ыкмаларын байытуу жана өркүндөтүү, айрым грамматикалык категорияларды терең изилдөө; тилдерди топтоштуруунун схемасына өзгөртүү киргизүү жумуштары алгылыктуу жүрүүдө. Бул жобо лексикологияны, лексика-семантикалык топторду изилдөө үчүн пайдалуу. Анын негизинде кыргыз, корей гидронимдерин салыштыруу бир топ алгылыктуу натыйжаларды берди.

4. Салыштырма типология. Бул – лингвистикалык типологиянын зарыл бөлүмү. Мында белгилүү гана сандагы тилдердин фактылары өз

алдынча салыштырылат. Мунун минималдуу объектиси эки тил болот да, салыштыруу бинардык мүнөздө аткарылат. Ошондуктан биздин изилдөө ушул тармактын чегинде аткарылат. Салыштырма типологияда тил аралык инвариант белгиленет, тигил же бул бирдиктердин, категориялардын эки же андан көп тилдердеги жалпылыктары, бөтөнчөлүктөрү ачыкталат.

Тил илиминде түрдүү тилдик бүлөлөргө тиешелүү, түзүлүшү кескин айырмалуу тилдерди катарлаштырып, контрасттык алкакта салыштырып изилдөө – өтө таркаган тармак. Салыштырма типологияда тилдердин деңгээлдик системалары, подсистемалары салыштырылат.

Салыштырылып жаткан тилдер тектеш болушу мүмкүн. Мисалы, З. К. Дербишева славян тилдер тобунан чех, орус тилдерин салыштырган, Б. Сагынбаева кыргыз, түрк тилдерин обочолонтуп алып салыштырма изилдөө жүргүзүшкөн. Ж. Буранов англис тилин төрт түрк (өзбек, кыргыз, казак, түркмөн) тилдери менен салыштырган. Алар тектеш эмес болгон учурлары да көп учурайт. В. Д. Аракин англис, өзбек тилдерин, А. Жапаров орус, кыргыз тилдерин, А. А. Азизов орус, өзбек тилдерин салыштырышкан. Айрым учурда өтө алыскы тектеш тилдерди да салыштырышат. Мисалы, В. Г. Гак француз, орус тилдерин катарлаштырып талдайт [З.К. Дербишева 2000; А.А. Азизов 1960; Н.А. Альпиев 1950; В.Д. Аракин 1989; Дж. Буранов 1983; А. Мейе 1938; А.Н.Сыдыков 2013; А.Умаров 1973; С.У. Умурзаков 1959; Ю.И. Чернышова 1971; Р. Чойбеков 1973; К.С. Чоңбашев 1968; Б.Б. Нарынбаева 2017 ж.б.].

Системалык типология. Бул тармак көп таркалбаган. Мунун принциптерин Г. П. Мельников иштеп чыккан. Тиешелүү термин да анын изилдөөлөрүндө колдонулат [Г. П. Мельников 1986: 79-87; 87: 13-26].

Г. П. Мельниковдун пикири боюнча, типология системалуулуктун, ар тараптуулуктун жана комплекстүүлүктүн талаптарына негизделет [Г.П.Мельников 1969:13]. Системалык типологиянын объектиси кенен. Структуралык типология – анын бир бөлүгү, анткени структуралуулук – системалуулуктун бир эле көрсөткүчү, аспектиси, системадагы байланыштардын жалпы аталышы. Системалык метод да структуралык

методду камтыйт, анын колдонуу чөйрөсү да кенен. Системалык типология синтездөөчү касиет мүнөздүү [Г.П.Мельников 1969:14]. Мында лингвистикалык фактылар ири бүтүндүктүн бөлүктөрү, түзүүчүлөрү катары типтештирилет. Мындай бүтүндүк катарлаштыруу типологияда же генеологиялык типологияда болбойт. Катарлаштырып салыштырууда сырткы статикалык гана өзгөчөлүктөр белгиленет. Анткени бул тармак системалык типологиянын ичине кирет, анда жана структуралык, генетикалык, стадиалдык типологияны “тил жөнүндө жаңы окуу” (Н. Я. Марр, И. И. Мещанинов ж.б.) концепциясынын тарапкерлери иштеп чыккан. Бул окуу тилдердин синтетикалык-стадиалдык өнүгүүсү жөнүндөгү жобого (И. И. Срезневский, А. А. Потебня) негизделген да, тилдердин өнүгүү этаптары бир кылка болбостугу далилденген [Г.П.Мельников 1969:18-21]. Г.П.Мельниковдун “Современная системная типология ... опирается на синтезирующие идеи системной лингвистики, стадиями которой являются концепции Гумбольдта – Срезневского – Потебни - Бодуэн” [Г.П.Мельников 1969:24] дегени өзү эле системалык типологиянын мазмунун синтездүүлүк, башатын стадиалдуулук жөнүндөгү жоболор түзөрүн ачыктайт.

Биздин изилдөөдө ушул концепция да көңүлгө алынат. Ошентип, кыргыз, корей топоним-гидронимдерин изилдөөнүн методологиялык пайдубалын лингвистикалык типология илиминин тармактары, принциптери жана методдору түзөт деп айтууга болот.

I БАП БОЮНЧА НЕГИЗГИ ЖЫЙЫНТЫКТАР

Жогоруда баяндалган маалыматтардын, талданган көз караштардын жана принциптердин негизинде бир нече тыянак чыгарууга болот.

1. Гидронимдер – тил илиминин таркалган объектиси. Алар жалпы тил илиминин, инд-европа, монгол, түрк ж.б. лингвогенетикалык бүлөлөрдүн алкагында каралып жатат.

2. Кыргызстанда да гидронимдерди изилдөө убагында өнүмдүү жүргүзүлгөн. Кыргыз лингвисттеринин ичинен Д.Исаев, С.Умурзаков,

К.Коңкобаев, Н.Жапаров сыяктуу окумуштуулар бул чөйрөнүн өнүгүшүнө ири салым кошту. Жаш лингвисттердин табылгалары, байкоолору да салмактуу, орчундуу (Л. Сулайманова, Н. Р. Жапаров, Н. Р. Акматов, Г. С. Абыканова, У. Н. Камардинова ж.б.).

3. Кыргыз, корей тилдеринин фактыларын салыштыруу лингвистикалык бир нече тармактардын алкагында аткарылышы керек. Анткени бул тилдердин өз ара алакасы, типтештиги же тектештиги толук айкын боло элек. Типология илимине кененирээк кайрылганыбыздын себеби – бул тармак боюнча кыргыз тилинде эмгек жок.

4. Бул тилдердин фактыларын өз ара салыштырып изилдөө бир эле принципке же жобого сүйөнө албайт. Генеалогиялык жобого таяналы десек, алардын тектештиги бүдөмүк, бул тууралуу ача пикирлер арбын. Ареалдык жобону көңүлгө алсак, анда кыргыздар менен корейлер ортосундагы карым-катыш да ишеничтүү эмес. Анткени тарыхый географияда бул элдердин территориялык биримдиги жөнүндө сөз болбойт. Типологиялык принцип бир топ ишеничтүү көрүнөт. Аны тектеш тилдер үчүн да, тектеш эмес тилдер үчүн да, территориялык жактан алыс жайгашкан тилдер үчүн да пайдаланууга болот. Тилдерде типтүү окшоштуктар жана айырмачылыктар эле болсо жетет. Социалдык принципти колдонуу ыңгайсыз, анткени эки тилди колдонуучулардын социалдык түзүлүшү, маданияты, өсүү деңгээли, менталдуулугу, уламыштары, санжыралары түрдүүчө. Демек, эки тилди изилдөө комплекстүү мүнөздө аткарылат.

5. Гидронимдик материалдар аталган эки тилди контенсивдик, контрастивдик жана структуралык алкактарда кароого да негиз болот. Гидроаталыштардын синтагматикалык багытта караганда салыштырылчу элементтердин өз ара препозицияда, интерпозицияда жана постпозицияда болушу да типологдордун көңүлүн бөлүшү керек.

II БАП

КЫРГЫЗ-КОРЕЙ ГИДРОНИМДЕРИН ЛИНГВОТИПОЛО-ГИЯЛЫК, ЛИНГВОГЕНЕТИКАЛЫК АЛКАКТА ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Алтаистиканын жоболору изилдөөнүн методологиялык негизи катары

Изилдөөнүн **объектиси** катары кыргыз, корей тилдериндеги гидроаталыштарынын жалпы парадигмасы тандалып алынды. Анын **предметин** эки тилдеги гидронимдердин лингвоэтногенетикалык жана типологиялык бөтөнчөлүгү түзүп турат.

Генеалогиялык лингвистикада алтаистика, алтай таануу түшүнүгү бар. Бул илимий тармак тилдердин алтай бүлөсү, уясы жөнүндөгү гипотезаны сунуштайт жана далилдейт. Бул тармактын предмети, түзүмү, чеги, негизинен аныкталган (Р. Раск, В. Шотт, М. А. Кастрян, В. К. Метьюс, Ю. Немет, Ж. Дени, Ш. Хаттори, Ж. Клоусен, Г. И. Рамстедт, Е. Д. Поливанов ж.б.), историографиясы, библиографиясы түзүлгөн (И. Бенцинг, Д. Шинор, А. Дилачар, Н. А. Баскаков ж.б.), бул топко кирген тилдердин карым-катышы, алыс-жакындыгы белгиленген (И. Грюнцель, В. Л. Котвич, Г. И. Рамстедт, Н. Н. Поппе, В. И. Цинциус, О. П. Суник ж.б.), тилдердин деңгээлдик окшоштук-окшобостук көрсөткүчтөрү фонетика, лексика, грамматика алкактарында көрсөтүлгөн (Д. Шинор, А. Дилачар, Г. И. Рамстедт, Н. Н. Поппе ж.б.) [Н. А. Баскаков 1981:13-16; А. Д. Райхштейн 1980: 2-14; А. М. Щербак 1970: 9-10].

Алтай тилдер бүлөсүн түзүүчү тилдерди мындай топтоштурушат: 1) түрк-монгол бутагы; 2) тунгус-манчжур бутагы; 3) корей-япон бутагы. Н. А. Баскаков биринчи бутакты 1) түрк тилдери жана 2) монгол тилдери деп эки тайпага ажыратып, түрк тилдерин а) чыгыш-гунн, б) батыш-гунн деп бөлүп, монгол тилдерин а) ойрот-калмак, б) халха-монгол, в) бурят, г) монгол деп төрт топко ажыратылат. Ал эми экинчи бутакты 1) тунгус жана 2) манчжур топторуна бөлүштүрүп, тунгус тобун а) эвенк, б) нанай-голд түрлөрүнө

ажыратат, манчжур тобун а) манжу, б) чүрчүт топчолоруна бөлүштүрөт [Н.А. Баскаков 1981: 14-16]. Корей-япон тобу эки тилден турат.

Бул тилдердин теги бир жана аталган тилдер бир архетипке барып такалып, анын дивергенцияланышынан, өнүгүп тарамдашынан пайда болгон деген жоромол бар. Корей-япон бутагы, теги башка тилдер менен аргындашып, биринчи үч топтон алда канча оолактап кеткен деген пикир айтылып жүрөт [Н.А. Баскаков 1981:16].

Бирок бул көз караш бардык эле алтаисттер тарабынан колдоого алынбайт. В. Л. Котвич аталган тилдердеги жалпылоочу көрсөткүчтөрдү бир архетипке баш ийдирбей, аларды ареалдык карым-катыштын негизинде пайда болгон деп божомолдойт жана муну далилдөөчү фактыларды келтирет [В.Котвич 1962:23-24; Вопросы структуры языка 1964:349-353].

А. М. Щербак түрк, монгол, тунгус-манчжур тилдеринин ичинде өз ара таасирленүүнүн натыйжасында пайда болгон окшоштуктар тектештикти далилдебейт деп, ушул ойдогу окумуштууларды атайт (Б. Я. Владимирцов, В. Баң, В. Л. Котвич, А. Кафероглу, Н. Поппе, Ст. Калужинский ж.б.) [А.М.Щербак 1970:11]. Ал алтай тилдеринин тектештиги жөнүндөгү гипотезанын бул топко япон, корей, юкагир ж.б. бир кыйла тилдерди кошуп кароосунда “илимде бышык орун алып калышына шанс аз” деп белгилеген [В. Котвич 1962:353].

Мындай пикирди башка окумуштуулар да колдошот. Алтай гипотезасы ар тараптан толук тастыкталбаган пикир экендигин айткан окумуштуулар арбын (Д. Синор, Г. Дёрфер, Г. Д. Санжеев, А. Рона-Таш, Г. Кара ж.б. [В.Котвич 1962:11].

А. М. Щербактын ою боюнча, түрк, монгол, тунгус-манчжур тилдеринин тектештиги (япон, корей тилдерин айтпаганда деле) ишенимдүү далилденген жок жана бул гипотезаны кабыл алууга болбойт [А.М.Щербак 1970:12].

Демек, корей, кыргыз тилдеринин байыркы тектештиги али далилдене элек. Ошондуктан бул тилдердин фактыларын салыштыруу **структуралык** да, **генетикалык** да, **характерологиялык** да алкакта жүргүзүлүшү мүмкүн.

Кыргыз, корей фактыларына кайрылып, буларда тектештиктин да, типологиялык окшоштуктун да “эпкиндерин” байкоого болот. Корей тилиндеги гидрониманттардан бир-экөөнү талдап көрөлү. Мында суу астында жана ичинде өскөн өсүмдүктөрдү *сучо* (수초) деген татаал сөз менен жалпылап айтышат. Бул сөз – жалпы ат. Муну биз кыргызчалап которсок, анда *суу өсүмдүгү* болуп калат. Булар – ботаникалык терминдер. Корейче сөздү эки сөз кылып жазсак да болот, анткени аны эки өз алдынча иероглиф менен туюнтушат. Биз салыштырып жаткан сөздөрдө типологиялык окшоштук бар: биринчи бөлүктөрү чөп өскөн мейкиндикти туюндуруучу аныктооч болсо (корейче *су* (수), кыргызча *суу*), экинчи бөлүгү бул аныктооч белгилеген аныкталуучу өсүмдүктөрдүн жалпы аты (корейче *чо* (초), кыргызча *өсүмдүк* же *балыр* [КТС: I, 235]). Типологиялык жактан эки тилдин номинанттары окшош.

Эми генетикалык алкакта буларга көз жүгүртсөк, корейче *су+чо* (초) кыргыз тилинде этимологиялык жактан түздөн-түз байланышкан *суу+чөп/чөбү* сөз айкашына жакындап кетет. Гидронимдер *су* жана *суу* ачык муундуу, консонанттары толук бирдей, үндүү тыбыштары гана сандык жактан кыска-созулма болуп айырмаланышат, денотаттары, маанилери бирдей. Демек, аларды байыркы бир уңгунун рефлексиялары катары кароого болот. Ал эми корейче *чо* (초) “өсүмдүк” кыргызча *чөп* сөзүнө маанилик, фонетикалык жактан өтө жакын. Бул эки сөздү айрым окумуштуулар кытайча *чу* “чөп” сөздөрү менен салыштырганы белгилүү [К. З. Зулпукаров 2016: 232-233]. Байыркы *чоп* сөзү кытай, корей тилдеринде ачык муунга өтүү мыйзамына ылайык акыркы -*п* тыбышын түшүрүп койгон [К.З.Зулпукаров 2016:458-469]. Кытайча *шуйцо/шуйчу* “суу чөбү, суу өсүмдүгү” да байыркы *су* жана *чоп* архетиптерине такалат (*шуй* “суу, дарыя,” , *цао/чу* “чөп”) *су* жана *чоп* сөз башындагы кыргызча ч- кытайча, *ц-*, *ч-* тыбыштарына дал келет: кыт. *це* “өлчөө”, – кыр. чен “өлчөм”

(жабык муун), кыт. цои “топтолуу, топтоо” – кырг. чогуу “бирге, кошо”, чогулду “топтолуу” ж.б.; кыргызча ч- кытайча ч- тыбыштары **анлаутта** шайкеш келет: кырг. чын “анык, туура” – кыт. чун “чын, анык, таза, туура, чыныгы”, кырг. чоң “ири, көлөмдүү, бийик, улуу” – кыт. чаң “бийик, чоң, ири, чекене, терең, алыс, узун” ж.б. [К.З. Зулпукаров 2016: 284-285-286-288]. Ал эми кытайча шуй “суу, дарыя” сөзү (шанхай диалектисинде си “суу, дарыя”) чувашча шу/шыв/шав “суу” сөзүнө тыбыштык жактан шайкеш. Мында **анлауттук** с/ш тыбыштык оошусу бар. Бул жерде эзелки *чоп уңгусунан корейче чо “өсүмдүк, чөп”, кытайча цао/чу “чөп” [К. З. Зулпукаров 2016:460] рефлексстеринин жаралышын ачык муунга өтүү же экономияга умтулуу мыйзамы менен түшүндүрүүгө болот. Буга аналогия көп: кырг. шап “алакан, кол, манжа(лар)” – кыт. шоу “кол, манжа (лар), алакан, жумушчу кол, колдоо, жардам, чеберчилик”, кырг. чап-/чаап “чуркоо/чуркатуу; жүгүрүү/жүгүртүү” (чаап жөнөдү “атчан ылдам/жүгүртүп жөнөдү; чуркап кетти”) – кыт. чи “катуу жүгүрүү, ат чабуу, озуп кетүү, учуп өтүү (убакыт жөнүндө), кубалоо, кууп жетүү; кырг. кооп/кооп- “коркунуч, коркуу, чочулоо, күмөндөө, шектенүү” – кыт. хуо “күмөндөө, шектенүү, чочулоо, күмөн туудуруу, шектенүү жаратуу” ж.б. [К. З. Зулпукаров 2016:460-463]. Байыркы *чоп “өсүмдүк (бир жылдык)” сөзүнөн соңку -п тыбышынын түшүп калуусунан ачык муунду айтууга жеңил, кыска сөз жаралганын жоромолдоого толук негиз бар. Бул материалдарда структуралык да, генеологиялык да окшоштуктар көзгө даана урунуп турат. Аталган тилдердин фактылары – алардын тектештиги жөнүндө пикирге негиз. Ошондуктан биз корей, кыргыз тилдериндеги фактыларды генетикалык типологиянын деңгээлинде да кароого болот деп айтмакчыбыз. Мындай мисалдар корей тилин алтай бүлөсүнө кошууга негиз болот.

Бул фактылар структуралык типология үчүн да керек. Эгер корейче сучо (수초), орусча водоросль татаал сөз катары алынса, алардын кыргызча эквиваленти суу өсүмдүгү сөз айкашы деп эсептелинсе, анда тектеш, маанилеш лексикалык каражат менен синтаксистик каражат деңгээл аралык статуска ээ болуп, бул мисалдар структуралык типологиянын предмети болуп калат.

Корей тили артикуляциялык-акустикалык сарамжалдуулукка умтулганын байкайбыз. Аталган корейче сөздүн синоними бар – *сусең* (수생) “балыр, суу өсүмдүгү”. Бул мисал жогорудагы пикирди кубаттайт. Биринчи бөлүгү кыргызча *суу* сөзүнө дал келсе, экинчи бөлүгү кыргызча *сең-* (생) уңгусуна туура келет. Суунун агымында, толкунунда балырлар сеңселип турушу белгилүү. Токтоп турган сууда деле толкундун таасири менен, суу жаныбарларынын аракети менен, суу өсүмдүктөрү чубалжып, термелип кыймылга келет. Экинчи уңгуну (*сең-*) биз кытай тилиндеги *сōң/сōң/сōң/соң* түрүндөгү варианттуу басымы бар “сеңселген, саксайган, буралышкан, айкалышкан, чатыш, чатышкан, иретсиз” сыяктуу маанилерге ээ сөзү менен салыштырууну туура таптык [К. З. Зулпукаров 2016:367]. Бул факт дагы эки тилдеги структуралык жана генетикалык жакындык жөнүндө ишенимдүү эле сөз кылууга түрткү болду.

Ошентип, корей, кыргыз жалпы сөздөрүн алтай тилдер уясынын чегинде кароого мүмкүн болорлугун, буларды изилдөөдө типологиянын түрдүү методдорун, принциптерин жана тармактарын эсепке алуу максатка ылайык. Ал гана эмес ал тилдерди син-тибет тилдери менен да жакындатууга болот деп айтууга негиз бар.

Гидронимдер изилдөө объектиси жана предмети катары ич ара жиктелишип, келки түзүмдөргө ээ. Аларды бир нечетопторго ажыратууга болот. Буларды топтоштуруунун түрдүү критерийлери бар.

1. Сөз түркүмдөрүнө карата алар бир нече топторго бөлүнөт:

1) зат атоочтор (субстантивдер) ички топторго ажыратылат: а) жалпы аттар: *суу, булак, сай, өзөн, дарыя, көл, деңиз, океан*; б) энчилүү аттар: *Нарын, Ысык-Көл, Каспий деңизи, Атлантикалык океан, Нил дарыясы* ж.б.;

2) сын атоочтор, атоочтуктар (адъективдер): *шар, агын, тунук, таза; ылайланган, дистирленген, аккан, кашкайган, мөлтүрөгөн* ж.б.;

3) этиштер жана этиштен жасалган зат атоочтор: *ак-* (*агат, агым ...*) *төк-* (*төгөт, төкмө...*), *куй-* (*куят, куйма ...*), *шаркыра-* (*шаркырайт, шаркыратма ...*) ж.б.;

2. **Жөнөкөй-татаалдыгына карата** гидронимдерди төрт топко ажыратабыз: а) уңгу түрүндөгү: *суу, көл, шар, ак-, төк-* ж.б.; б) аффиксация жолу менен жасалгандар: *шаркыратма, куйма, агынды* ж.б.; в) кош (татаал) сөздөр: *Ысык-Көл, Волга-Дон каналы, Сүлүктү, Аксы, Кара деңиз* ж.б.; г) аффикстүү татаал сөздөр: *Жер ортолук деңизи, Индия океаны* (уңгу *инд-/хинд-*) ж.б.у.с.

3. **Өзөктүк-жакабелдик** көрсөткүчтөрүн эсепке алуу менен номинанттарды үчкө бөлүүгө болот:

а) өзөктүк (ядролук) гидронимдер: *суу, булак, өзөн, дарыя, көл, деңиз, океан* ж.б.;

б) жакабелди белгилөөчү гидронимдер: *жамгыр, жаан, кар, мөңгү, мөндүр ...; ак-, төк-, шаркыратма, булуң ...; Атлантика океаны, Нарын дарыясы, Волга-Дон каналы* ж.б.;

в) чекебелди (алыскы периферияны) туюнтуучу гидронимдер: *көз жашы, шүүдүрүм, кыроо, водопровод, суу ташыгыч, аквариум, суу сактагыч, ГЭС* ж.б.

4. **Жалпы жана энчилүү болушун** көңүлгө тутуп төмөндөгүдөй топторду ажыратууга болот:

а) жалпы аттар: *суу, гидрология, аквалангист, ГЭС, акведук, океан ...;*

б) энчилүү аттар: *Волга, Енисей, Нарын, Ысык-Көл, Хуанхэ* ж.б.;

в) энчилүү, жалпы аттардын айкашы: *Волга дарыясы, Атлантика океаны, Жер ортолук деңизи, Күрп-Сай ГЭСи* ж.б. Энчилүү аттар өз алдынча да, жалпы аттар менен тутумдашып да колдонулат.

5. **Төл жана бөтөн сөз** түрүндөгү гидронимдер бир нечеге бөлүнөт:

а) кыргызча гидронимдер: *Аксы, Соң-Көл, Тар дарыясы, Сары-Челек, Чычкан суусу* ж.б.

б) инд-европа тилдеринен кирген гидронимдер: *Волга* (*влага* “ным”), *ГЭС*, *суу сактагыч* (калька жолу менен) *Абшир* (*аб* “суу”, *шир* “сүт”), *гидромелиорация*, *гидроним* ж.б.

в) монгол тилдеринен өздөштүрүлгөн гидронимдер: *Улакол*, *Нарын*, *Каракол*, *Жумгал* ж.б.

г) кытай тили менен орток гидронимдер: *Чүй*, *Тоң*, *Түн*, *Талас* ж.б. сөздөр суу сөзүнө аныктама катары келгенде.

б. Лексемалык жана коммуникативдик номинанттардын биримдиги жана жиктелиши. Лексемалык гидронимдер бир сөздөн турат. Бул аталыш же аффиксалдуу таризде бир уңгулуу, эки же үч уңгулуу түрдө болот. Булар көп же жеке мааниде, түз же өтмө мааниде кездешет.

Мисалы, тай (сиам) тилинде *нйм* “суу, суюктук, мөлтүрөгөндүк; дарыя”, *нйм-ток* “шаркыратма” (*ток* бөлүгүн орусча *ток/теч/тёк/тек-*, кыргызча *төк-* уңгулары менен салыштырууга болот), *мей-нам* “река, большая река” (*мей* “эне, башкы”), *менам Тьяң Прайя* (чоң дарыянын аты, төрт уңгудан турат) ж.б. Мында бир, эки, төрт уңгудан турган мисалдар берилди. Мындай катнаштагы лексемаларды, алардын айкаштарын кыргыз тилинен деле табууга болот. Кыргызча *булак* жалпы аты, Кыргызстанда кенен таркаган *Жылуу-Булак* гидроними (сын+зат түзүлүшүндөгү), *Миң-Булак* гидроними (сан+зат түзүлүшүндөгү), *Ит-Тиши мөңгүсү/Ит-Тиши суусу* (Тескей Ала-Тоонун түндүк капталындагы өрөөндө), *Ит-Ичнестин Ала-Көлү* (төрт уңгудан турган гидроним Ак-Суу районунда) ж.б. мисалдарда бир, эки үч, төрт уңгулуу суу аттары берилгенин көрүүгө болот.

Акыркы мисал өзгөчө көңүл бөлүүгө татыйт. Биринчиден, андагы уңгулардын гидроконцептосферага тиешелүүлүгү түрдүүчө. Суу мааниси түздөн-түз акыркы компонентте “суулар (өзөндөр, дарыялар, булактар) куюлуп токтолгон чукурлук” деген маани берүүчү сөздө берилген. “Суу” концептине *ич-* уңгусу да номинант катары пайдаланылган. Ал эми *ит*, *ала* номинанттары алыскы периферияны түзүп турат. Экинчиден, бул төрт компоненттүү энчилүү гидронимдин курамында өзүнчө коммуникативдик

мазмундагы бар сөз айкашы бар: *ит ичнес*. Бул синкреттик мүнөздөгү синтагма. Бул жагдайда ал сүйлөмдүк, бир жагдайда жайылма аныктоочтук кызмат аткара алат. Мисалы, *Бул оокатты ит да ичнес* десек, ошол синтагма предикативдик функцияны кабыл алып, өз ичинен ээ менен баяндоочту ажыратып турат. Мында *ит* субъекттик, *ичнес* предикаттык жүк көтөрүп колдонулган. Аларды ээ, баяндооч аталыштары менен белгилөөгө болот. Мында субъект кенен мааниде, анын семантикасында күчөтүү да, жалпылоо да маанилери бар. *Ит* сөзүнө “ачка адам, ачка мал, кембагал киши, тилемчи ...” маанилерин ыйгарууга болот: *Бул оокатты кайырчы да ичпейт/Бул оокатты лөлү да ичпейт/Бул оокатты тилемчи да ичпейт/Бул оокатты ач-жылаңач да ичпейт ...* деп, аталган сүйлөмдү бир нече варианттарда шөкөттөөгө болот.

Ал эми башка бир контекстте *ит ичнес* синтагмасын атоочтук түрмөк катары белгилесек болот: *Ит ичнес оокат жок*. Бул сүйлөмдө эки субъект, эки предикат бар: *ит*, *оокат* сөздөрү – субъекттерди, *ичнес*, *жок* сөздөрү – предикаттарды туюнтат. Биз бул жерде С. Ж. Мусаевдин грамматикалык концепциясына кайрылууну туура көрдүк [С.Ж.Мусаев 2010:41-54]. Бул окумуштуу семантикалык субъект жөнүндөгү жобону терең негиздеген. Ошондой эле аталган мисалдардын синтаксистик-семантикалык бөтөнчөлүгүн ачууга жол ачкан. Ушул пикирге негизделип биз *Ит ичнес оокат жок* сүйлөмүн изилдөөгө бирин-бири танбаган эки ыкма сунуштайбыз. Биринчиси: бул сүйлөм байламтасыз татаал сүйлөм, *оокат жок* – баш сүйлөм, өзүнүн ээси да, баяндоочу да бар. Ал эми *ит ичнес* – багынычтуу атоочтук сүйлөм, ал баш сүйлөмдүк ээсинин сапатын белгилеп турат. Экинчиси: бул сүйлөм – жайылма мүчөлүү эки составдуу жөнөкөй сүйлөм. Мында ээси – *оокат* сөзү, баяндоочу – *жок* модальдык сөзү. Ал эми *ит ичнес* сөз айкашы – жайылма аныктооч, анын өзүнчө субъекти да, предикаты да бар.

Эми бул каралып жаткан сөз айкашы канчалык даражада гидронимдерге тиешеси бар? Тиешеси бар. Биринчиден, ал төрт компоненттүү гидронимдин биринчи эки бөлүгүнө дал келет, муну лексикалык-семантикалык жактан

жүйөлөп, мотивациялап турат. Экинчиден, андагы *ич* – уңгусу “Суу” концептин репрезентациялоочу лексикалык парадигманын перифериясына таандык. Кишилер менен өсүмдүктөрдүн жашоо үчүн сууну пайдалануусу ушул уңгунун модификациялары аркылуу туюнтулат: *Пахта эки эле ирет суу ичти. Ат суу иче элек. Тамактай көрбө бозону, Тарта ичкиле ошону* (Р. Шүкүрбеков). Бул мисалдарда *ич* – уңгусу суу сөзүнүн маанисин ача турган, анын денотатын объект катары материалдаштыруучу аракеттин номинанты болуп колдонулган.

“Суу” концептинин коммуникативдик-предикативдик репрезентативдери өтө кеңири. Суу жөнүндөгү этностук маалымат, баа, этностук ой-пикир, макал-лакаптарда арбын учурайт.

Биздин эл суу сөзүнүн денотатын ыйык көрөт, аны жашоонун негизи, тирүүчүлүктүн башаты катары баалайт. Бир эле мисалды талдап көрөлү. Элде айтат: *Суу – жашоонун булагы, суу – адамдын жаны, өмүрдүн каны* [Ибрагимов С. И. 2001: 395]. Мында суусуз жашоо болбостугу, тиричиликтин токтоп калышы элестүү, ишенимдүү, көркөм берилген. Макалдын көркөмдүгү андагы сөздөрдүн өтмө маанисинде, зарыл сөздүн жана илик жөндөмөнүн кайталоолорунда, уйкаштыктарда берилген. “Суу” концептинин үч номинанты бар: суу сөзү эки ирет аныкталуучу субъект катары иштетилген, *булак* “суунун жер астынан сүрүлүп чыккан башаты” жана *кан* “жандуу заттардын денесин азыктандырып айланып жүрүүчү суюктук” (кишинин каны 83% суудан турат). Макалдагы пропозициялык маани жалгыз – “Суу – тирүүчүлүктүн негизи”. Субъект эки жолу аталып, предикат синонимдик катыштагы конструктивдик жактан бирдей үч түрмөк аркылуу берилди.

Корей гидронимдерин деле жогорку критерийлердин негизинде тизмелеп, системалаштырып, сыпаттап берүүгө болот. Бирок бул жерде биз айрым учурларда сөздөрдүн тектештигине да кайрыла кетелиз:

1. Сөз түркүмдөрү боюнча:

1) зат атоочтор: 물 - *муль*), 수 - *су* “суу”; мында биз 물 - *муль* сөзүн кыргызча *мөл* (*булак*), *мөлмөл*, *мөлт*, *мөлт-мөлт*, *мелт*, *мелт-мелт*, *мелт-калт*, *мелтилдеп* ж.б. туунду сөздөр менен салыштырууну, ал эми су (수) -суу сөздөрүнүн этимологиялык жактан тектештирүүнү туура көрдүк; *би* (비) “жаан, жамгыр” (бул сөздү *бу-лут* сөзүнүн биринчи бөлүгүнө жакындаштырууга болот), *там* (땀) “тер” (караңыз: кыргызча *тамчы*, корейче *шигын ттам* (식은 땀) “суук /муздак тер”, мында да тектештик байкалат: корейче *шиг-* кыргызча *суук-* экөө тең *су-суу* сөздөрүнө жакын); *чокче* “тамчылар”, *паңмуль* (방물) “суу тамчысы”, *мульпаңуль* (물방울) “суу тамчысы”; *орым* (어름) “муз”, *пиңха* (빙하) “мөңгү” (геол.) *пиңкко* “музкана, муз/муздак бөлмө”, *пиңхаы* “мөңгүлүк, мөңгүгө тиешелүү” (бул сөздөрдөгү *пиң* (빙) бөлүгү этимологиялык жактан өзгөчө көңүл бөлөрлүк: муну кытайча *биң* (빙) “муз, муздак, муздук, муздун; тоңуу, муздоо, үшүү; суук болуу ь, үшүтүү, суук, муздак, тоңгон, суутулган; суук мамиле кылуу, суук кабыл алуу” заттык, этиштик, сын атоочтук, тактоочтук маанилерди билгизген да, полисемиялык сапатка ээ сөзү менен салыштырып, кыргызча *мөң-* уңгусу менен, башка тилдерде учураган: түркчө *bengi*, байыркы түркчө *беңкү/беңгү/беңү* “түбөлүк, түбөлүктүү”, алтайча *мүгү/мүкү/мөгү/мөнкү*, тувача *меңги/монге* “мөңгү, түбөлүк кар, тоо кыркасы, көбүн кар баскан тоонун үстү/төбөсү”; кыргызча *мөн-* уңгусу менен, караңыз: кыргызча, алтайча, уйгурча, телеутча, шорчо ж.б. тилдерде *мөндүр*, сарыг-югурча *ментир/мендор*, хакасча *миндир* ж.б. трансформациялар менен, халха-монголчо *мөндөр*, бурятча *мундер*, калмакча *мөндр* ж.б. сөздөр менен салыштырууга болот [К.З. Зулпукаров 2016:340-341]; *нэ/нэмуль*, *синэ/синэмуль* “өзөн”, *каң/ каңмуль* (강물) “дарыя” (караңыз: *Амур-каң* “Амур дарыясы”, *Москва-каң* “Москва дарыясы”, бул уңгуну кыргызча *Чычкан суусу*, *Барскоон дарыясы* гидронимдериндеги *-кан*, *-коон* бөлүктөр менен тектештирүүгө болот); *нэ/нэмуль*, *синэ/синэмуль* (내물) “өзөн, өзөн суу”, *сэм/сэммуль* (샘물)

“булак”, *хосу, чосуди* (호수) “көл” (бул мисалдарда -су бөлүгү нагыз гидроним болуу керек), *пада* (바다) “деңиз”, -хэ (해) “деңиз” (*коңхэ* “ачык деңиз”, мында *коң* компоненти кыргызча *көң-*, кытайча *коң* уңгулары менен салыштырылат: 1) *көңгөй/көңдөй* “бош, ачык, толтурулбаган ”; 2) *көң* “бош, толтурулбаган, ээленбеген, кенен ачык, ишсиз, ишсиздик” [К.З. Зулпукаров 2016:374], -хэ компоненти кытайча хэ “дарыя, канал, дарыялык”, *хэма* “бегемот/гиппопотам” ж.б. сөздөрү менен тектештирүүгө жол ача алат); *대양* (*тэян*) “океан” ж.б.

Акыркы мисал эки бөлүктөн турат. Биринчи бөлүгү *тэ...* татаал сөздөрдө “чоң, көлөмдүү” деген маанини берет: *тэхвесиль* “чоң зал” (*хвесиль* “зал”, *тэ* “чоң”). “Океан” заттык маанисин *대양* (*тэян*) сөзү туюнтат. Мында биринчи бөлүк атрибутивдик кызмат кылып жатат, *ян* сөзү өзү деле аталган денотаттын номинанты боло алат: *Тепең яң* (태평양) “Тынч океан”, *Индо яң* (인도양) “Индия океаны” ж.б.

Мурый/суёк (물의/승역) “суулуу, сууга тиешелүү”; *суун* (수운) “суулуу” (*суун тоң* “суулуу”), *бионьн* (비오는) “жамгырлуу” (*бионьн нальши* “жамгырлуу күн”), *чинсусоң* “суу сүйүүчү, сууга көнгөн”, *жоңсуый* “суу тазалоочу”, *янсуый* “суу көтөрүүчү (машина)” *хырынын* “агын, аккан” (*хырынын муль* “агын суу”) *гваиль* (과일) “жемиштик” (*гваиль муль* (과일물) “жемиштин суусу”) ж.б.

2) сын атоочтор, атоочтуктар, зат атоочтун илик жөндөмөсү: *тхумёңхан* “тунук”, *синсухан* “чистый”, *хырин муль* “булганыч, тунук эмес, ылайланган суу”, *мальгын муль* “чистая вода”, *ччан* “туздуу”, *падаы муль* “деңиз суусу”, *судоы* “водопроводдук, водопроводдун”, *судогван* “водопроводдун трубасы”, *муры* “суулук, сууга тиешелүү”, *суро* “суу жолу” ж.б.; бул жерде корей тилиндеги аныктагыч функциядагы уңгулар, сөз формалары келтирилди; татаал сөздөрдөн экөөнү келтирели: *чоңсу* “таза суу”, *дороун муль* “кир суу”;

3) процесстер: *хырыда* “ак-, агуу (흐르다 – суу, дарыя, жаш ж.б.), куюлуу”, *хырым* (흐름) “агым”, татаал сөздөрдө *-рю/-ню*: *санню* “жогорку агым”, *чуңню* “ортоңку агым”, *харю* “төмөнкү агым”, *хэрю* “деңиз агымы”, *ханню* “муздак агым”, *нанню* “жылуу агым”, *путта* “төгүү, төк-; куюу, куй-”, *сситта* (씻다) “жуу, жууш”, *момыль сситта* “жуунуу, жуун-”, *сесухада* (세수하다), *могёкхада* (목욕하다) “жуунуу (мончодо, чарада)”.

Энчилүү гидронимдер зат атоочтор гана боло алышат. Анткени алар географиялык объектердин туруктуу, атайылап коюлган же кандайдыр бир жолдор аркылуу кабыл алынган номинанттары да: *Арал хэ* “Арал деңизи”, *Касыти хэ* “Каспий деңизи”, *Байкал хосу* “Байкал көлү”, *Балкашю хосу* “Балкаш көлү” ж.б. Мында *хэ* (해) “деңиз”, *хосу* (호수) “көл” компоненттери маанисинде пайдаланылган. Аныктоочу уңгулар корейче мисалдарда өзгөрүлбөйт. Бул жерде типологиялык окшоштук байкалат. Корейче *хосу* (호수) сөзүнүн экинчи бөлүгү, албетте, кыргызча *суу* сөзүнө тектеш (этимологияга арналган бапты караңыз).

2. **Жөнөкөй-татаалдыгына** карап корей сөздөрүн да бир нече топко ажыратууга болот:

а) жөнөкөй сөздөр: *су* “суу”, *муль* “суу”, *со* “суу айлампасы”;

б) эки уңгулуу аталыштар: *Хыкхэ* “Кара деңиз” (*хык-сегы* “кара түс”), *Хуаңхэ* “Сары деңиз” (*хуаң/хваң* “сары”), *суро* “суу жолу” (...*ро* “жол”), *ккырин* *муль* “кипяток, кипяченая вода”;

в) үч уңгулуу суу номинанттары: *Доңтиң хо* “Чыгыш тынч деңизи” (*доң* “чыгыш”, *тиң* “тынч, тегиз текши, тайыз”, *хо* “деңиз”); *чоңсуый* “суу тазалагыч”;

г) төрт уңгулуу гидронимдер: *Доңжуңгук хэ* “Чыгыш кытай деңизи” (*доң* “чыгыш”/ кырг. *таң* “саар, эрте”, *жуңгук* “ортолук мамлекет”/ кыт. *жуңго/жуң* “ортолук”, *го/гуа* “өлкө, мамлекет”, *хэ* “деңиз”); *Кынкком хосу* “Чоң

аюу көлү” (*кхын/ кын* “большой”, *ком* “аюу”, *амком* “ургаачы аюу”, *комы* “аюунун”, *хосу* “көл” эки гидронимдик бөлүктөн турат.

3. **Өзөктүк-жакабелдик алкакта** да корей гидронимдери үч топко ажыратылат: а) өзөктүк сөздөр; б) жакабелге тиешелүү аталыштар; в) чекебелдик гидронимдер.

Эгер “суу”, “дарыя” ж.б. маанилердеги сөздөр өзөктү түзсө, бул мааниге жакын алкактагы кубулуштарда атоочу лексемалар (“канал”, “арык”, “жамгыр”, “кар”, “мөңгү” ж.б. жакабелди, ал эми “суу ташыгыч”, “аквариум”, “арал”, “булуң” сыяктуу заттарды атоо алыскы перифериядагы маанилерди туюнтат.

4. **Төл жана бөтөн тилдик** гидронимдер корей тилинде албетте, экиге бөлүнөт: а) нагыз корейче аталыштар жана б) өздөштүрүлгөн атоолор. Нагыз бир тилдик гидронимдер шарттуу түрдө аныкталат. Ал тургай *су*, *муль* “суу” сөздөрү да – көп тилдер үчүн орток лексемалар. Өздөштүрүлгөн гидронимдер өтө көп. Техникалык терминдер башка тилдерден калька, сөзмө-сөз которуу жолу менен кабыл алынган. Өздөштүрүлгөн сөздөрдү бир нече түргө ажыратабыз:

1) транскрипцияланып кабыл алынган сөздөр: *бодыка* “арак” (орусча *водка*), *кумысы* “кумыс”, *ёгуриты* “йогурт, жуурат”, *ккасы* “газ” (бул сөздөр буу абалындагы суу аттарына карата да колдонулат) ж.б.;

2) жарым калькаланып өздөштүрүлгөн гидронимдер: *Кажак ман* “Казак булуну” (*ман* “булуң”), *Косак бен* “(Орус) Казак булуну” (*бен* “булуң”), *Онега хосу* “Онега көлү” (орусча *Онежское озеро*), *Пилипин хе* “Филиппин деңизи”, *Чукчи хэ* “Чукча деңизи”, *Босыток хо* “Чыгыш көлү” (орусча *Восточное озеро*), *Кырета сом* “Крит аралы” (Европа), *Дисыко сом* “Диско аралы” (Түндүк Америка) ж.б.;

3) толук калькаланган гидронимдер: *Кхын гом хосу* “Чоң аюу көлү” (Канада), *Сасым хосу* “Бугу көл” (Канада, корейче *сасым* “бугу”) ж.б.

4) нагыз корейче гидронимдер: *Сураксан* “Суу аккан тоо”, *Коресан* “Китке окшош тоо”, *Дэдоңкаң* “Тынч дарыя”, *Ханкаң* “Чоң дарыя”, *Намханкаң*

“Түштүктөгү чоң дарыя” (*намы/ намбуу* “түштүк”, *хан* “чоң”, *каң* “дарыя”),
Букханкаң “Түндүктөгү чоң дарыя” (*бук/пук* “түндүк”) ж.б.

5. Жалпы жана энчилүү гидронимдер бардык эле тилдерде кезигет.
Алар корей тилинде да бар.

Жалпы гидронимдер: *су* “суу”, *бом, сэм* “булак”, *би* “жамгыр, жаан”, *хоу* “кара жамгыр, нөшөр”, *ман* “булуң”, *там* “тер”, *неңсу* “муздак суу”, *жоңсу* “таза суу” ж.б. акыркы эки сөз татаал түзүлүштө: аныктагычы менен аныкталуучусу бар.

Энчилүү гидронимдер белгилүү географиялык объекттерди атайт. Булар кириллицада чоң тамгалар менен белгиленет: *Алясыка ман* “Аляска булуң”, *Балкан ман* “Балкан булуң”, *Сахаллин сом* “Сахалин аралы”, *Кырета сом* “Крит аралы”, *Хык хэ* “Кара деңиз”, *Ильбон хэ* “Япон/Жапон деңизи”, *Эге хэ* “Эгей деңизи”, *Балкашю хосу* “Балкаш көлү”, *Буккык яң* “Түндүк муз океаны” ж.б.

6. Лексемалык жана коммуникативдивдик таризде жиктелүүчү гидронимдер: а) лексемалар түрүндө колдонулчу жөнөкөй жана татаал гидронимдер көп; булар жогоруда келтирилди; б) бизге коммуникативдик мазмуну бар бир топ гидронимдик сөз айкаштары, сүйлөмдөр учурады, айрымдарын келтирели. Кээ бир аталыштар эллипсистик эреже менен пайда болгондой көрүнөт. Кореяда *Тухсом* деген арал бар. Ал эки бөлүктөн турат *тух* “туу, желек” + *сом* “арал”. Бул жерде “орнотулган, сайылып турган” процессуалдык-адъективдик маанидеги сөз түшүрүлүп калгандай туюлат. Биринчи уңгу кыргыз тилиндеги *туу*, өзбекче *туг* сөздөрү менен тектеш көрүнөт. Ушул жерде бир этимологиялык экскурс жасап кетели. Бул татаал аталыштын экинчи бөлүгү – гидроним. Биринчи бөлүгү лингвоэтномаданий жана лингвоэтногенетикалык өңүттө караганда – баалуу сөз. Н.А. Аристовдун эмгектеринен белгилүү болгондой, 11-12-кылымдарда Си-ляо өлкөсүнүн борбору Чүй өрөөнүндө Баласагын шаарында жайгашкан эле. Мамлекеттин башчысы Елюй Даши илимдүү болуп, линья (“академик”) наамын алып жүргөн. “Кидань-го-чжи” (“Кидань мамлекетинин тарыхы”) аттуу эмгекте

“Перед палатками киданьских императоров, в военных походах ставилось двенадцать барабанов и столько же тао, или, как произносят обыкновенно китайцы, *ту*, то есть длинных пик, на железной верхушке которых привязывался пук волос из хвоста тибетской коровы ... Имя *туз*, которое дают доселе турки этому военному знамени, взято отсюда, у китайцев ...” [Аристов 2001:311]. Демек, жортуул мезгилдеринде кидандардын (кытайлардын) императорлорунун өргөөлөрүнүн алдында он эки барабан коюлуп, он эки туу (*тао/ту/туз*) орнотулчу экен. Туу топоздун куйруктарынан жасалып, темир учтуу узун баканчага байланып коюлчу. Кытайлар аны *тао* же *ту* деп, түрктөр *туз* деп аташы белгиленет. Ал эми корейче *тух* “туу” бул мисалдардын контекстинде тектеш эле уңгу катары сезилет.

Атрибутивдик-предикативдик катыш башка гидронимдерде да байкалат: *Норяң жин* “Ак чымчык (чардак) учкан порт”, *Палле голь* “Кир жуучу айым”. Буларда да субъект жана анын эллипсистик түргө өткөн аракетин бар. *Ангужсоң доң* гидроними да түздөн-түз которулганда “Чардак жакын келген айыл” болуп калат. Мында да субъект-предикат катышы кыскартылып берилген. Бул мисалдарда “порт”, “кир жуучу”, “чардак” түшүнүктөрү гидроконцептосферанын чекебелдик номинанттарына кошулуп кетет.

Пикир берүүчү гидронимдер паремия түрүндө кездешет. Буларда элдик менталитет, суу жөнүндө, анын касиеттери тууралуу элдик байкоолор чагылдырылат. Айрым мисалдарга кайрылалы. Биз кыргызча, корейче учкул сөздөрдү салыштырып көрөбүз: 1. Суу – жашоонун булагы. *물은생명의근원입니다.* – *Мурын сеңмёңый гынвонимнида.* 2. Суу төмөн карай агат. *물이저지대로흐른다.* – *Мури жожидеро хырында.* 3. Суу ылдый агат, киши бийиктикке умтулат. *물이흘러내리고, 사라미위로움직인다.* – *Мури хылло нериго, сарами виро умжигинда.* 4. Суу ташты жешилтет. *물이가라서.* – *Мури гарасо.* 5. Океан улуу, бирок бул тамчы суу да ага киреше. *바다는위대하지만물한방울은이익입니다.* – *Баданын видехажиман баңурын и игимнида.* 6. Байлык – суу эле: келет, кетет. –

*부물: 오고갔다. – Бумуль: ого гатта. 7. Суу башатында таза. 물은근원에서청결하다. -
Мурын гынвонесо чоңгёлхада.*

Келтирилген мисалдар маанилик жактан шайкеш, баары эки тилдеги санат сөздөрүнүн жыйнактарында учурайт [К.З.Зулпукаров ж.б. 2018:484-487].

Ошентип, кыргыз-корей тилдеринде гидронимдер ири лексика-семантикалык парадигманы түзөрлүгүн, алардын лингвоэтногенетикалык жана когнитивдик-функционалдык окшоштуктарга ээ экендигин, түрдүү өтмө маанилердин эсебинен семантикалык жактан кеңейип турушун көрдүк. Эки тилде жалпы, тектеш унгулардын болушу тууралуу пикирдин негизделиши да алтаистика үчүн жаңылык деп айтууга болот.

2.2. Кыргыз-корей гидронимдерин салыштырып изилдөөнүн ык-методдору

Бул эмгекти жазууда методологиялык эмгектерде катталып сунушталган жана тилдерди салыштырып изилдөөдө колдонулуп жүргөн усулдар, ыкмалар эле колдонулду. Темага шайкеш атайын метод иштелип чыккан жок. Иштин максатына жетүүгө көмөк көрсөтө ала турган салттуу методикалар тандалып алынып гана изилдөөнү жүргүзүүдө шарт түзүлдү.

Иштин методологиялык пайдубалын түптөө үчүн биз **диалектикалык методго** кайрылдык. Бул метод изилдөөнүн фактылык материалдарга гана негизделишин, аларды теманын чегинде өзүнчө бүтүндүк катары талдоону, ички бөлүнүштөрүн бири-бири менен тыгыз байланышта жана динамикада кароону, фактыларды синхрондук-диахрондук алкакта өсүп-өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн эсепке алып комплекстик түрдө иликтөөнү талап кылат. Диалектикалык метод бүткүл илимдерге таандык болуп, билип таануунун философиялык нугун түзөт. Аны жалпы илимий метод деп аташат. Ал билип таануунун философиялык ыкмаларын жалпылайт [В. И. Кодухов 2013: 203-204].

Диалектикалык жалпы методго таянып, биз филологиялык же, тагыраак айтканда, лингвистикалык методдордун ичинен ишибиздин бөтөнчөлүгүнө ыңгайлуу болгон жана максатына, темасына шайкеш келген бир нече методдорду пайдаландык. Иште эмпирикалык методдорго көп кайрылдык.

Байкоо жүргүзүү. Эки тилдеги гидронимдерди андап, алардын аталыштарына көңүл бөлүп, каттап, салыштырып чыгуу, санын жана сапаттарын белгилөө 7 жыл убакытты алды. Үч өлкөнүн карталарын (эки Корея, Кыргызстан) салыштыруу, рельефтерин, дарыяларын, көлдөрүн, Кореяларды курчап турган деңиздерин, булардын аталыштарын талдоо да байкоо ыкмасына негизделип турду. Бүткүл жер шарынын географиялык картасы менен да иш жүргүзүлдү. Эл аралык суу аталыштарынын эки тилде өздөштүрүлүшү да кызык проблема болуп чыкты.

Эмпирикалык ыкмалар бир нече багытта жүргүзүлдү:

а) гидронимдерди издөөдө, иргөөдө, каттоодо Интернет ресурстарына кайрылдык да, алардан көптөгөн фактыларды алдык;

б) карточкалар түзүлдү; аларды окуу китептеринен, ММК каражаттарынан, география, лингвистика боюнча аткарылган изилдөөлөрдөн, сөздүктөрдөн (бир, эки, көп тилдүү), справочниктерден, географиялык карталардан алынган материалдар боюнча картотека түздүк (картотекада 3876 аталыш бар);

в) ассоциативдик кыскача сурамжылоо (эксперимент) жүргүзүлдү; корейче гидронимдерди иероглиф эмес, транслитерация түрүндө кыргыз тилинин өкүлдөрүнө сунуш кылынды. Экспериментке 131 адам катышты. Корейче океандарды туура атоо 67% болду, бул төмөн көрсөткүч. Анткени Атлантикалык океан менен Инд океандарынын аттары эл аралык түрдө эмеспи. Суроого катышкандар калган аталыштарды чамалап эле “таап” койгондугу көрүнүп турат. Ал эми эл аралык деңиз, көл, дарыялардын аталыштарын 84% туура таап алышты. Корей улутундагы төрт жаран Кыргызстанды, кыргызчаны жакшы билгендиктен биздин гидронимдерди оңой эле чечмелеп беришти. Буларга берилген тапшырма “Сиз *Кара-Суу, Ысык-Көл, Аксы, Кара-*

Дарыя, Сыр-Дарыя сөздөрүн орусчага которуп чечмелеп бериңизчи”. Бул суроолорго толук эле жооп алынды: *Кара-Суу* “черная вода” (4), “чистая вода” (1), *Аксы* “белая вода” (4) ж.б.

Интерпретация. Бул ыкманын негизинде жалпы да, энчилүү да аттардын маани-маңызын аныктоо ишке ашты. Гидроаталыштардын объектисин, мазмунун ачыктоо биздин эмгектин негизги милдеттеринен болду.

Трансформациялык метод дагы ишти жазуу үчүн зарыл өбөлгө болду. Анын жардамы менен түрдүү гидроаталыштардын өзгөрүү жана өзгөртүү мүмкүнчүлүктөрү иликтенди (*суу/сув/суй/сай, ГЭС – гидроэлектростанция, дарыя – дайра, Атлантика океаны – Атлантикалык океан* ж.б.).

Парадигматика-синтагматикалык ыкма гидроаталыштарды камтыган кыргыз-корей сүйлөмдөрүндөгү системалык-комбинаторикалык катыштарды сыпаттоодо керек болду.

Иште **квантитивдик метод** да зарыл кызмат кылып, гидронимдердин сандык катышын белгилөөдө пайдаланылды.

Структура-семантикалык метод эки тилдеги гидронимдердин ички түзүлүшүн, функционалдык мазмунун чогуу талдоого мүмкүнчүлүк берди.

Айрым учурда **формалдык метод** да орчундуу кызмат кылып, эки тилдеги гидроаталыштардын түзүлүш моделдерин белгилөөдө баалуу милдет аткарды. Формалдаштыруу тигил же бул гидронимди эки тилде салыштырууда анын түзүүчүлөрүн так ажыратууга жана даана аныктамаларды жаратууга өбөлгө болду .

Иште **сыпаттоо (же сыпаттама) методу** маанилүү милдет аткарды. Сыпаттоо **талдоо методу** менен коштолуп, иште а) категориялык талдоо; б) дискреттик (обочолонтуп) талдоо; в) компоненттик талдоо; г) контексттик талдоо; д) тематикалык талдоо; е) инварианттык-варианттык сыпаттоо; ж) деңгээл аралык талдоо (фонетикалык-морфемикалык, морфологиялык-лексикалык ж.б.); з) позициялык (орду боюнча) талдоо; и) парадигмалык

талдоо; к) оппозициялык (карама-каршы коюп) талдоо ж.б. ыкмалар жүзөгө ашты.

Иштин объекти, максаты **салыштыруу (же салыштырма) методун** колдонууну талап кылды. Кыргыз, корей гидронимдерин жандаштырып, алардын жалпылыктарын жана бөтөнчөлүктөрүн аныктоо ушул гана ыкмага негизделиши башында белгилүү болду.

Бул метод, албетте, бир кылка эмес. Анын чегинде **салыштырма-тарыхый, тарыхый-салыштырма** жана **карама-каршы коюу** (контрастивдик) **методдор** колдонулат. Акыркы метод синхрондук гана алкакта ишке ашат, анын жардамы менен учурдагы гана фактылар салыштырылат.

Кыргыз-корей гидронимдеринин этимологиясын аныкташ үчүн **салыштырма-тарыхый методдун** ыкмаларын пайдаландык. Бул методдун негиздөөчүлөрү Р. К. Раск, Ф.Бопп, Я. Гримм, А. Х. Востоков, Ф. Ф. Фортунатов, А. Мейе, К. Бругман, Б. Дельбрюк, Е. Курилович ж.б. эсептелинет (индоевропеистикада), ал эми тюркология менен алтаистикада М. Кашгари (XI к.) В. В. Радлов, В. Л. Котвич, Г. Рамстедт, Б. Я. Владимирцов, Г. Д. Санжеев, Б. М. Юнусалиев, Б. А. Серебренников сыяктуу окумуштуулар бул методду ийгиликтүү колдонушкан болучу. Биз ностратика боюнча аткарылган изилдөөлөргө да кайрылдык.

Бул методдун жардамы менен биз кыргыз, корей тилдерине тиешелүү гидронимдердин өзүнчө уникалдуулугун, ошол эле учурда **тектеп экендигин** белгиледик. Географиялык гидронимдер эки тилде өзгөчө, бирок алтай тилдеринде эң негизги гидроним байыркы *су архетибинен келип чыккандыгы аныкталды. Салыштырылып жаткан эки тил алтай бүлөсүнөн чыккандыгы жана өнүгүү процессинде жиктелип, айырмалары арбындап түрдүү мүнөзгө ээ болгондугун байкоого болот. Салыштыруу эки тилдеги географиялык гидронимдери таптакыр өзгөчө нукта өнүккөнүн көрсөттү. Корей гидронимдеринде кытайча аталыштар үстөмдүк кылат. Ал эми эл аралык географиялык суу аталыштары корейчеге өткөндө түрдүү фонетикалык

кубулуштарга дуушар болушу да ушул методдун ыкмалары аркылуу белгиленди.

Гидронимдердин байыркы абалын тикелеп, болжол менен алардын эски сүлпөтүн көрсөтүш үчүн **реконструкциялоо методун** пайдаланууга туура келди. Праформаны аныктоо тыбыштардын тил аралык шайкештик, дал келүүчүлүк мыйзамдарына баш иет.

Эки тилдин пайдалануучулары алтай бүлөсүнүн чегинде тектеш болгону менен, өз ара катнаштын болбогондугунан бири-биринен өтө эле оолакташып кеткен. Алардын тилдери да бардык деңгээлдери боюнча өз ара окшобойт, айрым гана жалпылыктарга ээ. Корей, кыргыз тилдеринин бири-биринен оолакташып кеткендигинен улам буларда көп гидроаталыштар бири-бирине таптакыр окшобой калган. Ал фактыларды катарлаштырып, жакындаштырып талдоо **контрастивдик жана типологиялык методдордун** алкагында ишке ашты. Типологиялык метод түзүлүшү, теги дал келбеген түркүн тилдерди салыштырууда пайдаланылат.

Ал эми **тарыхый-салыштырма метод** толук колдонулган жок. Анткени эки тилдеги гидронимдердин жаралуу доору, өнүгүү этаптары бизге маалым эмес. Анын үстүнө гидронимдердин тарыхы өзүнчө иликтөөнү талап кылат. Кыргыз тилиндеги гидронимдердин тегин, пайда болуу мезгилин, башка тектеш тилдердеги аталыштардан айырмалуу өнүгүшүн аныктоо – кызык, зарыл жана келечекте аткарылчу милдет.

II бап боюнча негизги жыйынтыктар

1. Изилдөөдө типология принциби үстөмдүк кылат. Кыргыз, корей гидронимдеринин генезисин, жаралуу, жасалуу жолдорун, түзүмдүк түрлөрүн изилдөө комплекстүү алкакта аткарылат. Гидронимдердин табиятын толук ачуу үчүн биз төмөндөгү илимий тармактардын талаптарына ылайык изилдөө жүргүздүк: 1) генетикалык типология; 2) структуралык типология; 3) салыштырма типология; 4) контенсивдик типология; 5) ареалдык типология;

6) социалдык типология; 7) контрастивдик типология ж.б.; структуралык-генетикалык типологиянын алкагында айрым корейче, кытайча, кыргызча гидронимдердин лингвоэтногенетикалык жалпылыгы белгиленди, алардын архетиби сунушталып далилденди.

2. Кыргыз, корей тилдеринин генеалогиялык жана ареалдык жактан ири биримдикке кириши алтаистикада каралып жүрөт (Ж. Дени, Ю. Немет, Ж. Клоусен, Ш. Хаттори, В. Л. Котвич, Е. Д. Поливанов, Г. И. Рамстедт, Н. Н. Поппе, В. И. Цинциус, О. П. Суник, Н. А. Баскаков, А. А. Чеченов, С. Ж. Мусаев, С. З. Садыкова, К. Конкобаев ж.б.) Бул идеяны гидронимдик фактылардын негизинде колдоого болот.

Ал эми кыргыз, корей, орус ж.б. тилдердеги гидронимдерди салыштырып талдоо төмөнкүдөй жыйынтыктарды айтууга өбөлгө болот:

1. Гидронимдердин денотаты – жер шарында өтө таркаган, жашоо үчүн эбегейсиз зарыл зат. Түпкү гидронимдерге көп маанилүүлүк, полисемия мүнөздүү.

2. Гидронимдердин колдонуу чөйрөсү кенен, түрдүү сфераларда, илимий-техникалык тармактарда пайдаланылат. Адамзаттын жашоосу суусуз, пикир алмашуусу гидронимдерсиз өтпөйт.

3. Гидронимдер ири лексика-семантикалык парадигманы түзөт. Аларды топтоштуруу бир нече критерийлердин негизинде жүргүзүлөт.

4. Гидронимдерди классификациялоонун критерийлери катары алардын сөз түркүмдүк касиеттери, түзүлүштөрү (жөнөкөй-татаалдыгы), теги, таркалышы, жалпы энчилүүлүгү, номинативдүүлүгү-коммуникативдүүлүгү ж.б. эсептелинет.

5. Гидронимдерди топтоо, иреттөө, каттоо, чечмелөө, которуу, эсептөө колдонулушун сурамжылоо эмпирикалык методдордун негизинде аткарылышы жемиштүү болот.

6. Алардын этимологиясын ачыктоо, тегин, прототиптерин белгилөө салыштырма-тарыхый реконструкциялоо методдорунун алкагында жүзөгө ашырылышы керек. Андан тышкары иште контрастивдик, типологиялык,

универсиялар, трансформациялар ж.б. ыкмалар, методдор, колдонулса, натыйжалар ишенимдүү, ынанымдуу болот.

Ошентип, кыргыз-корей гидронимдеринин типтерин, этимологиясын маанилерин изилдеп, төмөндөгүдөй натыйжаларды алдык:

1) кыргыз, корей тилдеринин төркүнү жөнүндө сөз кылынып, кыргыз тили түрк тилдер бүлөсү аркылуу алтай баба тилине монгол, тунгус, корей, япон тилдери менен кошулушу тууралуу жоромолго кошумча фактылар келтирилди;

2) кыргыз, корей тилдерин салыштырууда компаративисттик, контрастивдик, типологиялык методдорду, ык-усулдарды колдонуу зарылдыгы белгиленди.

III БАП

КЫРГЫЗ, КОРЕЙ ГИДРОНИМДЕРИН САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ

3.1. Алтай гидронимикалык типологиясынын генезиси

Генетикалык типология – өнүккөн лингвистикалык тармак. Анда тектеш тилдерди диахрондук жана синхрондук алкактарда талдоо жүргүзүлөт [Буранов 1983:34]. Анын негизги максаты тектеш тилдердеги материалдык жактан окшош бирдиктерди аныктоо болуп саналат. Типологиялык изоморфтуулук эки же көп тектеш тилдердеги материалдык жактан окшош каражаттарды табууга негизделет.

Генетикалык типологиянын принциптери алтаистиканын түптөлүшүнө, өнүгүшүнө жана жайылышына пайдубал болгон. Анын чегинде динамикалуу генетикалык типология, статикалуу генетикалык типология жиктелет. Биздин изилдөө ушул эки кичи тармактын методологиясына да негизделет. Аны жүзөгө ашыруу бир кыйла жаңы табылгаларды сунуштоого мүмкүндүк берди. Бир нече мисалдарды келтирели.

Мисалы, кыргызча *Аламүдүн* гидроними эки бөлүктөн туруп, аны рельефтин аталышы удег. *ала* “колот, коо, кокту”, нан. *ала* “жапыз тоолор; кыр, дөбө” ж.б. жана агымдын багытынын аталышын удег. *мудаңа* “дарыянын кайрылышы, бурулушу”, нан. *мода-/модан-* “кайрылыш, бурулуш; кыйшык, ийри-буйру, ийрек” ж.б. байыркы тунгус-маньчжурча *аламодан* сөзүнүн “ийри дарыялар, кокту-колоттор, дарыялуу жапыз тоолор” маанисин түшүндүрүп калат; эвенк. *мōдан/мōдар* “(суунун) бурулушу, кайрылышы”; орош *муда (н-)/мудаги* “кайтуу; чегинүү”, *мудаңги* “артка кайтуу”; удег. *мудаңа* “(дарыянын) бурулушу [Д.Исаев 1977; В.И.Цинциус 1975,1977].

Боом – суунун агып өткөн капчыгайдын аты. Ал Чүй, Ысык-Көл өрөөндөрүн туташтырып турат. Аны жалпы дарыянын түрк тилдерине таандык *богум/богун* сөздөрүнүн түрлөрү катары карайбыз: түрк, уйгур диал.

богум/бугум, б.түркчө *богым*, уйг. *богам*, түркчө *боум*, саларча *пугум*, өзб. диал. *быгым*, караим диал., түрк диал., өзб. диал., каз. *бувум*, кр.тат., түрк *богун*, алтай диал. *поон*, түрк *боун*, караим, кумык, к.балк. *бувун*, балк. *буун*, *пуун*, кырг. *муун*, алтай диал. *мун*, хак. *пун*, ног. *бувын*, баш. *бывын*, каз., к.калп., тат. *буын* ж.б. Алар көптөгөн маанилерди туюнтат: “сөөк кошулган муун” бардык тилдерде; “камыш, салаа мууну” – кум., кырг., түрк., өзбек; “кесинди, бөлүк” – башкыр, к.калп., тат., өзбек; “мүчө” – караим ж.б. [Севортян 1978:170]. Демек, *Боом* топоними эки өрөөндүн туташкан жерин атаган сөз катары тилге кирген. Ал байыркы түркчө *богум* сөзүнүн трансформасы, *муун* лексемасы менен тектеш.

Жумгал – гидроним-топоним, суунун, жердин аты. Э.М. Мурзаевдин ою боюнча, ал эки бөлүктөн турат. Биринчиси монголчо (жунгарча) *дзун* “сол, чыгыш”, экинчиси *гол* “суу, өзөн” сөздөрүнөн турат. Кыргыз тилинин тыбыштык закондоруна ылайык *дзун+гол=жумгал* болуп кабыл алынган [Мурзаев 1974: 47-48; Исаев 1977:95]. Сөздүн экинчи бөлүгү Улакол топониминде да учурайт: монголчо *ула* “тоо”, *гол* “суу, өзөн” сөздөрү биригип ушул аталышты жараткан [Исаев 1977:104].

Соң-Көл гидрономинанты да эки бөлүктөн турат. *Соң* “кийинки, акыркы”, *көл* “агып келип кошулуп, сыртка агып чыкпаган суу”. Бул аталыш кыргызча эле. Анткени *көл* сөзү бардык түрк тилдеринде учурайт, бирок аталган монголчо *гол* “суу, өзөн” сөзү менен тектеш болуу керек.

Ак-Буура сөзү – Ош облусун экиге ажыратып аккан дарыянын аты. Анын биринчи бөлүгү – колероним. Сын атооч катары бул сөз текстте “таза, тунук, кашкайган” деген маанилерди туюнтат. Экинчи бөлүгү жөнүндө үч жоромол айтууга болот.

1. *Буура* – жалпы түрк сөзү, көп тилдерде кездешет. Анын тилдердеги трансформациялары: кырг., тув. *буура*, ног. *бора*, түрк диал., түркм., уйг. диал. *бугра*, лоб. *бугйа*, с.-юг. *пырга*, к.калп. *бувра*, уйг.диал. *богра*, аз., түрк диал., уйг. диал. *бүгүр*, *пугур*, караг. *буур*, аз. диал. *быгыр*, түркмөн диал. *буурчы*, *буурчи* ж.б. Булардын маанилери: “эркек төө” (к.калп., алт., кырг., ног., уйг.

диал., с.-юг., лоб., түрк диал. ж.б.), “айгыр (уруктандыруучу, өндүрүүчү) төө” (каз., тув., түрк диал.); “кош өркөч төө” (түрк диал.), “бычылган төө” (түрк диал.), “төө” (түрк диал.), “кош өркөчтүү эркек төөнүн породасы” (аз. диал.), “бычылбаган төө” (түрк диал.), “бука, бардык жаныбарлардын уруктандыруучусу” (М.Кашгари), “арстан” (түрк диал.); “бычылган эркек бугу” (як.), “багыш” (карагас.), “эркек бугу, жапайы теке” (як.), “карган чоң бугу” (як.), “килейген, калдайган” (аз.) ж.б.

Бул мисалдар жазма монголчо *бугура* “айгыр төө”, *буур* “төө”, финче *peure* “төө” сөздөрү менен салыштырылат [Севортян 1978:236-237].

2. Экинчи бөлүктү түзгөн сөздө этиштик маанини да көрүүгө болот. Суу ташкынын бууракандап агышын *бур*- уңгусу бар сөздөр туюнтат: х.-монг. *бур*- “көбүктөнүү, ташкындоо; келжирөө”, калм. *бур*- “күңкүлдөө, бүркүлдөө”, ордо монг. *бура*- “куюндоо, лакылдоо”, бурятча *бүр бүр гэ*-, калм. *бүр бүр ге*- “бууракандоо, буркан-шаркан түшүү, көбүктөнүү (суу тууралуу), уйгу-туйгу болуу (түтүн, чаң тууралуу), күңкүлдөө” ж.б. [Г. Д. Санжеев 2015:116]. Булар кыргыз ж.б. түрк тилдериндеги *бурк*-/*бүрк*-/*бург*- уңгуларына окшоп, кыргызча *бүркүлдөө*, *буркан-шаркан түшүү*, *бууракандоо*, *бүркөлүү*, *бурганак* ж.б. сөздөр менен тектештирилет. *Бороон* сөзү да ушул уңгуга байланыштуу. Ал фактыларды тунгус-манчжур тилдериндеги мисалдар да колдойт. Эвенк. *бүрга* “бороон, бурганак, бороон-чапкын”, нан. *боркали* “бороон, добул”, манч. *буран* “бороон, добул, доол” ж.б. [Цинциус I: 111].

Алтай бүлөсүнө кирген корей тилинде да буларга бир кыйла жакын уңгу учурайт: *паром* “шамал”, *пуряңдя* “жаңжалчы, тополоңчу, долу, өжөр”, *пун-борда* “бороон, доол” [РКС: 48-49, 62]. Буларды кыргызча *бур*- (*ганак*), *бор*- (*оон*), *бур*- (*кан-шаркан*) ж.б. уңгулары менен тектештирүүгө болот.

Ушуларга этимологиялаш байыркы уңгунун трансформаларын инд-европа тилдеринен да табууга болот: 1) б.инд тилинде *bhar*-/*bhur* “тез кыймылдоо, ашыгуу, шашылуу; титирөө, калтыроо”, ведиче *bhūrni* - “азарттуу (кумарлуу), жапайы”; 2) латынча: *furō* “буркан-шаркан түшөм, чамынып-чапчылайм”, *furor* “жинденүү, чамынуу, ачуулануу, буркан-шаркан түшүү”;

ferveō “кайноо, буркулдоо”, *freum* “деңиз толкундоосу”; 3) герман тилдеринде: норв. *būra* “мөөрөө, өкүрүү”, б.исл. *burr* “жандооч шамал” (каршы эмес шамал); 4) балт.-славян тилдеринде: литвача *paburmai* “оолугуп, ыкчам”, орус, украин *буря*, болг. *бура*, словенче *burja* ж.б. “бороон, катуу шамал”; 5) кельтче: б.ирл. *buriud* “мөөрөө, өкүрүү”, орто ирл. *berbaim* “кайнатып жатам, бышырып жатам”; 6) иран тилдеринде: авестача *bar-* “тез, ыкчам” (суу, шамал тууралуу), *Barānti* “штурм учурунда, катуу кыймылда”, шугн. *wāru-* “кайноо; кыймылдоо, чуркоо”; ишкашим *word-*, язгулям. *wird-* “кайноо” ж.б. [Расторгуева II: 107-108].

3. *Буура* сөзү эвенк ж.б. чыгыш тилдериндеги *бура* “дарыя, сай” сөзүнөн алынган деген жоромол бар. Ошондуктан, *Ак-Буура*, *Кара-Буура* гидронимдеринин экинчи бөлүгү ушул аталыш менен байланыштырылат [Дыйканов 1980:72]. Дагы караңыз: эвенкче *бура* “дарыя” [ЯН СССР V: 1968:71, 73,74]. Бул уңгу да Ыраакы Чыгыштагы дарыя аттарында учурайт: эвенкче *Биранга* “дарыя+чоң” [Мурзаев 1974: 191]. Мында *-анга* “чоң”.

Ошентип, *Ак-Буура* гидрониминин экинчи компоненти Евразия тилдеринде кенен таркалган жалпы уңгудан келип чыккандыгын, аны менен лингвогенетикалык байланышта экендигин айтууга болот. Этиш, албетте, *ак* аныктоочун кабыл ала албайт. Ошондуктан, биз байыркы форманы (праформаны) **bar* түрүндө белгилеп, бул маани кирген төөнүн жана кирген суунун айбатына шайкеш келерлигин негиздүү деп эсептейбиз.

Ишибизди салыштыруу максатында корей гидронимдерине дагы кайрылабыз. Лингвогенетика менен лингвотипологиялык алкакта карасак, *Кымкаң/Кымгаң* (금강) дарыясынын аталышы, мунун этимологиясы да кызык. Бул гидроним эки бөлүктөн турат: *кым* (금) “алтын”, кымбат, жибек” + *каң/гаң* (강) “дарыя” [КРС: 238, 700]. Эки бөлүгүнүн тектеш уңгулары бар: *кым* (금) уңгусу кыргызча *кымкап* “парча, жибек” (< “жибек” + “чапан, желек, кийим”), *кымбат* “баалуу, баасы жогору, сапаты жогору; зарыл, керек”. Биринчисин окумуштуулар иран тилдеринен, экинчисин семит тилдеринен кирген дешет

[Юдахин II: 480]. Бирок формалык-маанилик шайкештик – аларды тектештирүүгө негиз. Ал эми гидронимдин *каң/гаң* (강) бөлүгү кыргызча *Барскоон*, *Чычкан* сыяктуу аталыштардын экинчи мууну менен үндөшүп да, маанилешип да турат (*каң/гаң* (강 = *коон/кан*). Кыргызча *каң/гаң* (강) уңгусу буркан-шаркан татаал сөзүндө эки жолу колдонулганы көрүнүп турат, *бур-*, *шар-* бөлүктөрү да гидронимдерге кирет.

Ошентип, бир нече энчилүү гидронимдерди талдоо генетикалык типологиянын жоболорунун негизинде аткарылды. Бул багыттагы изилдөөлөрдү өркүндөтүү – келечекте аткарыла турган зарыл милдет.

3.2.1 Суу сөзүнүн кыргыз тилиндеги семантикалык потенциалы

Суу – философтордун көңүлүн бөлгөн зат. Байыркы философтор дүйнөнүн бир башаты катары сууну эсептешкен (мындан тышкары жер, аба, от, атом ж.б.). Гректин улуу даанышманы Фалес сууну “бар нерселердин башаты”, “бар нерселердин баштапкы элементи” деп эсептеген. Суу комплекси – дүйнөнүн материалдык түп башаты. Бардык азыктар, уруктар суудан, нымдуулуктан турат (Анаксимандр, Диоген, Гиппон ж.б.) Аристотель да ааламдын түпкүрүн – суу, аба же алардын биригүүсү түзөт деп белгилеген [Зулпукаров 2018: 368].

Суу затына практикалык-техникалык касиеттер таандык. Ал тирүүчүлүк, жашоо үчүн керек, азык-оокаттын негизги компоненти, жаныбарлар, өсүмдүктөр ансыз жашай албайт. Техника, өндүрүш да сууга байланыштуу. Демек, суу заты – өтө кеңири таркалган, жашоодо өтө керектүү табигый зат болуп эсептелет.

Суу затын тилдик каражаттар ар тараптан түрдүүчө атайт. Аны туюнткан тыбыш-тамга, символ-формулар, лексемалар, сөз айкаштары, сүйлөмдөр, тексттер бар. Тилдик каражаттар түз – өтмө, денотативдик – коннотативдик, эски – жаңы, жалпы – энчилүү, улуттук – улут аралык,

нейтралдуу – эмоционалдуу (экспрессивдүү), илимий – карапайым, өзөктүк – жакабелдик, демейдеги – магиялык ж.б. маанилерде колдонулат.

Суу лексемасы – көп маанилүү сөз. Ага полисемия мүнөздүү. Анын айрым маанилерине токтолуп кетели.

Суу зат атоочунун семантикасы төмөнкүдөй болуп жиктелет:

1. Булак, өзөн, дарыя, көл, деңиз, океандарды пайда кылуучу, химиялык жактан суутек менен кычкылтектен турган түссүз суюктук. Мисалы: *Жер бетинин 71 пайызын суу каптап турат.* Бул сүйлөмдө сөздүн предметтик мааниси берилген.

2. Адамдар азык түрүндө колдонулчу, тамактын түзүлүшүнө кошулуучу суюктук: *Үйдө суу калбаптыр, алып келе койчу. Ме чаканы!; Оокаты даамсыз. Сууну көп кошуп койгондой* (сүйлөшмө кептен).

3. Өсүмдүктөрдүн жашоосу үчүн зарыл суюктук: 1) **Суу** – *жерге, байлык – элге* (макал). Мында суу затынын жер үчүн, түрдүү өсүмдүктөр үчүн (эгинтегин, бак-дарак ж.б.) керектиги көрсөтүлөт; 2) **Суу** *куюлбай гүлдөр соолуп калыптыр.* Бул сүйлөмдө керектүү суюктуктун жетишпегенинен үйдө өстүрүлчү өсүмдүктөрдүн (*гүл* сөзү гүлдөбөгөн деле үй өсүмдүгүн айта берет) жашоосун токтото баштаганы айтылат. Ал зат жетишпесе, гүлдөр куурап да калат.

4. Өзөн, дарыя. Мисалы: *Айылыбыз суу боюнда.* Бул сүйлөмдө сөз болуп жаткан кыштак өзөнгө жакын жайгашкандыгы көрсөтүлгөн. Же болбосо: *Куюп жатат Чычканга, Жети-Суудан эки суу* (Токтогул).

Бул сүйлөмдө суу сөзү “өзөн” деген мааниде. Ал эми энчилүү ат болгон гидронимде деле суу сөзү ошол мазмунду туюнтат, бирок аныктоочу менен ажырагыс биримдикте колдонулуп татаал сөздү жаратып турат. Бир эле сапта жалпы да, энчилүү да аталыш колдонулду.

5. Ным, суу тийген, суу жуккан. Бул маани да көп кездешет: **Суу чүпүрөк менен аарчысаң!** Бул жерде чаңды, кир болгон буюмду нымдуу чүпүрөк менен аарчуу зарылдыгы айтылып жатат; *Кийимим чылгый суу болду* – бул сүйлөмдө

кийим-кече суюктукка өтүп кеткендиги жөнүндө эмес, сүйлөөчү нөшөрлүү жаанда калып, сырткы, ички кийимдери нымдашып, суу тартып, жагымсыз сезимдерди жаратып жаткандыгы жөнүндө сөз болот. Биринчи сүйлөмдө гидроним аныктоочтук, экинчи сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарып турат. Аталган маани *суу жоолук* “сүлгү, чачык, кол аарчы” сөз айкаштарында берилет:

Шалактатпай бутумду

Суу жоолук менен таңайын (Эр Төштүк).

6. Өзөнгө, дарыяга көлгө ж.б. суу топтомдоруна ылайыкташкан, мындай шартка көнгөн. Мисалы: *суу куштары*; *Балык сууда жашайт*. Мында айрым жаныбарлардын жашоо чөйрөсү тууралуу сөз болот, алардын азык-оокаты, көбөйүүсү, тирүүчүлүгү суу аккан же топтолгон жайларда болорлугу белгиленет.

7. Чимкирик. Бул сөз мурундан куюлган суюктукту атайт. Кыргыздарда баалоо маанисинде колдонулчу *суу мурун* деген идиома бар. Анын аныктоочу бөлүгүн *чимкирик* сөзү менен алмаштырууга болот. Ал эми *Мурдуңан сууң куюлуп калыптыр – эмне болду?* аттуу сүйлөмдө чимкириктин куюлуусу туруктуу сапат катары эмес, тумоонун белгиси катары сыпатталып турат.

8. Шире: *жемиштин суусу, сабиздин суусу*.

9. Өрөөн: *Сурнайдын үнү угулуп, суу-суудан киши чогулуп*. Мында *өрөөндөрдөн* деген мааниде.

10. Кургабаган, көк, нымдуу: *суу чыбык, суу отун, суу кир*.

11. Арак: *жинди суу, ак суу, тунук суу*. Мында *арак* сөзүнүн маанисине “аныктагыч+аныкталчу” мааниси дал келип турат.

12. Сугарыш: *Пахта бир суудан калып калды. Буудай эки суу ичти*.

13. Жашоо, өмүр, тирүүчүлүк: *Ичер суусу бар экен тирүү калды. Күнү бүтүп, суусу түгөндү*.

Ошентип, *суу* сөзүнүн өз ара байланыштагы бир топ дериват маанилери бар экендигин айтууга болот. Бул маанилер сөздүн баштапкы, өзөктүк маанисине жакын. Тилде *суу* аталышынын алгачкы мазмунунан оолактаган,

чекебелге ооп кеткен да маанилер бар. Алар, албетте, суу сөзүнө карата омонимдер катары кароого болбойт, анткени баштапкы маанинин эпкинтери сакталып калган. Перифериялык маанилер көбүнчө идиомаларда, идиомага өтүп бара жаткан сөз айкаштарында кездешет.

Кыргыз тилинде “байланган” суу – унгусу бар. Ал чакчыл мүчөлөрү менен гана текстке кирет. Өз алдынча баштапкы түрдө колдонула албайт. Чакчылдашып же жак түрүндө ал зат маанисин жоготуп, алгачкы семасын этиштик түргө көчүрөт. Анын айрым функционалдык-семантикалык түрлөрүн келтирели.

1. Табы/илеби кайтуу, муздоо, салкын тартуу: *Тамак сууп баратат* “Тамак муздап баратат”. *Күз келип, күн сууй баштады* “Күз келип, күн салкындай баштады/Күндүн табы кайта баштады”.

2. Кызыкпай/ашыкпай калуу, деми түшүү, кайтуу, басаңдоо, түшүү: *Окууга кызыгуум сууп баратат* “Окууга кызыгуум басаңдап баратат”. *Эненин кызыл өңү бозоруп, сабыры сууй баштады* (Т.Сыдыкбеков) “Эненин кызыл өңү бозоруп, сабыры түшөбаштады”. *Ошол кокустуктан кийин улактан көңүлүм сууду.* “Ошол кокустуктан кийин улактан көңүлүм кайтты”. *Жакшы кеңеш угамын деп айткан Жанболоттун көксөсү сууп көчөгө чыкты* (С. Шимеев) “Жакшы кеңеш угамын деп айткан Жанболоттун көксөсү кайтып/басаңдап, көчөгө чыкты”. Ошентип, бардык мисалдарда суу – унгусу этиштик формаларды уюштурууга негиз болуп, ынтаанын төмөндөшүн, кызыгуунун басаңдашын, демдин кайтышын билгизүүчү предикаттарды жаратууга катышып калды.

Идиомаларда суу сөзү көптөгөн өтмө, кошумча маанилерди кабыл алып жүрөт. Бул маанилер, албетте, баштапкы боло албайт, алар кийин кабыл алынган. Элдик ойлом алардын колдонуу чөйрөсүн кеңейтип, функционалдык жүк көтөрүмдүүлүгүн күчөтүп жиберген.

Идиомаларда аталган сөздүн семантикасы баштапкы маанисинен кескин оолактап кеткенин да байкоого болот. Көп учурда суу сөзү негативдүү да мазмунга ээ болуп келет. Кээ бир мисалдарга кайрылалы.

Киши өтө азып кеткенде *суу ичкендей болуптур* дешет. Бул фразеологизм адам өтө арыктап кеткенде айтылат: *Эмне болду сага: алты ай суу ичкендей болуп калыпсың, тыртайып* (сүйлөшмө кептен). Бул жерде баа одоно берилген. Кепте маданиятсыздык бар. Бул сүйлөмдө суу сөзүн камтыган маани табыпчылык шартында ооруну көпкө, узак мөөнөткө карандай сууга салуу ыкмасын билгизип жатат. Организмдеги ашыкча заттарды, майларды жоготуш үчүн колдонуучу ыкмага түз мааниси менен туура келген учкул сөз бул жерде салыштырма мазмунга, күчөтүү маанисине, басынтуу, кичирейтүү семасына өтүп кеткен.

Ушуга жакын маани *суу керек* идиомасында да бар. Баарыбызга белгилүү: керек – көрүүнү уюштуруучу көздүн борбордук, эң зарыл бөлүгү. Ансыз көз аркылуу дүйнөнү кабыл алуу ишке ашпайт. Бул жерде *суу сөзү* “жараксыз, керексиз, жарамсыз” семаларын алып турат. “Манастагы”:

Карап туруп кабылан

Суу керек болуп калганың сүйлөмүндө куду ушул маани берилген.

Дискурста *суу кечпеген* сөз деген идиома арбын кездешет. Мында да *суу* “жарамсыз зат, керек эмес нерсе, баасы жок нерсе” деген маанилерге жакын. Идиоманын курамында ушундай барк-насили жок эле затка жарабаган сөз тууралуу айтылат. Ошентип, аталган контекстте *суу кечпеген* деген бөлүктү “жараксыз, жарамсыз, эч нерсеге арзыбаган, эч ким көңүл бөлбөгөн, келжиреген, маанисиз” семалар аркылуу туюнтууга болот: *Суу кечпей турган сөздү айтып эмне кыласыңар! – деди Асанкул (Убукеев)*. Бул жерде *суу кечпей турган* деген үч илтикти *керексиз, маанисиз, эч нерсеге арзыбаган, нарксыз* ж.б. сөздөр менен алмаштырууга болот.

Суу сөзү дагы бир топ идиомаларда терс маанини кабыл алган. Бул сөздү айрым учурда “кемчилик, терс сапат, туура эмес жүрүм-турум, катачылык” сыяктуу семантикага ээ болуп жүрөт: *суу жугузбай мактайт* – мында “кемчилдик, терс сапат мааниси бар”. “Ала-Тоо” журналынан келтирилген *Эки бала урушуп калса, күнөө кимисинде экенине карабай, өз баласына суу жугузбайт, а бирөөнүн баласын жамандай берет* [Осмонова 2001: 422].

Суу сөзүндө “тоскоолдук, кыйынчылык, сыноо” маанилери да берилет. Тилибизде таркалган макал бар: *Суудан өткүчө энемди берейин, суудан өткөндөн кийин эмнеми берейин?* Мында ири тоскоолдуктан, чоң кыйынчылыктан өткөнчө баарына кайыл болуп, алды-артына түшүп, көп нерсеге макул болуп, көп нерсени мойнуна алып, “тоодон” ашкандан кийин эч нерсе кылбай койгон, баарын танган жагдай жөнүндө сөз болот. Ушул эле мааниде суу сөзү төмөнкү сүйлөмдүн курамындагы фразеологизмде колдонулган: *Суудан кечкиче тим эле жаныңды сууруп алчудай болгону болгон, акидей асылат* (Ала-Тоо). Мында да ал сөздө келтирилген терс маани бар.

Суу сөзү “наалат, акаарат, согуш, жаман ат” сыяктуу семаларды кабыл алганы белгилүү. “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө” [Осмонова 2001:422] сынчыл “Чалкан” журналынан алынган ири көлөмдөгү мындай сүйлөм келтирилет: *Суу жукпас азаматтан болбосо Токтобек кара малды түгү менен, төөнү жүгү менен, акчаны түрмөгү менен жутуп алып, аман-эсен башкармалыктан бошоп, чоң кызматка көтөрүлбөйт эле да.* Мындагы суу жукпас идиомасынын биринчи бөлүгүн акаарат, жаман ат, жаман сөз сөздөрү менен алмаштырууга болот. Сүйлөм бүт бойдон какшыкка, сарказмга ширелип турат, анын жалпы мазмунуна фразеологизм шайкеш келип калды.

Суу сөзү фразеологизмдердин курамында “жамандык, оор жагдай, татаал шарт, кыйын кырдаал” маанилерин кабыл алат. Караңыз: *Адилеттиктин тузагына чалынбай кургак чыгат* [Осмонова 2001: 422]. Фразеологизм адамды терс мүнөздөйт. Күнөөлүү, күнөөкөр адам айла-амал менен, түрдүү айлакерлик ыкмалар менен оор акыбалдан өзүнө кир жугузбай чыгып кетсе, ушул *суудан кургак чыкты* учкул сөзү колдонулат.

Бизде таркалган идиомаларга суу куйду фразеологизми да кошулат. Бул сөздүн этимологиясына бир болжол айтууга болот. Кыргыздарда отту суу куюп өчүрбөйт. Буга тыюу бар. Анткени дүйнөнүн түпкүрүн түзгөн жер, суу, от, аба заттары ыйык делинет. Байыркы ата-бабаларыбыз отко, сууга сыйынышкан. Буларды бири-бирине карама-каршы коюуга болбойт деген

ишеним алардын ой-тутумундагы табулардын бирөө. Ал эми отко суу куюп өчүрүү алардын менталитетине жат көрүнүш болгон. Ошондон улам *суу куйду* идиомасы пайда болгон дей алабыз. Салтка каршы жасаган аракетин үчүн айрым өкүлдөрүн эзелки кишилер *суу куйду* сөз айкашы менен түз мааниде тескеп атап, жүрө-жүрө өткөн чак формасындагы этиш объектиси менен кошо субстантивдешип, “тентек, бейбаш, зөөкүр, шайкелең, орду жок, туругу жок” сыяктуу маанилерди кабыл алган болуу керек деп жоромолдоого болот.

Суу сөзүндө “жансыз, куру, жараксыз, жарамсыз” деген маанилер да берилип калат. Ал *сийдик* зат атоочуна аныктагыч болуп келип, ушундай маанилерди туюнтуп келет. Төлөгөн Касымбековдон *Суу сийдик, куу баш деген сөздү укпаган, мынчалык катуу, заар сөз экенин сезбеген ...* деген сүйлөм бөлүгү бар. *Суу сийдик* идиомасы терс мааниде, аны тукум, урук бере албаган, бала төрөтө албаган эркектерге карата айтылат. Ал сөздү айтуу – маданиятсыздыктын белгиси, адамгерчиликтин, гумандуулуктун, ыймандуулуктун жоктугу. Ал каргап-шилегенде, урушуп-талашканда, жек көрүү сезимин катуу чыгарууга аракет болгондо айтылат.

Дагы бир идиома келтирели: *суу болду*. Бул экилтиктин биринчи бөлүгүн *убара* сөзү менен алмаштырууга болот. *Убара* – натыйжасыз, керексиз, пайдасыз өткөрүлгөн убакыт – далаалат. *Акымды өндүрө албай үч ай суу болдум* [Осмонова 2001:421] сүйлөмүндө гидроним өзүнүн алгачкы маанисинен оолактап, өтмө терс маанини кабыл алып, “убара, машакат” сыяктуу абстракттуу семаны билдирип турат.

Суу сөзү “жок” маанисин да кабыл алат. Мисалы, *Үч ай бою тапканын үч күндө суу кылып алды* деген сүйлөмдө мээнет менен жыйнаган каражатын бейсарамжал пайдаланып, аз эле күндө андан ажырап калган киши тууралуу сөз жүрөт. Элдик афоризмдин эки варианты бар: 1. *Пул болду – күл болду*. 2. *Пул болду – суу болду*. Буларда *күл*, *суу* сөздөрү синоним катары иштетилген. Экөөндө тең акчанын пайдасыз, тез арада сарпталып кеткендиги жөнүндө айтылат.

Т. Сыдыкбековдун *Малдын башын урдум, дүнүйөнү сууга салдым* деген фразасы ушул мисалдарды толуктайт. Бул жерде *сууга салдым* идиомасынын ордуна *жок кылдым, жоготтум, түгөттүм, (дүнүйөдөн) кол үздүм, ажырадым* деген сөздөрүн колдонууга болот. Ушул сүйлөмгө ыктаган К. Жантөшевдин *Өткөн-кеткенди сууга салалы, эл болушалы деп келдик* фразасында *суу* сөзү унут сөзүнө синонимдешип, *сууга салалы* экилтигинин ордуна *унутка салалы, унуталы, көөндөн чыгаралы* сөздөрүн колдонууга мүмкүндүк ачылып турат.

Сууга кетирүү идиомасы “жок кылуу, жоготуу, ажыроо” маанисинде төмөнкү сүйлөмдө да колдонулган: *Колумда калган беш-он жылкымды сууга кетиргемин* (Т. Сыдыкбеков). Бул жерде акыркы экилтиктин ордуна *жок кылганмын* деп айтууга болот. Мында да *суу* сөзүндө “жок” маанисинин эпкини берилгенин айта алабыз.

Суу сепкендей идиомасында биринчи бөлүк “басынтуу, токтоо, чөгүү, муздай түшүү сезими” маанисин билдирет. Отту суу кандай өчүрсө, көңүлдөгү эргүүлөрдү, көтөрүлүүлөрдү, аша чабууларды басуу аракетин ушул фразеологизм белгилейт. Мында адам көңүлүнө карама-каршы эки аракетин кагылышынын таасири жөнүндө сөз жүрөт: *Жылдызкандын көтөрүлө түшкөн көңүлүн агасынын акыраңдашы суу сепкендей кылды* (Н. Байтемиров). Мында бир тараптын көтөрүлүүсүн экинчи тараптын акыраңдашы токтотуп койду. *Чуу суу сепкендей басыла түштү. Жалгыз Момундун үнү басылган жок* (Т. Касымбеков). Коллективдин суусун басаңдатууга бир субъектинин аракети орчундуу кызмат кылды.

Бардык эле фразеологизмдерде *суу* сөзү терс маанини туюнта бербейт. Айрым учурларда бул сөз сакралдык-ыйык маанилерди да билдирет: *замзам суу* “Меккедеги ыйык кудуктан алынган суу (дарылык касиети бар делинет); дары суу, бальзам; арак”; *никенин суусу* “нике кыйган учурда дубаларды кабыл алган суу (молдо нике кыйып, өзү кеседен ууртап, никеленген күйөө-келинге, жандоочторго, бүт олтургандарга ичирет)”; *мүрөктүн суусу* “тирүү (тирилтүүчү, жандандыруучу, сакайтуучу суу; арак (азил)”. Бул жерде *суу*

сөзүнүн мааниси ишенимге байланышкан, мындай сууну ичүү дене үчүн, көңүл үчүн, ден соолук үчүн пайдалуу деп эсептелинет.

Ошентип, кыргыз тилинде суу сөзү полисемиялык касиетке ээ болуп, оң да, терс да маанилердин көрсөткүчү катары кызмат кыларын көрө алдык.

3.2.2. “Суу” концептинин номинанттары этимологиялык аспектиде

“Суу” концептинин эс-тутумдагы когнитивдик-семантиканын сферасы өтө кенен. Анда көптөгөн катмарлар бар. Айрымдарын атап берсек:

1) түшүнүк катмары; 2) эмотивдик-баалоо катмары; 3) символдук катмар; 4) мифологиялык катмар; 5) лексикографиялык катмар; 6) этимологиялык катмар; 7) ритуалдык-культтук катмар; 8) диний-теологиялык катмар; 9) деривациялык (сөз жасоо, семантикалык кеңейтүү) катмар; 10) экологиялык катмар; 11) физикалык жактан түрлөө катмары; 12) химиялык катмар; 13) техникалык-өндүрүштүк катмар; 14) географиялык-топонимдик катмар; 15) фреймдик түзүм; 16) сценарийдик катмар ж.б. түрдүү өңүттөр, аспектилер “Суу” концептин жана анын номинанттарын изилдөөгө негиз болот.

Бул катмарлардын ар бири өзүнчө изилдене алат. Биз төмөндө этимологиялык планга көңүл бөлүп, “Суу” концептине тиешелүү тилдик экспоненттердин тегине, келип чыгышына кайрылабыз.

Түрк тилдеринде аталган концепт *су/сув/суу* ... түрүндөгү сөздөр аркылуу репрезентацияланат. Булардын ичинен архетип катары *су* формасын тандап алууга болот:

1. *Су* формасы түрк, гагауз, азербайжан, татар, лобнор, салар, сарыг-югур, телеут, алтай, өзбек диалектилеринде, уйгур диалектилеринде, кумык жана кыргыз диалектилеринде кездешет. Бул форманы корейче *су*, моңголчо **су* (баонча *су*, халка-монголчо *ус* ж.б., бул жерде метатеза бар) сөздөрү менен салыштырууга болот.

2. *Суу* формасы кыргызча, балкарча, алтайча, тува диалектилеринде, өзбек, уйгур диалектилеринде учурайт.

3. *Сууг/суг/сүүг/сүүк/сүг/сүү* варианттары кумык диалектилеринде жана сүйлөшмө кебинде (Н.А.Баскаковдун маалыматы боюнча) кездешет. Бул мисалдар индоевропа тилдеринде кездешкен уңгуларга өтө эле окшош. Мисалы, Вяч. Вс. Иванов инд-европа тилдери үчүн *sew-* “ичүү” уңгусун архетип катары карап, буга латынча *sugese, sukus* “ичүү” ж.б. сөздөрдү келтирет [В. В. Иванов 1978:177].

4. *Сув* түрү түркмөнчө, караимче, кумыкча, казакча, каракалпакча, ногойчо, халажча, өзбек, түрк диалектилеринде учурайт.

5. *Сув/суб/сүв/сов/суф* формасы байыркы түрк жазма эстеликтеринде. Ошентип, түрк тилдериндеги *су* уңгусу жалгыз эместигин, ага окшош уңгулар башка тилдерде да кездешерин ишенимдүү айтууга болот. Буга байыркы грузин тилинде кездешчү *so-/sow-* “нымдоо, суулоо” уңгусу да ыктап турат [Х.Фенрих 1980:178].

6. *Суй* түрү караим диалектилеринде жана япон тилинде кездешет.

7. *Сыу* түрү татар, казак диалектилеринде бар.

8. *Хыв* формасы башкырчада учурайт.

9. *Шыв/шав/шу* чувашча, муну кытайча *шуй* “суу, дарыя” сөзү менен салыштырууга болот.

10. *Уу* “суу” якут тилинде жолугат.

11. *Si* “суу” кытай тилинин шанхай диалектисинде кездешет [У.Н.Камардинова 2018:22].

Бул фактыларды салыштырып, окумуштуулар түрк тилдери үчүн архиформа катары **сув* (А. М. Щербак) же **суу* (В. Банг, Л. С. Левитская) [ЭСТЯ 2003:326] түрлөрүн сунушташат. Бирок биз **су* вариантын түпкү форма же праформа катары кабыл алууну туура таптык. Анткени ал өтө көп тилдерде суу затынын аты катары колдонулат.

В.Бангдын ою боюнча, якутча *уу* “суу” суу сөзүнөн башкы тыбышы диерезага учурап, түшүп калуу аркылуу пайда болгон деп жоромолдонот [ЭСТЯ 2003:327]. Биз да бул божомолду колдоону туура таптык, себеби аналогиялык мисалдар арбын кездешет. Караңыз: якутча *үүт* “сүт” –

түркмөнчө *сүүт* “сүт” – кыргызча *сүт*, якутча *ен*, түркмөнчө, кыргызча *сен* [К.З. Зулпукаров 2016:161]. Мында түркмөнчө, якутча мисалдарда созулма үндүү, кыргызчада кыска үндүү колдонулган, якутчада биринчи үнсүз түшүп калган – уу сөзүндө да (<суу), *үүт* сөзүндө да (<*сүт/сүүт*).

*Су архетибинин рефлексиялары түрдүү маанилерди бере алат. Булардын жалпы жана өтө белгилүүлөрүн атап көрөлү:

- 1) “суу” бардык тилдерде;
- 2) “ным, суу болгон, ным тарткан” кыргызча, ногойчо, өзбекче;
- 3) “дарыя”, “агым” түркчө, азербайжанча, балкарча, кыргызча, каракалпакча, ногойчо, башкырча, өзбекче, алтайча, хакасча, тувача, чувашча, уйгур диалектилеринде;
- 4) “арык” өзбекче;
- 5) “өзөн”, “чакан/кичинекей дарыя” кыргызча, татарча, тувача ж.б. тилдерде;
- 6) “суусундук” байыркы түркчө, кыргызча, чувашча;
- 7) “суусун”, “суюктук” якутча;
- 8) “шире” түркмөнчө, түркчө, азербайжанча, кумыкча, өзбекче, кыргызча, тофаларча;
- 9) “(металлды) табына келтирүү, чыңалтуу” кыргызча, түрк диалектилеринде;
- 10) “жалтырак”, “жылтырак” түрк диалектилеринде, байыркы түркчө ж.б.

“Шире” мааниси белгилүү гана контекстте же сөз айкаштарында берилет: түркмөнчө *үзүм сувы* “жүзүм ширеси”, кыргызча *жүзүм суусу* (ошол эле мааниде), чувашча *хуран шыве* “кайың суусу/ширеси”, гагаузча *лимон суйу* “лимон суусу/ширеси”, башкырча *кайым хыв* “кайың суусу/ ширеси” ж.б. Кыргыз тилиндеги *жүзүм ширеси* сөз айкашындагы экинчи сөздүн биринчи муунун (*ши-*) суунун чувашча аты менен салыштырууга болот.

“Суу” концептинин номинанттарынын фонетикалык вариантташуусу бир эле кумык тилинде эмес, кыргыз тилинде да кездешет. Кыргызча *суу*

унгусу түркүн контексттерде, түрдүү татаал сөздөрдө жана сөз айкаштарында ар кыл трансформацияларга учурайт.

Булардын айрымдарын келтирели:

1) *суб/суб* кыргыз тилинин түштүк-батыш жана түндүк-батыш говорлорунда: баткенче *суб апке!* – стандарттык тилде *суу алып кел!/суу апкел!*;

2) *суб/суб* “тап кайтуу, муздоо, тынч алуу”, *субут-/субутув-/субүт-/субүтүв-* “тынчытуу, жубатуу, суутуу, (атты) чабышка даярдоо, (атты) көнүктүрүү, дасыктыруу”;

3) *сы* “суу” *Аксы* топониминде (шаарча менен райондун аты; ал *Ак-Суу* аталышынын трансформасы);

4) *сук* “сууда жашаган, аял кейпиндеги уламыштагы терс жаныбар”: *Суудан чыккан суксуңбу?* (фольклордо);

5) *суй-* “суу” кыргызча-орусча гидронимдерде: *Аксуйский район, Карасуйский район*, кыргызчасы *Ак-Суу району, Кара-Суу району*;

б) *суй-*унгу катары мүчөлүү сөздөрдө: *суюк* “коюу эмес, сейрек, жеңил сойку (аял жөнүндө)”, *суюлуу* “суюктукка өтүү, суюк болуп калуу, коюулугун жоготуу, сейрек болуп кетүү” ж.б.;

7) *суг-* көп сөздөрдүн курамында: *сугарма, сугат, сугаруу, сугатчы* ж.б.

8) *сөө-* түрүндө *сөөлжан* зат атоочунун курамында; бул зат – *суу* + *жылан* сөз айкашынын биригишинен жаралган сөз; *-лжан* = *жылан* катышында метатезанын таасири менен тыбыштардын орун алмашып калганын көрүүгө болот; караңыз: *сык – кыс, мыкчы – мычкы* ж.б. [Зулпукаров 2016:34-38].

9) *суй-* уңгусу *Суяб* [*суй+аб*] кара кытайлар менен караханиддердин Чүй өрөөнүндөгү борбору болгон шаардын атында; бул шаар Чынгысхандын доорунда өрттөнүп, талкаланып жок болгон; сөздүн экинчи бөлүгү болгон *-аб* уңгусу – иранча “суу” маанисиндеги сөз;

10) *суу* “дарыя, өзөн, дарыя шарданы, суулуу өрөөн; ным, суулуу; (темирди табына келтирүү; былык, чимкирик; коркок, шылуун, эпчил; суутуу,

сууп калуу”, мисалы: *бел суу* “сперма”, *суу мурун*, *суу жүрөк*, *сары суу*, *сууган күлүк ж.б.*;

11) *суук* “аяз, муздак; аяздуу, үшүк, үшүткөн, коркунучтуу, жагымсыз, жакпаган”: *күн суук*, *суук чай*, *суук кабар*, *суук ооз*, *көзү суук*, *ыраңы суук ж.б.*;

12) *суук* “дененин алсыздыгы, анда калориянын жоктугу же жетишсиздиги; басымдын түшүп кетиши”: *суугум ашты окшойт ж.б.*;

13) *суу*- мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган сөздөрдө: *суулуу*, *суучул*, *суучулдук ж.б.*;

14) *суг*- уңгусунун ирригация чөйрөсүндө колдонулушу: *сугат*, *сугатчы*, *сугар*, *сугарыш ж.б.* башка түрк тилдеринде да кенен учурайт:

а) *сувар*- “сугар” түркмөнчө, түркчө, азербайжанча, казакча; өзбек, уйгур диалектилеринде;

б) *сувар*- “сугар” татарча, алтайча, хакасча, кумык, кыргыз, уйгур диалектилеринде;

в) *суга*- /*сугар*- уйгур тилинде;

г) *суга*- лобнорчо;

д) *суггар*- тувача, кыргыз говорлорунда;

е) *хугар*- башкырча;

ж) *сугар*- (“металлды) табына келтирүү” казакча, каракалпакча, татарча, өзбекче, башкырча ж.б. тилдерде;

з) *суват/сугат* заттык мааниде байыркы түрк жазма эстеликтеринде;

и) *сувал* – зат атооч лобнорчо.

**Су* “суу” сөзүнөн -*сун* мүчөлүү жалпы түрк сөзү жасалган болуу керек:

а) *суусун/сусун* “сары суу (мисалы, сүзмөнүн) суусундук, ичимдик” байыркы түркчө, кыргызча;

б) *сусын* ошол эле мааниде татарча, башкыр диалектилеринде;

в) *сувсын* казакча, каракалпакча, ногойчо;

г) *сивсын* ошол эле мааниде башкыр говорлорунда;

д) *суузын* алтайча;

е) *суксун* тувача;

ж) *сухсун* хакасча;

з) *хывхын* башкырча [ЭСТЯ 2003: 328; А. Алексахин 2015:404; К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев, У.Н. Камардинова 2018:52-59].

Жогоруда келтирилген мисалдар “Суу” концептинин негизги экспоненттеринин тектештигин, бир архетипке баш иерлигин, бир түпкү уңгудан трансформацияланып таркалгандыгын көрсөтөт. Бул архетипти **су* түрүндө белгилөөгө болот. Анын рефлексиялары монгол, корей, япон, кытай тилдеринде да кездешет.

Гидронимдик **су* архетиби бир эле чыгыш ностратикалык тилдер эмес, батыш тилдеринде деле кездешет: грекче *sei* “жамгыр жаап жатат”, албанча *shi* “жамгыр”, прус. *suje* “жамгыр” (жазылышы *suge*), тохарча *su-* “жамгырдын жаашы”, *swase* “жамгыр” ж.б. [Т.Гамкрелидзе 1984: II, 679-680]. Буларды жалпылап, окумуштуулар **sei-/su-* архиформасынан келип чыккандыгын белгилешет.

“Суу” концепти ар бир кишинин аң-сезиминде жашайт. Анын номинанттары катары тилдик түрдүү каражаттар кызмат кылат – тыбыш-тамгалар (мисалы, ГЭС сөзүндө суунун белгиси катары биринчи тыбыш-тамга кызмат кылат), символдор (мисалы, H₂O), сөздөр, татаал сөздөрдүн бөлүктөрү (*вод-*, *гидро-*, *ветер-*, *аква-*, *аб-* ж.б.), сөз айкаштары, идиомалар, макалдар, лакаптар, афоризмдер, белгилер, аяндар, притчалар, түрдүү көлөмдөгү тексттер, чыгармалар.

Кыргыз-орус-корей үч тилдүүлүк шартында бул концептин репрезентативдери катары *вода*, *суу*, *су* сөздөрү өз семантикасынын универсалдуулугу, жалпылыгы жана нейтралдуулугунан улам кызмат кылат. Башка гидронимдерде бул сапаттар жок. Мисалы, *муз*, *мөңгү*, *кар*, *мөндүр* сөздөрү денотатты (сууну) катуу абалында, *буу*, *туман*, *булут* сөздөрү аны газ абалында, *жамгыр*, *өткүн*, *булак* ж.б. сөздөр суунун жаралуу башатын, *гидрометеорология*, *ватерпас*, *гидрология* – белгилүү жарактардын, приборлордун жардамы менен сууга тиешелүү объектилерди, *төгүү*, *жууш*, *сүзүү*, *чөгүү* – суу заты менен байланыштуу, анын чегинде аткарыла турган

аракеттерди аташат. Суунун бул номинанттары “Суу” концептинин семантикалык-функционалдык системасындагы жакабелдик жана чекебелдик компоненттерин чагылдырат.

“Суу” концептинин номинанттарынын парадигмасы чоң, бир нече жүз аталыштарга ээ, өз ичинен типтерди, подтиптерди, класстарды, подкласстарды, түрлөрдү, кичи түрлөрдү жиктейт.

Биз “Суу” концептинин айрым перифериялык репрезентативдерине этимологиялык талдоо жүргүзөбүз. Мында Евразияда таркаган тил бүлөлөрүнөн алынган фактыларды ностратика теориясынын алкагында карайбыз.

1. Ностратикалык тилдердеги **ак-** “суу” байыркы уңгунун рефлексиялары.

*Ак- уңгусу көптөгөн тил уяларында кездешет:

1) инд-европа тилдеринде: латынча *aqua* “суу”, готчо *aha*, байыркы жогорку немисче *aha* “дарыя, агым, суулар”, хеттче *eku-*, лувийче *aki-* байыркы исландча *ager* “деңиз кудайы”, *ag-* “суу, деңиз; *-er* “кудай” палайча *aha-* “ич, ичүү” [Т. В. Гамкрелидзе 1984: 672; 119: 276].

2) семит-хамит тилдеринин кушит тобунда: дембьяча, кемантча, куарача *ахи*, авийача *ахи*, демонгчо *aquo* хадийача *ико*, жанжерочо *акка/ака* “суу”, тамбарочо *waha*, сидамочо *wako* “суу” (протетикалык тыбыш бар); эфиопия тилдеринде: архаббочо *аһио*, амхарча *waka* “суу” (протеза бар);

3) дравид тилдеринде: котача *ак* “саз”, кодагуча *ака* “(сугат) жердин тилкеси” [Севортян Э. В. 1974: 276].

4) дагестан тилдеринде: хваршинче *еху*, цезче *игьу*, гиналухча *иху*, бежитинче *эхо/эхе* “дарыя”, аварча *их/ихх* “жазгы ташкын” ” [Хайдаков 1973:75-76].

5) түрк тилдеринде *акъ-* “суунун жүрүүсү, агуусу”; кырг. *агуу*, *агым*, *агынды* ж.б.

Биз төмөндө жалпы түрк уңгусунун трансформаларынын келип чыгышы жана колдонулушу жөнүндө сөз кылабыз:

1) *акъ*- түркмөнчө, крымдык татарча, караимче (крым диалектисинде), кумыкча, карачай-балкарча, кыргызча, казакча, ногойчо, каракалпакча, татарча, башкырча, уйгурча, сарыг-югурча, алтайча, тувача;

2) *ак*- түркчө, гагаузча, караимче (галиция диалектисинде);

3) *ах*- азербайжанча, караимче (тракай диалектисинде) хакасча;

4) *йук*- чувашча (протеза менен);

5) *ыг*-, *ыыг*- өзбек диалектилеринде.

Ичке үндүү вариант, албетте, кийин пайда болгон жана байыркы кең үндүү вариантка барып такалат, ошондон келип чыккан (*ак* = *ык*).

Акъ- уңгусу түрк тилдеринде төмөндөгүдөй маанилерди туюнтат:

1) “агуу, өтүп кетүү, агып чыгуу” бардык тилдерде;

2) “куюлуу” түркмөнчө, крым татарча;

3) “тамчылоо” караимче (крым диалектисинде);

4) “суу менен кетүү, агып кетүү, агым менен кетүү” азербайжанча, кыргызча, кумыкча, алтайча, хакасча;

5) “сыгылып агуу, куюлуп туруу” кумыкча, карачай-балкарча, ногойчо, татарча;

6) “сүзүү” кумыкча, караимче (тракай диалектилеринде), алтайча, хакасча, чувашча;

7) “чачыроо, чачылуу (чачыраган заттар тууралуу)” чувашча;

8) “нерседен нерсеге көз менен кароо” сарыг-югурча;

9) “жашырын кетип калуу, сызып чыгуу” айрым булактарда [Севортян 1974:118-119]. Жалпы түрк *акъ*- уңгусу ностратикалык **ак*- уңгусунун рефлексияларына тыбыштык турпаты боюнча да, мааниси менен да жакындашып турат. Бирок ал суу затын атабай, анын табиятта жүрүшүн жана кыймылын белгилейт.

2. **тап/пат* “суу, дарыя, ным” байыркы уңгусунун рефлексиялары. Тилдердеги *тап-/пат*- метатезасы түрк тилдеринде учурайт: түркчө *тап*- “сууга малуу” (караңыз: *туман* сөзүндөгү *-ман* бөлүгү), өзбекче *нам* “суулуу”,

кыргызча *ным/нам* (говорлордо) “суулуу”, япончо *пот-/потти-* “ичүү” [Севортян 1974:103].

А.П.Дульзон *-ман* бөлүктүү Сибирдеги гидронимдердин (*Симан, Туман, Куман* ж.б.) келип чыгышын талдап, *-ман* бөлүктүү гидронимдер кеттер үчүн да, самодийлер үчүн да субстраттык мүнөздө экендигин белгилейт. Кет тилиндеги жана түштүк самодийлердин тилинде “дарыя” мааниси бар сөздүн жалгануусундагы *-ман* бөлүктүү аталыштар жолугат: *Туман+шет, Тумань+жа, Куман-дам*. Булардагы *-ман* компонентин түркчө, чагатайча, татарча жана команча *ман-* “сууга малуу” этиш менен байланыштыруу керек эмес. Аны кельт, герман тилдериндеги *мана-, мано-* “ным, суулуу” (латынча *manare* “агуу”) этиштин уңгу менен салыштыруу негиздүү деп, Дульзон байыркы саксон тилинде жолукчу *-mannia, -mennia* “дарыя” көрсөткүчүн да аталган *-ман* компоненти менен тектештирүүгө мүмкүн дейт [Дульзон 1983: 109-110].

Латынча *manare-* “агуу”, албетте, андагы *amnis* “агым” сөзү менен тектеш, булар деривациялык катышта, ортосунда тыбыштык орун алмашуу жүргөн. Метатеза алардын тыбыштык турпатын алыстатып койгон.

Ман/нам сөзүн биз корей тилинен да байкайбыз: *Бенгаль ман* “Бенгаль булуну” болуп тектеш гидронимдер катары кароого мүмкүндүк берет. Гидронимдердеги *ман/нам* метатезасы тунгус-манжур тилдеринде кездешүүсү белгилүү. Мисалы, О. П. Суник келтирген мисалдарга кайрылалы: *маңгу* “чоң дарыя” (мисалы, *Амур*), *наму-ңка* “деңиз боюнда жашагандар, поморлор”, *наму* “деңиз”, *маңгуни* (Амурда жашаган нанай, ульч ж.б. калктардын аты) ж.б. [Г. С. Старостин 2016:59].

Бул **man-/nat-* “суу, агуу, ичүү” метатезасын кабыл алуу Евразия тилдериндеги гидронимдердин түзүмүн кенири кароого жол ачат.

Тилдердин тай бүлөсүндөгү айрым “суу”, “дарыя”, “деңиз” маанисиндеги айрым гидронимдерди салыштырып көрөлү. Таркалган *nat* “суу” сөзү бул топтогу тилдердин баарында учурайт:

1) *нам* тай (сиам) адабий тилинде, камти, шан, ахом, ак тай тилдеринде хайнандык ли тилинин говорлорунда (Хэйту, Цзямао говорлорун кошпогондо), суй тилинин пьо диалектисинде;

2) *нам* суй тилинин лингам диалектисинде;

3) *наам* тай тилинин Након Ситам, Након Паном, Рой Эт говорлорунда, ли тилинин түштүк диалектисинин Цзямао говорунда, мак, тьен (янхуан), тилдеринде, суй тилинин Юницзян диалектисинде;

4) *намь* тайлы, тхо тилдеринде чжуан тилинин Лунчжоу диалектисинде, Тайланддын Чиенгмай диалектисинде;

5) *наамь* тай тилинин түштүк Сурат, Удон, Сакон Наком говорлорунда;

б) *ном* ли тилинин түндүк диалектилериндеги ха кичи диалектисинин курамындагы Баодин, Хэйту говорлорунда ж.б. учурайт.

Бул тилдердин бүлөсүндө кенен учурагандыктан **нам* түрүн баштапкы форма деп белгилеп, анын таркалгандыгын, анча-мынча тыбыштык трансформациялангандыгын, маанилик жакындыгын айтууга болот. Бул сөздүн түптүүлүгүн, байыркылыгын анын көптөгөн татаал аталыштардын курамында болушу да тастыктайт. Стандарттуу тай (сиам) тилинде *нам* “суу, суюктук, мөлтүр” сөзү көп дериваттык формаларга ээ: *нам-таа* “жаш (көздүн)”, *нам-лаай* “шилекей”, *нам-тууам* “суу ташкыны”, *нам-таай* “суунун тартылышы”, *нам-куйн* “суунун кириши”, *нам-кааң* “шүүдүрүм”, *нам-ток* “шаркыратма”, *нам-пу* “булак, фонтан”, *мээ-нам* “дарыя, чоң дарыя (эне+дарыя)” ж.б.

Нам “дарыя” сөзү Тайланддагы дарыялардын аталыштарында гидронимдик термин катары колдонулат: *мэнам Тьау Прайа*, *мэнам Мун*, *мэнам Пасак*, *мэнам Сонгкрам*, (*мэ-* “эне, чоң, күчтүү + *нам*),” *нам Лой*, *нам Ун*, *нам Мыанг*, *нам Бон До*, *нам Сон*, *нам Пхам*, *нам Пхунг* ж.б.

Биринчи төрт гидронимде “чоң дарыя” мааниси бар. Буларда “дарыя” мааниси кийин пайда болгон деп жоромолдоп, алгачкы маанини “суу” деп белгилешке негиз бар.

3. **Kul* “көл, көлчө, суу топтолгон (агып чыкпаган) жер” байыркы уңгусу Евразия тилдеринде. Бул архетип алтай тилдеринде көп рефлексияларга ээ. Ал түрк тилдеринде арбын учурайт: *көл* кыргызча, кумыкча, хакасча, алтайча, *хөл* тувача, *көл/хөл* карагасча, *гөл* саларча, түркчө, гагаузча, азербайжанча, трухменче, *көөл/гөөл* түркмөнчө, *күөөл* якутча, *гөл/гел* караим диалектилеринде, *күл* татарча, өзбекче, *күле* чувашча. Кыргыз татаал гидронимдеринин экинчи бөлүгүн да -*кол* уңгусу түзөт: *Каракол* (“кара+дарыя”), *Улакол* (“тоо+дарыя”), *Сарыкол* (“сары+дарыя”) ж.б. Бул уңгунун трансформалары монгол тилдеринде бир аз айырмаланган мааниде колдонулат: *көл* “булуң” жазма монголчо, ойротчо, *көл* “ташкын, суу ташкындаган жер, суу мелмилдеген жер” калмакча ж.б. Караңыз: кыргызча *көлдөө* “ташкындоо, суу каптоо, суу басуу”. В.А.Казакевичтин ою боюнча, монголчо *гөл* “дарыя, булак, саздак көл, чыла көл; куруган сай, кудук, өрөөн” [У. Н. Камардинова 2012:13].

Бул мисалдар тыбыштык жактан, мааниси боюнча да урал тилдериндеги гидронимдерге окшош: удмуртча *kalym* “суу, өзөн, дарыя булуңу”, комиче *tykela* “көлчө, көлчүк, саздак жай, тайыз булуң”, мансиче *kel-* “саз, сормо”, хантыча *kel-* “саз”, селкупча *kuel* “дарыя булуңу, көл булуңу”. Бул мисалдарга дравид тилдеринин сөздөрү үндөшүп кетет да, фонологиялык-семантикалык жактан окшош: тамилче *kulam* “көл, суу, токтогон жер”, малалаямча *kulam* “жасалма көлмө, суу токтогон жай”, каннадача *kola* “жасалма көлмө, суу токтогон жай”, телугуча *kolamu/kolaku* “жасалма көл, көлмө” ж.б.

Бул салыштырмаларды семит-хамит тилдеринен алынган фактылар менен да этимологиялык жактан шайкеш келет. Бул тилдерде да тектеш гидронимдер көп: 1) чад тилдеринде: нгала *kula* “жасалма көл”, логоне *kula* “көл, жасалма көл”, будума *kəlu* “көл”, кури *kalu* “дарыя”, гидер *in-kele* “суу”, ангас *kur* “терең жасалган көл”, сура *kwal* “өрөөн”, бата, зангере “дарыя”, чире *koraj* “дарыя”, сокоро *koro* “жасалма көл” ж.б.; 2) кушит тилдеринде: дембья, куара, кемант *kura* “дарыя”, галла *kure* “кичинекей дарыя, сай”, билин *kura*

“дарыя” ж.б. [Иллич-Свитыч 2003:305-306]. Бул мисалдар үчүн -л/-р тыбыштык оошусун белгилөөгө болот.

Келтирилген мисалдарга окшош гидронимдерди Дагестан тилдеринен да көрүүгө болот: 1) агул *кьир* “саз”, рутул *кьирши* “саз, ылай, чыла”, табасаран *кьир, де-гер, да-ггар* “саз”; 2) агул, рутул *хьер* “суу” хиналуг хьу “суу”, лезгин *гьуьл* “деңиз”, табасаран *гьуьл* “деңиз”, крыз *гьул* “деңиз”, агул *хьул* “деңиз, көл”; 3) гунзиб *кьара* “көл, жасалма көл”, чамалин *агьир* “көл”, анди *ьигьур* “көл, жасалма көл” (протеза менен), рутул *гьул*, цахур *голь* “көл”; 4) даргин *хьеркь*, рутул *кур* “дарыя”; 5) агул, лак *кьулла* анди *кьгулла, кьгул* (эпентеза менен) “булак, суунун башаты” [С.М. Хайдаков 1973:75]. Бул аталыштар – гидронимдер. Алар семит-хамит жана чад-кушит тилдериндеги фактыларга шайкеш. Финалдык -л/-р тыбыштык оошуу бүткүл келтирилген тилдерге мүнөздүү болуп, алардын тектештигин тастыктап турат.

4. *Kan “суу” архетибинин рефлексиялары. Евразия тилдеринде бул праформанын трансформалары кенен жолугат. Бирок ошол тилдерде ал кыйла вариантташып, тыбыштык өзгөрүүлөргө (*kan/kam/han/kom*) же пермутацияга (*kan/nak*) дуушар болот. *Kan праформасынын рефлексияларын инд-европа тилдеринен учуратабыз: авеста *han/hon* “булак”, байыркы хинди *kat* “суу”, *kom/kam* “чоң суусу толо канал”, латын *kanal* ж.б. Азыркы иран тилдеринде *хани/хуни/ханик/хуник* “көлмө, көлчө” маанисинде кенен тараган [Э.М.Мурзаев 1970:180]. Kan “суу” финн-угор тилдеринин перм тобунда жолугат. Ал эми корей тилинде *каң* “дарыя” (*Москва-каң* “Москва дарыясы”), эвенк тилинде *Оллонокон* “Балыктуу дарыя” (*оллонго* “балык”), *Кочокон* “Ийри дарыя” (*кочо* “ийри-буйру”) ж.б. [Ч. Л. Ким 1983:147]. Бул уңгунун трансформалары түрк тилдеринде да кездешет. Анын варианттары – *кан/кам/кем*. Мисалы, *Кем* – Енисейдин эски аты. Сибирдеги топонимдердин экинчи бөлүгү да ошол уңгуга окшош: *Орхон, Абахан* ж.б. [Э. М. Мурзаев 1970:5-6]. Алардын тыбыштык айырмалары (-*хөн*, -*хан*) сингармонизмдин таасири менен, биринчи уңгудагы үндүүнүн талабы менен пайда болгон. Ошондой эле кыргыз дарыяларынын экинчи бөлүгүн да ушул уңгу менен

салыштырууга болот. *Чычкан, Барскоон* ж.б. аталыштардагы *-кан, -коон* бөлүктөрү ностратикалык **kan* уңгусуна дал келип, анын трансформалары катары кароого жол ачып турат. Буларга экинчи уңгулар Дагестан тилдеринде учурайт: цахур *хъан* “суу”, арчин *кьлан* “дарыя”, агул *хъхъем* “шүүдүрүм, шакъ (говорлордо)”, ал эми лакча *макъ* “(көздүн) жашы”, арчинче *макъ* “шүүдүрүм, шакъ (говорлордо)”, агулча *хъхъем* “шүүдүрүм” сөзүнө метатезалык катышта болуп, тыбыштык орун алмашууга жол койгон.

Жогоруда салыштырылган материалдар кыргыз, корей гидронимдери, алардын этимологиясы жалпы Евразия тилдеринин алкагында талданууга мүмкүн экендигин далилдеп турат. Кыргыз тили түрк тилдер тобу аркылуу алтай тилдер бүлөсүнө кирип, алтай тилдери менен кошо ностратикалык тилдердин курамына кошулушу тууралуу жоромолду кубаттоого болот.

3.2.3. Кыргыз-корей гидронимдери катышкан предикативдик жана посессивдик сөз айкаштарынын парадигматика-синтагматикалык бөтөнчөлүктөрү

Кыргыз лингвистикасында парадигма, синтагма, парадигматика, синтагматика түшүнүктөрү калыптана баштады. Алардын колдонулуп жаткандыгын акыркы чыккан эмгектерден байкоого болот.

Бул термин-түшүнүктөр тил илиминин жалпы казынасын байытууга, тилдик изилдөөлөрдүн нугун рационалдуу, омоктуу жолго өткөрүүгө үлүш кошуп жатат. Тилдин ассоциативдик-синтагматикалык түзүлүштө болушун биринчи болуп швейцариялык лингвист Ф. де Соссюр далилдеген [Э. М. Мурзаев 1970: 5-6].

Анын синтагмалык жана ассоциативдик байланыштар жөнүндөгү теориясы өз тереңдиги жана негиздүүлүгү менен окумуштуулардын көңүлүн бөлө алды. Бирок лингвистикада бул окууга кыйла тактоолор сунушталды. Мисалы, ассоциация түшүнүгү психологиялык, ал аң-сезимде гана жашоочу кубулуш болгондуктан, аны парадигма түшүнүгү менен алмаштырышат.

Учурда синтагма менен парадигма түшүнүктөрү тил билиминин өзөгүн түзүп калды. Анткени тилдик бирдиктер, категориялар, парадигмалар түрүндө топтошуп, синтагмалар түрүндө тизмектешип, жалгашып гана колдонулат.

Парадигма деп жалпы туруктуу инварианттык маани бириктирген, колдонуу учурунда бирин-бири алмаштыра ала турган тилдик бирдиктердин көптүгүн же жыйындысын айтышат. Бул парадигманын өкүлдөрү өз ара инварианттык жалпылыкка ээ болуп, ошол эле учурда тигил же бул бөтөнчөлүгү менен өз ара айырмаланат. Парадигманын мүчөсүн тандоону, колдонууну сүйлөөчү менен жазуучу коммуникативдик милдетке же жагдайга жараша, парадигманын көлөмүнө, анын мүчөлөрүнүн структуралык өзгөчөлүктөрүнө жараша, пикир билгизүүчүнүн потенциалына, тажрыйбасына, социалдык абалына ж.б. факторлорго ылайык жүргүзөт. Башкача айтканда, парадигма когнитивдик-тилдик казынада жайгашат. Анын мүчөлөрүн тандоону көптөгөн экстралингвистикалык факторлор аныктайт. Адам чаңкаганын түрдүүчө билгизет: 1) *Суу! Сув! Шу! Шуй!* ж.б.; 2) *Суу бер!* *Суу ичем* ж.б. “Чаңкоо” жагдай-сезими – инварианттык маани. Муну билгизүү түрдүүчө сөздөр, сөз айкаштары аркылуу жүргүзүлөт. Кыргыз тилинде сүйлөөчүлөр аны үч түрдө бир номинант менен белгилешет. *С* тыбышын айта албаган бөбөктөр *Шу!* деп, түндүк-батыш жана түштүк-батыш говорлорунун өкүлдөрү *Сув!* деп, адабий тилди колдонуучулар *Суу!* деп, кытай улутундагылар *Шуй!* деп, орустар *Воды!* деп ж.б. түрдө талабын билгизишет. Булар инвариантты ишке ашыруучу сөздөр гана. “Чаңкоо” инвариантынын талаптарына сөз айкаштары, сүйлөмдөр: *Суу бер! Суу бериңчи! Суу бериңизчи! Суу бергилечи! ... Суудан бер! Суудан ичир! Суудан куй! ... Суу ичем! Суу дейм! ... Суусадым! Чаңкадым! Оозум кургап баратат!* ж.б., кайталоолор (*Суу, суу, суу! Чаңкадым, чаңкадым, чаңкадым! Шу чем, шу чем!* (бөбөктөрдүн кебинде) ж.б.) туура келет. Бул варианттар тилибиздин казынасында бар. Аларды тандоо, колдонуу түрдүүчө жүрөт. Мында парадигманын ичинен кичи парадигмаларды, подпарадигмаларды, булардын курамынан андан да майда парадигмаларды, же подпарадигмаларды ажыратууга болот деп айта алабыз.

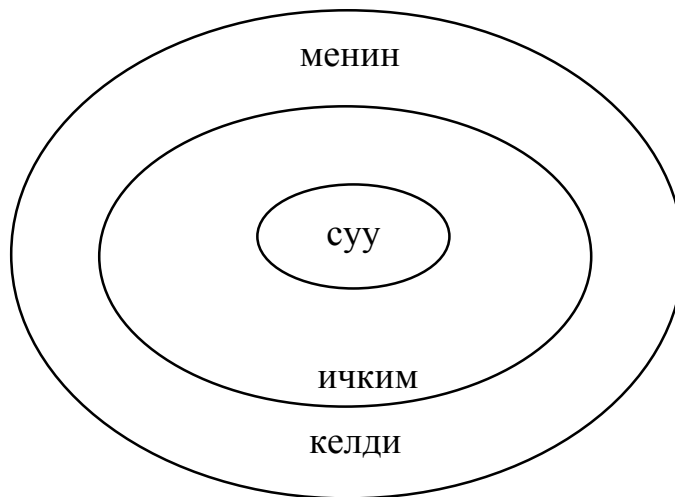
Бул жерде кыйла парадигмалар сөз айкаштарынан турат: *Суу бериңчи!* – *Суу бериңизчи!* Парадигманын курамында синтагмалар да болот. Бул эки сүйлөм – анык жактуу бир составдуу сүйлөмдөр. Буларда ээ жок. Адресант түздөн-түз адресатка кайрылып жатат. Адресантта суу жок, же аны алып иче албайт (төшөктө болсо). Объект-толуктооч чаңкоону кандыруучу затты атап жатат. Сүйлөмдөр О+П түзүлүшүндө: объект + предикат (толуктооч+ бышыктооч). Объект өзүнчө варианттарга жол ачат: *Сууну бер!* *Суудан бер!* Бул эки сүйлөмдүн жагдайлары айырмалуу. Эгер адресант сууну мурун ичкен болсо, же сүйлөөчүгө суунун келтирилиши белгилүү болсо, анда *сууну* сөз формасы колдонулат. Атооч жөндөмөдө жалпы ат берилет, табыш жөндөмөдө белгилүү же маалым объект тууралуу сөз болот. Чыгыш жөндөмөдө объект заттын бөлүгү аталат. Буга бөлүп берүү мааниси мүнөздүү.

Суу бер! – *Суу бериң!* – *Суу бериңиз!* – *Суу бергиле!* сүйлөмдөрү өзүнчө парадигма. Булардын инварианттык мааниси бар. Анда сүйлөөчү адресаттан чаңкоону кандыруучу затты талап кылып, сурап же суранып жатат. Мында суу заты адам үчүн да, өсүмдүктөр үчүн да бирдей керек. Бул сүйлөмдөр огороду куурап бара жаткан тарап суу башында жайгашкан тарапка кайрылууда колдонулат. Демек, мында мүчөлүү парадигма жөнүндө сөз болуп жатат. Булардын жалпылыгын: 1) адресант менен адресат; 2) суроочу жана сурануучу тарап; 3) зарыл заттын аты, аны берүүчү аракеттин аталышы; 4) сураныч, талап мааниси; буга тете үн ыргагы ; 5) уңгулар: *суу, бер-* түзөт, ал эми айырмасын 1) этиштин төрт түрдүү формасы (нөл аффикстүү *-иң, -иңиз* жана *-гиле* аффикстери менен); 2) көлөмдөрүнүн тыбыштык дал келбөөсү (беш тыбыш – жети тыбыш – тогуз тыбыш – он тыбыш); 3) нейтралдуу эмес (говордук *-иң* формасы) жана нейтралдуу (калгандары) түрлөрдүн болушу жаратып турат. Бардык сүйлөмдөрдө когнитивдик өзөк жана периферия жиктелип турат. Мында когнитивдик өзөктү зарыл заттын аты, периферияны этиштик сөз белгилеп келди. Синтаксис үчүн, сүйлөм үчүн предикат, баяндооч орчундуу. Бул көз караш менен алганда этиш сүйлөмдүн борборунда жайгашып

колдонулду. Ал эми адресанттын жашоосу үчүн суу заты өтө керек. Сүйлөмдүн менталдык ядросун гидроним жаратып турат.

Келтирилген сүйлөмдөрдө синтагматикалык байланыш да орчундуу мааниге ээ. Келтирилген парадигманын төрт мүчөсү тең – сүйлөмдөр. Алар синтаксистик түзүлүштөрү боюнча окшош. Суу зат атоочу менен түрдүү морфемалык модификациядагы *бер* этишинин айкалышы синтагманы жаратты. Демек, биз салыштырып жаткан сүйлөмдөр парадигматикалык-синтагматикалык катышта. Аларда бир эле учурда парадигмалык да, синтагмалык да көрсөткүчтөр бар. Синтагматикадагы өзөк менен периферия сүйлөм тизмегинде эле даана көрүнө калат. Бир сүйлөмгө кайрылалы: *Менин суу ичким келди*. Гидронимиялык көз караш менен алганда бул сүйлөмдүн өзөгүн *суу* сөзү белгилейт, ага өзгөчө маани-маңыз мүнөздүү. Пикирдин темасы, каалоонун объектиси – ошол сөз атаган зат. *Менин* жактама ат атоочу (1-жак, жекелик сан, илик жөндөмөдө), *ичким* (*ич* “суук азыкты кабыл алуу, жутуу”, *-ки* “каалоо”, *-м* каалаган аракеттин 1-жактын жеке түрүнө таандык болушу) жана өткөн чак формасындагы *келди* жардамчы этиш орчундуулугу боюнча өзөккү сөзгө теңеле алышпайт. Экинчи баскычта *ичким* сөзү турат, аны синтагматикалык-семантикалык даражасы боюнча экинчи орунга коюуга болот. Анткени ал суу затына тиешелүү зарыл кыймыл-аракетти, сүйлөөчүнүн каалоо аракетин туюнтуп турат. Калган эки сөздө коммуникация үчүн баалуулук төмөн: ат атоочту түшүрүп койсок деле болот (*Суу ичким келди*), өткөн чак формасындагы сөздү алмаштырып коюуга деле зыян алып келбейт (*Суу ичким бар*).

Ошентип, биз гидронимиянын концептосферасына тиешелүү сүйлөмдөрдө сөздөрдүн маанилик статусуна карап өзөктүк, жакабелдик жана чекебелдик аталыштарды ажыратуу зарылдыгын айтууну туура таптык. Ошол сүйлөмдүн түзүүчүлөрүн схема түрүндө белгилөөгө болот:

Схемада өзөктүк позицияны *суу* сөзү, жакабелдик орунду *ичким* сөзү, чекебелдик позицияны *менин*, *келди* сөздөрү ээлеп турганын айта алабыз.

Биз талдап жаткан сүйлөмдү жаксыз деп айтпайбыз. Ал жактуу эле: *ичким* – ээ, *келди* – баяндооч. Этиштин мааниси өзгөрүлүп, абстрактуу касиетке өтсө эле, сүйлөмдү жаксыз деп атоого болбойт. Бирок айрым окумуштуулар бул түзүмдү жаксыз сүйлөм деп жүрүшөт (А. Жапаров). Бул ойду кубаттоого болбойт: анда *ичким* – ээ, *келди* – баяндооч. Ээнин жак формасы, субъекттик мааниси сүйлөмдү жаксыз деп атоого жол бербейт. Ушул каралган позициядан гидронимдер катышкан кыргыз-корей парадигма-синтагмаларын талдап көрөлү.

Албетте, биз мисалдарды талдоодо “кыргыз тилинен корей тилине карай” багытын тандап алдык. Бул ыкма парадигмалык жактан тыгыз бүтүндүктөрдү түзгөн кыргыз сүйлөмдөрүнүн топторун корей этносунун көз карашы менен мүнөздөөгө мүмкүндүк берет.

Кыргызча жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жакталуу парадигмасы сегиз мүчөлүү: жекелик санда төрт мүчө, көптүк санда төрт мүчө. Бирок парадигмалардын төрттөн мүчөлөрү статустары боюнча бирдей эмес. Алардагы экинчи жана үчүнчү мүчөлөрү экинчи жакка же угуучу-окуучуга гана тиешелүү болуп, өз ичинен сылык жана копол түрлөрдү ажыратат:

Мен суу ичтим. – *Нанын мурьль машётта.* 나는물을마셨다.

Сен суу ичтиң. – *Нонын мурьль машётта.* 너는물을마셨다.

Сиз суу ичтиңиз. – Даңшиньиль мурьиль машётта. 당신은물을마셨다.

Ал суу ичти. – Гынын мурьиль машётта. 그는물을마셨다.

Биз суу ичтик. – Уринын мурьиль машётта. 우리는물을마셨다.

Силер суу ичтиңер. – Нодырын мурьиль машётта. 녀들은물을마셨다.

Сиздер суу ичтиңиздер. – Даңшиндырын мурьиль машётта. 당신들은물을마셨다.

Алар суу ичти/ичишти. – Гыдырын мурьиль машётта. 그들은물을마셨다.

Бул жерде С+О+П катыштагы модель эки тилде бирдей экендиги көрүнүп турат. Жактама ат атоочтор да өз ара эквиваленттүүлүккө: *мен* – *нанын* (*나는*), *сен* – *нонын* (*너는*), *сиз* – *даңшиньин* (*당신은*), *ал* – *гынын* (*그는*), *биз* – *уринын* (*우리는*), *силер* – *нодырын* (*녀들은*), *сиздер* – *даңшиндырын* (*당신들은*), *алар* – *гыдырын* (*그들은*). Мында сандык жактан эквиваленттүүлүк бар. Окшоштугуна кыргызча өткөн чактын *-ти* аффиксине корейче *-ётта* аффиксин жакындатууга болот. Объектини атоочу *мур-* уңгусу *муль*, *су* уңгулары менен алмашууга жол коёт. Кыргызча фактылар кыскалыгы менен жактык жактык көрсөткүчтөрдүн кайталанышы менен өзгөчөлөнүп турат. Корей ат атоочтору узун, мүчөлүү, сүйлөмдүк парадигмада лексикалык-морфологиялык кайталоо, дубляж жок.

Мындагы негизги айырмачылык табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүндө: *-ыль* – ушул жөндөмөнүн көрсөткүчү. Кыргыз тили объектини атооч формасында да, табыш формасында да колдонот. Табыш жөндөмөдө *-ну* мүчөсү уланат. Эми дагы бир мисалдын парадигмасын салыштырып берели. Жекелик санда:

<i>I. Мен чөмүлдүм.</i>	<i>Нанын суёңыль хессымнида</i>	<i>나는수영을했습니다.</i>
<i>II. Сен чөмүлдүң.</i>	<i>Ноньин суёңыль хессымнида</i>	<i>너는수영을했습니다.</i>
<i>II. Сиз чөмүлдүңүз.</i>	<i>Даңшиньин суёңыль хессымнида</i>	<i>당신은수영을했습니다.</i>
<i>III. Ал чөмүлдү.</i>	<i>Гынын суёңыль хессымнида</i>	<i>그는수영을했습니다.</i>

Көптүк санда:

<i>I. Биз чөмүлдүк.</i>	<i>Уринын суёңыль хессымнида.</i>	<i>우리는수영을했습니다.</i>
<i>II. Силер чөмүлдүңөр</i>	<i>Нодырын суёңыль хессымнида.</i>	<i>녀들은수영을했습니다.</i>

II. Сиздер чөмүлдүңүздөр	Даңшиндырын суёңыль хессымнида	당신들은수영을했습니다.
III. Алар чөмүлдү/ чөмүлүштү.	Гыдырын суёңыль хессымнида	그들은수영을했습니다.

Корейчеде предикат бардык парадигма үчүн бирдей, өзгөрүлбөйт. Кыргызча предикаттын мүчөлөрү айырмалуу. Кыргызча эки мүчөлүү синтагма-парадигма корейче үч мүчөлүү эквивалент менен берилди. Кыргызча этиш семантикалык жактан жыш болуп, “сууга түшүү, сууда сүзүү, сууда жуунуу” сыяктуу маанилерди ныктап бир сөздүн чегинде берсе, бул маанилер корейче сөз айкаштары аркылуу туюнтулду. Көлөмдүк жактан дал келбестик – эки тилдин парадигматика-синтагматикалык бөтөнчөлүктөрүнүн көрсөткүчү. Корей тилиндеги мисалдарда *су* (수) “суу” унгусу кыргызча сөзгө тектеш.

Кыргыз тилинде ат атоочтор этиштик сөз формасындагы жак мүчөлөрү менен ээрчишүү кубулушун жаратты. Кыргызчада *мен* – -м, *сен* – -ң, *сиз* – -ңүз, *ал* – нөл, *биз* – -к, *силер* – -ңөр, *сиздер* – -ңүздөр, *алар* – нөл/үш(тү) жуптары лексемалар менен аффикстердин парадигма-синтагмалык биримдигин уюштурду. Корей тилинде жактама ат атоочтордун колдонушу өтө зарыл, анткени этиштик процесстердин аткаруучу жак сөз формасында берилбейт. Кыргызчада ат атоочтор өзгөчө жагдайларда гана колдонот. Айрыкча субъектини белгилөө, тактоо шарттарында прономинативдер сөзсүз пайдаланылат. Кыргыз тилиндеги жак аффикстери субъектини, кыймыл-аракеттин ээсин өз алдынча көрсөтө алат. Мындай сапат корей этиштеринде берилбей калган. Бирок бардык эле учурда корей тилин экономиясыз тил деп айтууга болбойт. Келтирилген этиштин учур чак формалары эки тилде тең үч мүчөлүү синтагма-парадигма аркылуу белгиленет:

1. Мен	} чөмүлүп	жатам	2. Нанын	} суёңыль хабнида
Сен		жатасың	Нонын	
Сиз		жатасыз	Даңшиннын	
Ал		жатат	Гынын	

<i>Биз</i>	<i>жатабыз</i>	<i>Уринын</i>
<i>Силер</i>	<i>жатасыңар</i>	<i>Нодырын</i>
<i>Сиздер</i>	<i>жатасыздар</i>	<i>Даңшиндырын</i>
<i>Алар</i>	<i>жатышат</i>	<i>Гыдырын</i>

Бул мисалдарда лексемалык жана синтагмалык көлөмдө шайкештик бар. Бардык сүйлөмдөр үч сөздөн турат. Алардын акыркы сөзү – жардамчы этиш. Бир муундуу номинанттар кыргызча мисалдарда гана учурайт.

Мисалдардагы корейче *су* уңгусу кыргызча *суу* сөзүнө тектеш катары каралууга тийиш. Учур чактын көрсөткүчтөрү катары эки тилде тең акыркы этиштер кызмат кылып турат.

Келер чак формасы корей тилинде *хальгошимнида* сөзү аркылуу туюнтулат. Жекелик санда:

I	<i>Мен чөмүлөм.</i>	<i>Нанын</i>	<i>суёңыль</i>	<i>хальгошимнида.</i>
		나는	수영을	할거십니다.
II	<i>Сен чөмүлөсүң.</i>	<i>Нонын</i>	<i>суёңыль</i>	<i>хальгошимнида.</i>
		너는	수영을	할거십니다.
II	<i>Сиз чөмүлөсүз.</i>	<i>Даңшинын</i>	<i>суёңыль</i>	<i>хальгошимнида.</i>
		당신은	수영을	할거십니다.
III	<i>Ал чөмүлөт.</i>	<i>Гынын</i>	<i>суёңыль</i>	<i>хальгошимнида.</i>
		그는	수영을	할거십니다.

Көптүк санда:

I	<i>Биз чөмүлөбүз</i>	<i>Уридырын</i>	<i>суёңыль</i>	<i>хальгошимнида.</i>
		우리는	수영을	할거십니다.
II	<i>Силер чөмүлөсүңөр</i>	<i>Нодырын</i>	<i>суёңыль</i>	<i>хальгошимнида.</i>
		너들은	수영을	할거십니다.
II	<i>Сиздер чөмүлөсүздөр</i>	<i>Даңшиндырын</i>	<i>суёңыль</i>	<i>хальгошимнида.</i>
		당신들은	수영을	할거십니다.
III	<i>Алар чөмүлөт/чөмүлүшөт</i>	<i>Гыдырын</i>	<i>суёңыль</i>	<i>хальгошимнида.</i>
		그들은	수영을	할거십니다.

Мында да кыргыз тилиндеги парадигма-синтагма көлөмдүк жактан корей моделине тең келе албай турат. Кыргызча эки мүчөлүү парадигма-синтагма салыштырып жаткан тилде үч мүчөлүү болуп калган.

Биздин божомолубузда, корей тилиндеги аналитикалык кубулуш кытай тилинин таасиринде пайда болгон окшойт. Анткени корейлер менен тектеш жана канатташ чыгыш тилдеринде (манчжур, тангут, монгол ж.б.) этиштер жана зат атоочтор жакталат [Н. А. Баскаков 1981:57].

Жогорудагы келтирилген мисалдар “кыргыз тилинен – корей тилине карай” принциби менен салыштырылды. Корей тилинин прономинативдери алда канча татаал түзүлүштө. Япон, кытай тилдериндеги “статусу барабар”, “статусу жогору – статусу төмөн”, “аял – эркек”, “картаң – жаш” сыяктуу жиктөөлөр айрыкча биринчи жана экинчи жактагы прономинативдерге татаал чектөөлөрдү сунуштайт. Бул чектөөлөрдү корей тили боюнча таблица түрүндө белгилөөгө болот [О. В. Савранчук 1974:972].

Жактама прономинативдер

Жак	Сан (жеке, көптүк)	Жогорку даражалуу же улууларга кайрылганда	Тең жакка кайрылганда	Төмөнкү даражадагы же кичүүлөргө кайрылганда
1- жак	жекелик сан	<i>Че... 저</i> <i>Чо.. 저</i>	<i>Нэ... 나</i> <i>На... 나</i>	<i>Нэ... 나</i> <i>На... 나</i>
	көптүк сан	<i>Чои (дыль)...</i> <i>저이(들)</i>	<i>Ури (дыль)...</i> <i>우리(들)</i>	<i>Ури (дыль)...</i> <i>우리(들)</i>
2- жак	жекелик сан	<i>Д(т)аңшин...</i> <i>당신</i>	<i>Чане... 자네</i> <i>Кыде... 그대</i>	<i>Не... 네</i> <i>Но... 너</i>
	көптүк сан	<i>Д(т)аңшиндыль.</i> <i>당신들</i>	<i>Чанедыль...</i> <i>자네들</i> <i>Кыддедыль..</i> <i>그대들</i>	<i>Но (дыль)...</i> <i>너(들)</i>
3- жак	жекелик сан		<i>Кы... 그</i>	
	көптүк сан		<i>Кыдыль... 그들</i>	

Корей тилинин ат атоочтору көптүктүн көрсөткүчү болгон *-тыль/-дыль* аффикси аркылуу колдонулат. Айрым ат атоочтор зат атоочтордон жана шилтеме ат атоочтордон жасалган.

Бул тилдеги айрым сөздөр заттык да, ат атоочтук да мааниде колдонулат: *сонсеңним* (선생님) “сиз, агай”, *орын* (어른) “сиз, аксакал, байбиче”, *сарам* (사람/

분) “сиз, киши” ж.б. Булар кыргызча *дос* (친구) “сен, курбу, жолдош” сөзү жактама ат атоочтор менен зат атоочтордун ордуна колдонулгандай мааниде. Керек учурда деле субъекттик функцияда алар түшүрүлүп айтылат. Жагдай, интонация, баяндооч маанисин же денотатын ачып берет. Мисалы, корейче *Онже вассымникка?* (언제 왔습니까?) “(Сиз) качан келдиңиз?” (Сөзмө-сөз: Качан келген?) сүйлөмүндө ат атооч жок. Кыргызчада экинчи жакты мүчө, ат атооч бир учурда туюнтулушу мүмкүн, ат атооч түшүрүлүп деле калат. Бирок кыргызча экинчи жакты атоо этиштин түзүлүшүндө, семантикасында берилген.

Корейче ат атоочтор катышкан айрым сүйлөмдөр кыргыз менталитетине дал келет. Эки тилде тең көптүн бирөө кылып көрсөтүш үчүн “мен” маанисинде *ури* (우리) “биз” сөзүн колдонушат. Анткени эки тилде тең “мен” ат атоочунун ордуна “биз” сөзүн колдонуу сыпайгерчилик, өзүн пас кармоонун аракети катары бааланат. Кыргыз тилинде илимий стилде дагы “биз” сөзүнүн колдонулушу академиялык маданиятка өзүнүн салымын төмөндөтүү болуп саналат жана адресатка сый-ызат кылгандыкты билгизет.

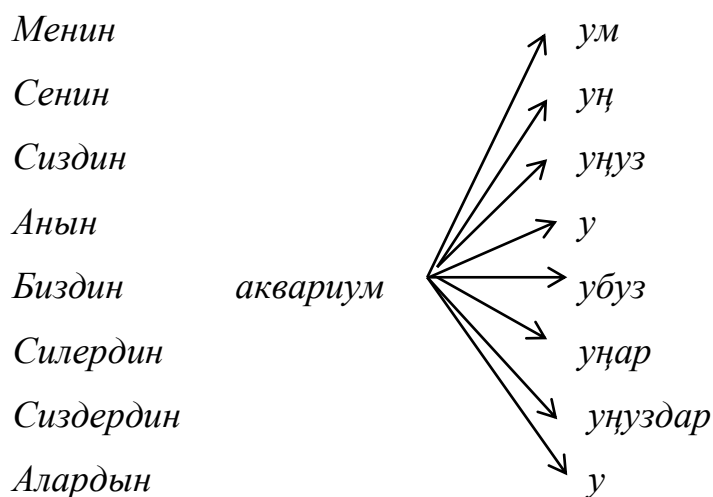
Таандык маанидеги бир парасинтагманы эки тилде салыштырып көрөлү. Биз карай турган мисал адъективдик сөз айкашы. Мында аныкталуучу бөлүгү *сужоккван* (수족관) “аквариум” сөзү түзөт. Бул аталыш гидронимдер системасына кирет. Анын курамында *су* (수) “суу” уңгусу бар, уңгу агглюнативдик кубулушта уланып, үч муундуу татаал сөздү жараткан. Аныкталгычы катары илик жөндөмөдөгү жактама ат атоочторду алабыз (латынча *аква* – “суу” уңгусу корейче *су* (수) “суу” уңгусуна дал келет: *акварель* – *сучэхва* (수채화) “акварель, боёк”, *сучэхва* “акварель сүрөт”): *менин аквариумум; сенин аквариумуң* ж.б.

Жекелик санда:	Көптүк санда:	аквариум
I. <i>He</i> (<i>ㄱ</i>)	<i>Урий</i> (<i>우리</i>)	<p>(<i>수족관</i>)</p> <p>→ <i>сужоккван</i></p>
II. <i>Новый</i> (<i>너</i>)	<i>Нодырий</i> (<i>나들</i>)	
II. <i>Даңшинный</i> (<i>당신</i>)	<i>Даңшиндырий</i> (<i>당신들</i>)	
III. <i>Гый</i> (<i>그</i>)	<i>Гыдырий</i> (<i>그들</i>)	

Мында таандык көрсөткүч катары *-ый* (*의*) аффикси кызмат кылып турат. Ал 1-жактын жекелик түрүндө пайдаланылбайт, көптүк түрүндө варианттуулукка жол берет. Көрүнүп тургандай, көпчүлүк сандын көрсөткүчү болгон *-дыр* мүчөсү кыргызча *-дар, -дер, -дор, -дөр; -тар, -тер, -тор, -төр; -лар, -лер, -лор, -лөр* мүчөсүнө материалдык жактан окшошуп турат.

Ал эми зат атоочтун башындагы уңгуну кыргызчага салыштырсак (*су* (*수*) = *суу*), бул окшоштуктарды байыркы тектештиктин эпкини катары кароого болот.

Корей мисалында нагыз парадигмалык көрсөткүчтөр аныктамаларда берилген, аныкталчу бөлүк бардык шарттар үчүн кайталанып берилет. Бул мисалдардын кыргызча эквиваленттери татаал бүтүндүктө жана биримдикте. Өз ара бирин-бири кубаттаган, толуктаган прономинативдик уңгулар парасинтагмалардын башатында, аларга тектеш жак мүчөлөрү булардын соңунда колдонулат:

Көрүнүп тургандай, жак аффикстери менен прономинативдеринин ортосунда материалдык да, семантикалык да биримдик да бар. 3-жактын көрсөткүчтөрү сан түрүндө жиктелбей омонимиялык катышта.

Корей тилинде прагматика татаал мүнөздө. Мында адресант менен адресаттын карым-катышы өзгөчө баскычтарга бөлүнүп көрсөтүлөт. Жактама ат атоочтордун 2-жагы, буйрук этиштердин формалары сүйлөөчүнүн да, угуучунун да өз баскычына, статусуна ылайык кепке катышууну талап кылат. Мында жаш-курак, кадыр-барк, кызмат, багынычтуулук, иши түшкөндүк, тааныштык ж.б. көңүлгө алынат, өзүнчө тилдик каражаттар аркылуу белгиленет. Ушул көз караш менен бир нече мисалдарды салыштырып көрөлү:

- 1) *боа!* (봐!) “кара!” (тоготпоо, копол форма);
- 2) *боге!* (보게!) “карап көрчү!” (теңтуштар арасында);
- 3) *боара!* (봐라!) “карачы, карап кой!” (улуулар кичүүлөргө);
- 4) *байо!* (봐요!) “караңызчы!” (теңтуш, чоочун кишилерге);
- 5) *босейо!* (보세요!) “караңыздарчы” (улууларга, жогорку даражадагыларга, бейтааныштарга);
- 6) *босе* (보세!) “көрөлү, карайлы”;

7) *бопишда* (봅시다!) “карап көрөлү” (сылыктык менен бирге аракет сунуш жасоо) ж.б. Демек, кыргыз, корей гидроаталыштары дискурста түрдүүчө парадигмада, окшоп-окшобогон парасинтагматикалык катышта колдонулушу байкалат. Эки элдин этноменталдык бөтөнчөлүктөрү, прагматикалык өзгөчөлүктөрү тилдик каражаттарында даана байкалат.

3.3. Энчилүү гидронимдердин кыргызчадан корей тилине которулуу ыкмалары

Энчилүү гидронимдер – географиялык аталыштар, алар жер шарын чырмап турат. Булар – булак, өзөн, дарыя, көл, деңиз, океан аттары. Аларга жасалма объектилердин номинанттары да кирет: *арык, канал, кудук, суу сактагыч, абыз, ноот/обут* “жасалма көлмө, суу топтогуч”, *океанариум* ж.б. Алардын тизмесин түзүп, талдап, топтоштуруп чыгуу тургай, өтө ирилеринин, белгилүүлөрүнүн, социалдык мааниси чоңдорунун тегин, этимологиясын, кыргызчага которулушун жана бул тилде түшүндүрүлүшүн карап чыгуу деле – көп убакытты, мээнетти талап кыла турган эмгек. Биз ишибиздин милдеттерине ылайык кыргызча энчилүү гидронимдерин корей тилин пайдалануучулардын менталдуулугуна ылайыктап, аларды бул тилге которуп берүүнү гана чечтик.

Факты-материалдарды алардын негизги көрсөткүчтөрүнө карап топтоштурабыз [Б. Дарбанов, Н. Караева 2018:86-90].

1. Сапаттык сын атооч + зат атооч түзүлүшүндөгү гидронимдер. Булардын биринчи бөлүгүн (түстү: *ак, кызыл, сары, кара* ж.б.; көлөмдү (*кичи, ничке, чоң, узун* ж.б.) сын атоочтор уюштурат.

а) түстү билдирүүчү сын атоочтор кирген гидронимдер: *Ак-Сай* – *흰강* – *Хин каң*; *Кызыл-Корум суусу* – *붉은돌강* – *Ппальгын толь каң*, *Кара-Суу* – *거믄수* (물) – *Комын су* (муль) ж.б. (Караңыз: тиркеме №3.2.А).

Бул гидронимдер – жер-суунун, сууга байланыштуу жерлердин аталыштары. Булардын “аныктоочтору” (өтмө мааниде) – колеронимдер. Колеронимдер деп өң-түс аталыштарын айтышат. Колеронимдер: *ак* – *хин сек* (*흰색*), *кызыл* – *пальгын сек* (*붉은색*), *кара* – *комын сек* (*거믄색*), *сары* – *норан сек* (*노란색*), *көк* – *пурын сек* (*푸른색*).

Ал эми бул татаал гидронимдердин аныкталуучусуна кайрылсак, булардын эки түрдүү экендигин көрөбүз.

А. Колеронимдер аныктаган гидронимдер: *Ак-Сай – Хин каң/Хин герок, Каракол – Кын сон, Кын гунде, Кара-Сай – Комын каң, Ак-Суу - Хин муль, Кара-Суу – Комын су, Кын су/Комын муль, Кын муль* ж.б. Мында аныкталчу сөз катары *сай, суу, кол* жалпы сөздөрү колдонулган. *Кол* сөзү өз алдынча сейрек пайдаланылат: ал “жең”, “куюлуш”, “салаа” деген мааниде, метафоралык жол менен *кол* “дененин бөлүгү” сөзүнөн жасалган болуу керек.

Бир нече мисалдарда колеронимдер *булак, булуң, баткак, камыш* заттары менен жалгашып келген. Бул сөздөр да – гидронимдер: *булак* сөзү концептосферанын борборуна ыктап турат, анткени ал агын суулардын башатын, жерден чыккан ордун атайт; калгандары жакабелдик кызматта, себеби *булак* түздөн-түз суу затын атабайт же суу менен топурак аралашып ылайлуу массаны түзгөн жерди (көбүнчө – жолду, сазды ж.б.) – *баткак*, же дарыянын, көлдүн, деңиздин жээгинде суунун бурулуп, айланып пайда кылган бөлүгүн – *булуң*, же сууга, нымдуу жерге ыктап өскөн өсүмдүктүн – *камыш* аттары колдонулган: *Сары-Камыш – Манын гильде/Норан гильде, Сары-Булак – Норан сем/Хуаң сем, Кара-Булуң – Комын ман, Кара-Баткак – Комын кетболь*. Мындагы *сары* сөзүнүн түстөн башка дагы маанилери бар экендигин белгилешет. 1. *Ай арасында сары кар түшүп, эки күндөй жатты* (Т.С.). 2. Оозеки сүйлөшүү стилинде *сары* өң маанисин бербестен *чоң, кенен, жайык* маанилерин дагы берип калат [Исаев 1977: 82]. Ошондой болсо да биз түс катары маанисин котордук.

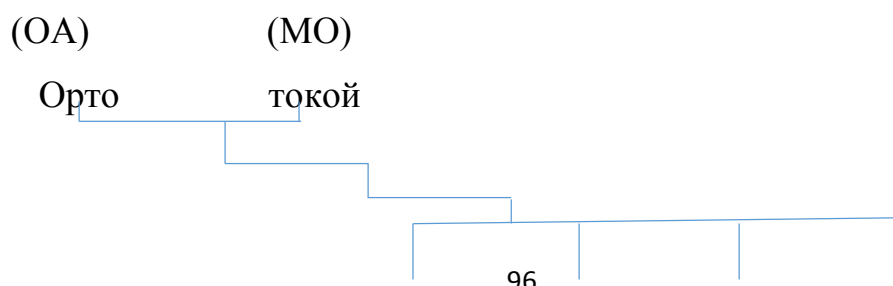
Аныкталчу бул гидронимдердин нагыз суу затына жакын алыстыгын схема түрүндө белгилөөгө болот:

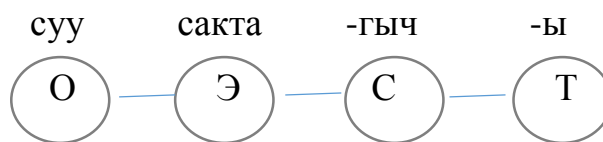

Мындагы гидронимдердин нагыз борборун *булак* сөзүнүн баштапкы семасы түзүп турат. Бул семаны “суу башаты” деп белгилөөгө болот. Анын гидронимдер системасынан алыстаган, бир кыйла оолак турган маанилери да бар: “каражат бере турган мекеме, билим, маалымат камтыган зат” (мисалы, китеп)” ж.б.у.с. *Булун* сөзү этимологиялык жактан *булак* сөзүнө, мүмкүн, тектештир [К. З. Зулпукаров 2016:597]. Ал дагы агын же токтоп турган суу массасынын обочолонгон бир бөлүгүн атайт. *Баткак* сөзүнүн денотатында суу затынын кошулмасы топуракка теңме-тең эмес, азыраак катышта болот. Ал эми *камыш* сөзү – өсүмдүктүн аты. “Суу” концептине кыйыр гана тиешелүү: ал нымдуу, саздак жерлерде өсөт.

Б. Келтирилген мисалдардын ичинде үч компоненттүү да гидронимдер бар. Булардын өз ара катышы татаалыраак: *Көк-Айгыр суусу – Пурын сутмаль муть, Боз-Айгыр суусу – Хвисексутмаль муть, Сары-Аска суусу – Норан лок муть, Сары-Бээ сайы – Норан аммаль каң, Сары-Булун суусу – Кын/Норан ман, Орто-Токой суу сактагычы – Чуңгаңы супхуль чосуди/Чуңгаңы Самним чосуди* ж.б.

Эң акыркы мисалга кайрылып көрсөк, анын түзүлүшү татаал: *суу сактагыч = чосуди*. Мында кыргызча гидроним объекттик функцияда жана биринчи позицияда, объектти талап кылчу атоочтук зат атооч экинчи позицияда жайгашса, корейче эквивалент башкача түзүлүштө. Мында *суу* уңгусу интерпозицияда жайгашкан, алдына да, артына да көмөкчү уңгулардын орун алынышына шарт түзүп турат. Ал эми *Орто-Токой* компоненти өзүнчө аныктагыч + аныкталгыч формуласына баш иет: *орто – чуңгаңы* (аныктагыч) + *токой – супхуль* (аныкталгыч). Ошол эле учурда бул эки сөздөн турган аталыш жалпы сөз айкашынын аныктагычы кызматын аткарып турат. Бул татаал катыштын кыргызчасын схема түрүнө өткөрүүгө болот.

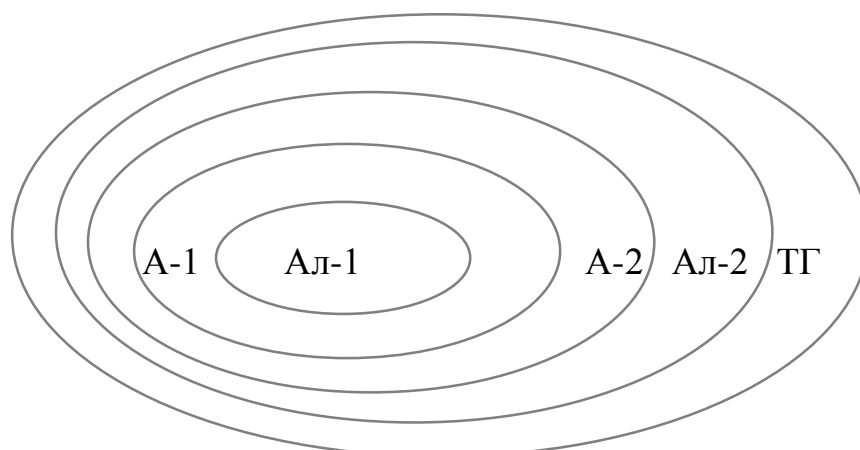

Мындагы шарттуу белгилер: ОА – орундуу аныктагыч, МО – мейкиндиктеги орун, О – объект, Э – этиш (*сакта-*), С – субъект (*сакта-* этишке субъекттик, аракеттин ээси катары маани берүүчү аффикс). Гидронимдик маани *суу* сөзүндө берилет. Анын заты – сактоо аракетинин объекти (О), *сакта* – этиш (Э), бул объектке багытталган аракетти белгилейт. Этишке субъекттик *-гыч* (С) жана таандык *-ы* (Т) мүчөлөрү жалганган.

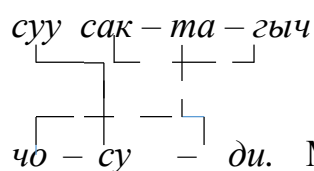
Бул төрт сөздөн, алты морфемадан турган топоним-гидронимдин ички курамындагы түзүүчүлүк – семантикалык байланыштарды кашаалуу схема түрүндө белгилейбиз: ((*орто (токой)*) ((*суу (сакта-гыч)*) *ы*)). Муну төмөнкүдөй көп баскычтуу жол менен жандырууга болот: 1) *сакта* + *гыч*; 2) *суу* + *сактагыч*; 3) *орто* + *токой*; 4) *орто* + *токой* + *суу сактагычы*.

Ар бир кашаада экиден элемент бар. Биринчи деңгээл катары субъектилик аффикси бар өтмө этиштин уңгусун жана мүчөсүн, экинчи деңгээл катары объект менен субъекттүү этиштин байланышын алдык. Үчүнчү деңгээлдин түзүүчүлөрү өз алдынча байланышта. Үчүнчү жуп жалпы сөз айкашын бүтүрүп жаткан таандык мүчөгө жол ачты. Ошентип, ар бир жуп өзүнчө кашаа аркылуу жиктелүүгө алынды. *Орто-Токой* татаал сөзүндө аныктагыч – биринчи бөлүк, аныкталуучу – экинчи бөлүк, ал эми *Орто-Токой суу сактагычы* сөз айкашында *Орто-Токой* татаал сөзү – аныктагыч, *суу сактагычы* сөз айкашы – аныкталгыч. Эгер топоним-гидронимди ТГ деп, аныктагычты А деп, аныкталгычты Ал деп белгилесек, төмөндөгүдөй моделди түзүүгө болот.

Демек, топоним-гидроним (ТГ) бүтүндүгү үч баскычтан турат. Мында эки аныкталгыч бар. Биринчи аныкталгычты (Ал-1) биринчи аныктагыч (А-1), экинчи аныкталгычты (Ал-2) экинчи аныктагыч (А-2) тейлейт. Булардын биримдиги жалпы топоним-гидронимди уюштурат.

Эми талданып жаткан гидронимге корей тилинин көз карашы менен саресеп салып көрөлү. Татаал сөздүн өзөгүн түзгөн лексемаларды салыштыралы:

Мында алгач эле этимологиялык да, семантикалык-функционалдык да жактан *суу* = *су* дал келүүсүн белгилөөгө болот. Корейче эки илтик *чо...сун* кыргызча ... *сак-та-гыч* үч илтигине туура келет. Булар функционалдык тарабынан өз ара шайкеш. Болгону кыргыз тили гидронимге сөз башынан орун берди. Корейчеде гидроним интерпозицияда.

Ал эми *Орто-Токой* татаал сөзүн корейче эки түрдүүчө берүүгө болот. Биринчиден, аны калыпка түрүндө которуп койсок деле жарашат. Биз жогоруда ушул жолду тандап алдык. Экинчиден, муну транслитерацияга өткөрүп көрсөтүү деле мүмкүн. Географиялык аттардын ушундай берилиши – таркалган кубулуш. Мисалдар чексиз эле көп. Транслитерацияласак, анда ири гидронимдин курамындагы бул татаал топоним *Орыто токои* деп берилишине да корей тилинин фонетикасы жол коёт. Ошентип, корейче *Орыто токои чосуди* да биздин гидротопонимдин башка тилдеги аты катары каралууга мүмкүн болот.

Дагы бир мисалга кайрылалы: *Сары-Бээ сайы*. Бул гидроним Кара-Кулжа районунда учурайт. Кээде *сайы* сөзүнүн ордуна *суусу* сөзү да колдонулат. Аны эмнегедир *Аныкулдун суусу* деп да коюшат. Кийинки аталыш

адамдын ысымына байланышкандай көрүнөт. Ошондуктан ал баштапкы форма эмес жана биринчи бөлүгүн которуп берүүгө болбойт.

Биз жогоруда *Сары-Бээ* топонимин *Норанаммаль* кылып котордук. Бул транслатациянын жүйөлөрү бар, анткени корейче *норан* (노란색) “сары” ам “ургаачы/ургачы”, *маль* (말) “жылкы”. Бул тилди алып жүрүүчү этносто жылкычылык өнүкпөгөн да, “бээ” түшүнүгү өзүнчө аталышка ээ эмес. Ал эми *маль* “жылкы, ат” сөзү биздеги *мал* “сүт, эт берүүчү үй жаныбарлары; уй” сөзү менен гипонимдик-гиперонимдик же синекдохалык эле катышта. Кыргызча *мал* – гипероним, мааниси кенен, корейче *маль* (말) – ага карата гипоним. Мунун мааниси гиперонимдик мааниге батып кетет, анын бөлүгүн түшүндүрөт. Айрым түрк тилдеринде *мал* сөзү кыргызчадан да кенен болуп, өз мазмунуна “товар, кездеме, мүлк ...” сыяктуу семаларды да камтый алат. Аталган гидро-топонимди транслитерациялап берүүгө да мүмкүн.

Ал эми, тетирисинче, корейче “ургачы/ургаачы” маанини туюнтуучу сөз түрк тилдеринде адамдык ургаачылыктын жыныстык белгисин атоочу сөзгө карата гипероним болуп, түрк сөзү тар мааниси менен гипонимдик кызмат аткарып калат. Бул жерде гидроним-гипонимдик катыш эки сөздө кайчылашып келгендигин айта алабыз: кыргызча гидроним корейче гипонимге, кыргызча гипоним корейче гиперонимге дал келип турат.

2. Сан атооч + зат атооч түзүлүшүндөгү энчилүү гидронимдер:

Беш-Таш суусу – 다섯개돌수 – *Тасотге толь су*; *Жети-Өгүз дарыясы* – 일곱마리소강 – *Ильгонмари со каң*, *Миң-Булак* – 천개샘 – *чонге сэм*; *Тогуз-Булак* – 아홉개샘 – *Ахонге сэм*; *Он-Жети-Карагай* – 열일곱자나무의수 – *Ёл илгон чаднамуый су*; *Үч-Салаа суусу* – 세손가락의수 – *Се сонгарагый су*; *Үч-Чат тоосу* – 세봉우리산 – *Се боңури сан*; *Үч-Чат суусу* – 세봉우리수 – *Се боңури су*; *Үч-Булак* – 세개샘 – *Сеге сэм ж.б.*

Бул тизмени улантууга болот. Бирок келтирилген бул мисалдар кыргызча гидротопонимдердин аталбаган аналогдорунун түзүлүшү тууралуу

да кабар бере алат. Бул мисалдарга *үч, беш, жети, тогуз, он, жети* жана *миң* сан атоочтору колдонулган.

Сан атоочторду бардык учурда аныктоочтук милдет аткарып турат. Бул аныктооч – сүйлөм мүчөсү эмес, анын татаал сөз ичиндеги аналогу. Бул мисалдарда татаал гидронимдер орфографиялык эрежелерге ылайык дефис аркылуу жазылган. Бул эрежеге *Төрткүл* сөзүнүн гана жазылышы дал келбейт. Бул жазылыш *көл* сөзүнүн тыбыштык сүлпөтү өзгөрүлүп кеткендигине байланыштуу болушу мүмкүн.

Эки сөздүү же эки уңгулуу аталыштарда эки тилде толук шайкештик байкалат:

<i>Миң-Булак</i> <i>Чхон сэм</i>	<i>Тогуз-Булак</i> <i>Ахон сэм</i>	<i>Төрт-Көл/Төрткүл</i> <i>Не хосу</i>
--	--	--

Акыркы мисалда *хосу* “көл +суу” сөзүн *чосуди* сөзү менен алмаштырууга болот. Бул учурда *су* уңгусу эки уңгунун ортосунда пайдаланылып калат.

Калган мисалдар үч компоненттүү. Булардын акыркы компоненттери – жалпы зат атоочтор, буларды аныктоочу кошмок топонимдердин биринчи бөлүктөрү гана сан атоочтордон турат.

<i>Үч-Салаа суусу</i> <i>Үч-Чат суусу</i> <i>Үч-Чат тоосу</i>	<i>Се сонгарагый су/муль</i> <i>Се боңури су/муль</i> <i>Себоңури сан</i>
---	---

Бул үч мисал окшоштуруу үчүн гана келтирилди. Акыркысы гидронимдерге тиешеси жок, бирок мурунку мисалга окшош түзүлүштө. Мында гидронимдин ордуна ороним (грекче *ores* “тоо”) колдонулган. Кыргызчадагы таандык мүчө (-су) корейчеде эквивалентке ээ болгон жок.

Бул мисалдарга сандык маанидеги аныктагычтары бар башка гидротопонимдер ыктап турат. Эки сан атоочуна кош сөзү маанилеш болгондуктан, ошол экөөнү салыштырып көрөлү: *Эки-Тал суусу* – 두개의버드나무수/물/강 – *Дугеый бодунаму су/каң*; *Кош-Коргон суусу* – 두개의마당수/물/강 – *Саңдуңи мадаң су/муль/каң* *Кош-Көл* – 두개의호수 – *Дугеый хосу*.

Бул мисалдарда жалпы аттуу гидронимдер суу – су, муль пайдаланылды. Алардын аныктагычы жуп эки заттын атынан турат: *эки тал – дугеи бодынаму, кош коргон – ханссаң санондок, кош көл – дугеи хосу.*

Бул мисалдардагы *дугеи* “эки” сөзү өзгөчө көңүл бөлүүгө арзыйт. Анткени ал кыргызча *түгөй* “жуптун бирөө, эгиздин пайы” сөзүнө окшош. Проф. К. З. Зулпукаров бул сөздү орусча *два, двое* “эки, экөө”, кытайча *дуэй* “жуп, кош, жуп зат (нерсе), жарты, атаандаш” сөздөрү менен салыштырганы да этимологиялык жактан баалуу [К. З. Зулпукаров: 409].

3. Көлөмдү билгизүүчү сапаттык сын атооч+зат атооч. Бул моделди алып жүргөн бир нече гидротопонимдер белгилүү: *Чоң-Кемин дарыясы – 큰케민강 – Кын Кемин каң; Кичи-Кемин суусу – 작은케민수/물 – Жагын Кемин су/муль; Ичке-Булуң – 좁은/작은만 – Жобын/ Жагын ман, Чоң-Сөгөттү – 큰버드나무수/강 – Кын бодынаму су/каң; Чоң-Татыр суусу – 큰소금수/큰황무지수 – Кын согым/Кын хуаңмужи су; Кичи-Өрүктү суусу – 작은살구수 – Жагын сальгу су; Кичи-Татыр суусу – 작은황무지수 – Жагын хуаңмужи су; Тар-Жылга – 좁은골짜기 – Жобын гольччаги; Кичи-Сандык суусу – 작은꺅수 – Жагын гве су; Чоң-Сандык суусу – 큰꺅수 – Кын гве су; Чоң-Кой-Суу – 큰양수 – Кын яң су; Ичке-Суу – 작은수 – Жакын су; Ичке-Булак – 작은샘 – Жакын сэм; Узун-Булак – 긴샘 – Кин сэм; Узун-Акмат суусу – 긴악마트수 – Кин Акматы су; Чоң-Булак – 큰샘 – Кын сэм ж.б.*

Көлөмдү аныктагыч сөздөрдөн *кичи, чоң, ичке (ничке), тар, узун* сын атоочтору колдонулат экен. Булардын эквиваленттери мындай: *чоң – кын, кичи – жагын, ичке – жобын/жагын, тар- жобын, узун – чаң/кин.* Бул жерде айрым этимологиялык жактан жакындаштырууларды, окшоштуктарды белгилөөгө болот. Көлөмдүн кичинекейлигин көргөзүүчү “кичи, ичке” маанилүү корейче *жагын/чагын* [О.В. Савранчук 1974:329] кыргызча *чакан* “кичине, кичинекей, көп эмес, жетерлик” сөзүнө, кын “чоң” сөзүн кыргызча кең “чоң, кенен, жайык” сөзүнө, *чаң ... “узун”* уңгусу – кыргызча *чоң* “ири, көлөмдүү, эндүү, узун, бийик” сөзүнө, *яң “кой”* (үй жаныбары) сөзүн – кыргызча *уяң* “койдун жумшак,

була жүнү” (башка малдын жүнүнө карата айтылбагандыктан биз бул жерде метонимиялык маанилик жылып кетүү катары карайбыз) сөзү менен [К.З.Зулпукаров 2016: 369; 624-625] салыштырылат.

Келтирилген мисалдардын ичинен төп келишкендери эки компоненттүү:

а) <i>Ичке-Суу</i>	<i>Ичке-Булак</i>
<i>Жагын су</i>	<i>Жагын сэм</i>
б) <i>Узун-Булак</i>	<i>Чоң-Булак</i>
<i>Чаң сэм</i>	<i>Кын сэм</i>

Калган сөздөрдүн түзүлүшү бир кыйла татаал. Эки тилде буларды салыштыруу да кыйынчылыктарды туудурат.

Сөгөттү, өрүктү сөздөрү гидротопонимдерде гана ушундай сүлпөткө ээ болушат. Бул жерде алар, албетте, кыскаруу же компрессия процессине дуушар болгон. Гидротопонимдерден сырткары учурда алар созулма үндүүлөр менен колдонулат: *сөгөттүү сай* “сөгөт тал көп өскөн сай”, *өрүктүү айыл* “өрүктү көп өстүргөн айыл”. Татаал сөздөрдүн курамында бул сөздөрдөгү созулма үндүү кыскарып, алгачкы маани (“көп”, “мол” семаларын кучагына алган) бир аз өзгөрүлүп кеткен. Алардын *-түү* мүчөсү – аффиксалдык парадигманын бир варианты. Бул парадигманы аллофорфтук -*луу, -лүү, -дуу, -дүү, -туу, -түү* алты илтиги түзөт. Булар өтө продуктивдүү, ошондуктан айрым түркологдор (М. З. Закиев, Ф. А. Ганиев, Р. М. Бирюкович, К.З.Зулпукаров, К.Т.Турдуев, Г.Ж.Абдимиталипова ж.б.) аларды “обладательный падеждин” (ээлөөчү жөндөмөнүн мүчөсү катары эсептешет [К.З.Зулпукаров 1994:202-203-249]. Салттуу грамматикада бул аффикстик парадигма заттардан сын атоочту жасоочу мүчө түрүндө аныкташат. Мындай көз караш айрым мисалдарды түшүндүрөт (балалуу конок, аттуу конок ж.б.), кайсы бирөөлөрүнө негиз боло албайт (балалуу болдунар, аттуу бардык). Бул учурда экинчи топтогу мисалдарды тактооч деп кароого туура келмек. Кеп бул мүчөнүн статусунда деле эмес.

<i>Чоң</i>	-	<i>Сөгөттү</i>	<i>суусу</i>
<i>Кын</i>		<i>бодынаму</i>	<i>су/каң</i>

Кичи-	Өрүктү	суусу
Жагын	сальгу	су/каң

Бул мисалдарда гидронимдер – өзөккү сөздөр: *су/муль* “суу”, *каң* “дарыя”. Аныктагычтар – кош сөздөр: *Чоң-Сөгөттү* – *кын манын бодынаму*, *Кичи-Өрүктү* – *жагын манын сальгу*. Буларда *манын* “көп” лексемасы бириктирүүчү, аныкталгыч менен аныкталуучуну кошуп турган каражат катары милдет аткарат. Аны алып коюуга да болот. Бул учурда корей сөз айкашы көлөмдүк жактан кыргызчага окшошо түшөт.

4. Адъективдештирилген сөздөр аныктоочу субстантивдерден турган гидротопонимдер: *Шатылы-Төр* – *사다리상석수* – *Садари саңгок су*; *Талды-Булак* – *벼드나무샘* – *Бодынаму сэм*; *Талды-Суу* – *벼드나무수* – *Бодынаму су*; *Чымынды-Сай* – *파리맑은강* – *Пари манын каң*; *Алтын-Арашан* – *금의따뜻한우물* – *Гымыйтаттытхан умуль*; *Четки-Сөгөттү* – *변두리벼드나무수/강* – *Бёндури бодунаму су/каң*.

Бул мисалдардагы *шатылы* (*шатылуу*), *талды* (*талдуу*), *чымынды* (*чымындуу*) сөздөрү жогоруда келтирилген жобого ылайык келет. Кашаа ичиндеги сөз формаларын сын атооч (салт боюнча) же заттык ээлөөчү (обладательный) жөндөмөсү (М.З. Закиев, Ф.А. Ганиев ж.б.) деп атап жүрүшөт. Кашаанын сыртындагы мисалдарда сингармонизм кубулушу күчтүү. Кашаадагыларда эрин боюнча ээрчишүү жок: мүчөлөрдөгү эринчил үндүүлөр уңгудагы эринсиз үндүүлөр менен бир сөздүн чегинде колдонулган. Кашаанын сыртындагы формаларда мүчөдөгү үндүү унгу-негиздеги акыркы үндүүгө ассимиляцияланып, үндөшүп келген.

Бардык келтирилген мисалдарда биз мүнөздөп жаткан сөздөрдө “ээлик”, “ээлөөчүлүк”, “ээ болуучулук” мааниси сакталган жана үстөмдүк кылып турат. Алар *төр*, *булак*, *суу*, *сай* сөздөрүн аныктап, бул сөздөр атаган денотаттарга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн белгиси катары кызмат кылат. Алар төрдүн жолу тепкич сымал, көп баскычтуу, көп деңгээлдүүлүгүн (*шатылы*), булак, суунун

боюнда талдын көптүгүн (*талды*), сайда чымындын көптүгүн (*чымынды*) белгилешет.

Булардын арасында эки мисал обочолонуп турат:

1) *Алтын-Арашан* “Баалуу+жылуу булак” – корейче *кымый ттаттытхан умуль*; 2) *Четки Сөгөттү* – топоним, жердин аты, мунун курамында *сөгөттү* сөзү гидронимиянын чекебелине тиешелүү, бирок *Четки-Сөгөттү-Суусу* болуп жайылып аталганда гидронимдик сапат жогорулайт. Аны корейче *бёндури бодунаму* “четки тал, сөгөт” деп берүүгө да болот, жайылган түрүн *мальданы манын бодынаму су* (*муль*) кылып белгилешке мүмкүн.

Кыргызча *тал* – гипероним. Анын түрлөрүн гипонимдер деп аташат: *ак тал, кызыл тал, сары тал, сай тал, сөгөт тал, мажүрүм тал* ж.б. Сөгөт тал сөз айкашынын аныктоочу бөлүгү өз алдынча колдонула алат. Сөгөт тал бою жоондугу, жашы боюнча талдын бардык түрлөрүнөн обочолонуп турат. Ага элде сакралдык маани берилет, өтө карыган, өтө бийик, эң жоон сөгөткө сыйынышат. Анын жанындагы булактын суусун дарылык максатта ичишет.

Эми аныкталчу компонентине карата топтоштурулган гидронимдерге өтөбүз. Кыргыз гидронимдеринин ичинде аныкталчу компонентти *булак, суу, сай, өзөн, дарыя, булуң, кудук, көл* сөздөрү түзөт. Ал эми *деңиз, океан* ж.б. заттар нагыз кыргызча гидронимдер боло албайт. Анткени тиешелүү денотаттар кыргыздар жашоо жүргүзгөн территорияларда кездешпеген. 1. Кыргыз гидронимдеринин түзүмүндө булак аталышы арбын учурайт: а) *Кашка-Булак* – *깨끗한샘* – *Ккеккытхан сем*; б) *Шор-Булак* – *소금샘* – *Согым сэм*; в) *Үч-Булак* – *세개샘* – *Сеге сэм*; г) *Таш-Булак* – *돌샘* – *Толь сэм*; *Уй-Булак* – *소샘* – *Со сэм*; д) *Дөң-Сары-Булак* – *제방노란샘* – *Жебаң норан сэм*; *Кичи-Сары-Булак* – *작은노란샘* – *Жагын норан сэм* ж.б. (Караңыз: тиркеме №3.2.Б.).

Бул салыштыруулар – кыргыз гидронимдерин корейчеге оодаруунун саамалыгы. Биздеги жер-суу аттарын корей элинин өкүлдөрү да билиши зарыл.

Корея картографиясын, географиялык колдонмолорун текшерип, кыргызчага аналог боло ала турган аталыштардын өтө сейрек кездешерлигин байкадык.

2. *Сай* компоненти аныкталчу гидронимдер кыргыз жер-суу аталыштарында арбын кездешет. Булардын айрымдарын корей менталдуулугуна ылайыктап берели. Мисалдар көп. Кээ бирлерин гана келтиребиз: *Ак-Сай*–*흰강*–*Хин каң*; *Кара-Сай* – *거문강*– *Комын каң*; *Кашка-Сай* – *깨끗한강*– *Ккеккытхан каң*.

Сай сөзү “суу” түшүнүгүнөн башка да мааниге ээ. *Сай* сөзү менен мурунку дарыянын нугун, какырап эч нерсе өспөй калган ордун да атайт. Бул сөз “суу, дарыя, өзөн” маанисинде да, “суу боюндагы кыштак” (топоним) маанисинде да колдонулат. Мисалы, Жети-Өгүз, Кара-Кулжа, Өзгөн ж.б. райондордо *Сай* аттуу жердин, айылдын аталыштары кездешет [Н. Р. Акматов 2009:130]. *Сай-Арык* сөзүндөгү биринчи бөлүк өзгөчө колдонулган. Мындай номинанттар сейрек учурайт: *Сай-Арык* – *강운하*– *Каң унха*.

Жети-Өгүз районундагы Кытай айылындагы айдоо жердин номинанты *Сай-Арык* болуп, аны корейчеге которгондо да эки сөз менен берилип турат. Биздин болжолдо корейче *каң* “дарыя, өзөн, сай” сөзү Евразия тилдеринде таркаган *кан* “суу” сөзү менен тектеш болуу керек: авестада *han/hon* “булак”, латынча *канал*, эвенкче *-кон*, *-кан* ... “дарыя” (Ушул иштеги тиешелүү параграфты караңыз).

3. Суу компоненти аныкталчу гидронимдер: *Кара-Суу* – *거문수/물*–*Комын су/муль*; *Ак-Суу/Аксы*–*흰수/물*– *Хин су/муль*; *Кызыл-Суу*–*빨간수/물* – *Ппальган су/муль*, *Шор-Суу* – *소금수/물* – *Согым су/муль*; *Ичке-Суу* – *얕은수/물* – *Яльбын су/муль*; *Сары-Бээ суусу* – *너란암말수/물* – *Норан аммаль су/муль*; *Кара-Буура суусу* – *거문수/물*– *Комын су/муль*; *Кашка-Суу* – *깨끗한수/물*– *Ккеккытхан су/муль*; *Кичи-Кашка-Суу* – *작은깨끗한수/물*– *Жагын ккеккытхан су/муль*; *Чоң-Кашка-Суу* – *위대한깨끗한수/물* – *Видехан ккнккытхан су/муль*; *Терек-Суу* – *미루수/물* – *Миру*

су/муль; Теректин суусу – 미루의수/물 – Мируый су/мульж.б. Бул мисалдарда маанилик шайкештик бар.

3.4. Эл аралык деңизге тиешелүү гидронимдердин кыргыз, орус, корей тилдерине калькаланышы

Калька кубулушу тил аралык карым-катыш жана өз ара таасирлениш процессинде иштейт. Ал термин лингвистикага француз тилинен өткөн. Мында *calque* сөзү “копия, үлгү, көчүрмө” маанилерин туюнтат.

Бул термин жаңы сөздүн, жаңы маанинин, жаңы сөз айкашынын же фразеологизмдин башка тилдин үлгүсүнө негизделип жаралышын атайт. Калькаланган тилдик каражаттар котормо аркылуу ишке ашат: бир же бир нече тилде табылып, кабыл алынып жана колдонулуп жүргөн тилдик каражаттар экинчи тилди байытууга, өнүккөн тилдер менен теңештирүүгө, анын менталдык-тилдик потенциалын жогорулатууга кызмат кылат.

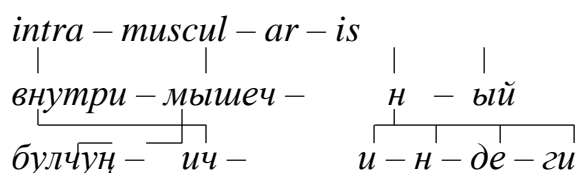
Калькалануу аркылуу тилдердин когнитивдик-семантикалык казыналары жакындашып, буларды пайдалануучулардын пикир алмашуусу “тыгыз”, лакунасыз, боштуксуз жүрөт. Жаңыдан торолуп, “бутуна туруп” келе жаткан жазмасыз майда тилдердин өнүгүшү, алардын өсүшү, ойду кенен, даана, терең берүү мүмкүнчүлүгүнүн жогорулашы да калькаланып кабыл алынган тилдик каражаттарга багынычтуу.

Калька кубулушунун айрым түрлөрү бар. Буларга кыскача кайрылып кетели.

1. Үлгү менен жасоо – таркалган түр. Мында чет тилден кирген жаңы түшүнүктүн аталышы **морфемалар боюнча которулуп** алынат. Тигил же бул терминдин башат тилдеги уңгу-мүчө бөлүктөрү кабыл алынган тилде ошондой эле уңгу-мүчөлөр аркылуу берилет.

Мисалы: латынча *intramuscularis* сөзү орус тилине *внутримышечный* түрүндө которулуп, кыргызчасы *булчуң ичиндеги* болуп кабыл алынган. Кыргыздын алгачкы менталдык дүйнөсүндө бул сөз айкашы атаган зат өзүнчө

обочолонуп берилбеген эле. Кыргыздар анатомия, физиология илимдерин өздөштүрүүдө бул терминге зарыл түрдө кайрылышып, аны орус үлгүсү боюнча жаратып колдонуп жүрүшөт. Бул толук морфемалык калька. Ал үч баскычтуу, анткени кыргыз тили орус тилинен, орус тили латындан өздөштүрүп алган:

Латын, орус сөздөрүндө уңгу да этимологиялык жактан бирдей: *tus* жана *мышь* “чычкан” сөздөрү менен тектеш. Кыргызча булчуң сөзү да, бир жагынан, *бул-* уңгусу менен (*бүлк-*, *булк-*, *былк-* ж.б.), экинчи жагынан, *чың* “бышык, чымыр, дасыккан, такшалган” уңгусу менен байланышта болуу керек. Латынча-орусча префикстер да этимологиялык жактан тектеш: *intra* – *внутри* (метатеза бар), орду боюнча сөз башында келип окшош. Кыргызча *ич-* жандоочу татаал түзүлүштөгү мүчөлөр аркылуу сөз айкашына кирген. Орусча *-ый* мүчөсү аныктоочтук милдеттин, мужской роддун, жеке сандын, атооч жөндөмөнүн көрсөткүчү катары латынча, кыргызча эквивалентке ээ эмес. Ошентип, тилдердин байышына морфемалардын которулушу жана өздөштүрүлүшү да алып келерлигин айтууга болот.

2. **Семантикалык калька** да кенен таркаган. Кыргызча зоология боюнча окуу китептеринде *араа балык* аталышы бар. Бул сөз гидронимияга тиешелүү. Бул сөз кайдан келип чыккан? Кыргыз үчүн океан – бейтааныш дүнүйө. Анын лексикасында бул сөз эч эле болбогон, бирок өткөн кылымда ал пайда боло баштады. Аны орусча *пила-рыба* кошмок сөзүнөн калька жолу менен жаратып алганбыз. Бул сөз орустар үчүн да салыштырмалуу жаңы, анткени ал орусчада XIX кылымда гана колдонула баштаган. Аны немис үлгүсүнөн алынгандыгы белгилүү: немисчеде *Säge fisch* “араа балык” татаал сөзү орус тилиндеги аналогдун пайда болушуна негиз болгон. Демек, кыргызча сөз орусчадан, орусча сөз немисчеден калькаланган болуп турат.

Биздин ой-тутумунун бир элементи немис-орус үлгүсүнүн таасири менен жаралганын айта алабыз: *Säge-fisch* [зэге фиш]; *тила-рыба*; *араа-балык*.

Орусча *тила* сөзү байыркы жогорку немисче *file* “араа бычак” сөзүнө тектеш, кыргызча *араа*, *орок* сөздөрү байыркы кытайча *rui* [руэй] “курч, өткүр, өткүр курал” сөздөрүнө тектеш болуу керек [Шанский Н. М. 1975: 338; Зулпукаров К. З. 2016:363], немисче *Säge* “араа” ностратикалык **kes-/sek-* уңгусуна барып такалат деп айтууга болот [Зулпукаров К. З. 2016:711].

3. Баарынан да **жарым калькалар** көп учурайт. Булардын болушу экинчи тилдин бардык эле сөздөрү биринчи тилге которула бербестиги менен түшүндүрүлөт. Мында сөздөрдүн же сөз айкаштардын башка тилге жарым-жартылай гана оодарылып берилиши жөнүндө сөз жүрөт. Мисал катары бир гидронимди келтирели: *Москва-река* (орусча); *Москва дарыясы/дайрасы* (кыргызча); *Москыба-каң* – *모스크바강* (корейче).

Мында үч тилдин татаал сөздөрүн салыштырып жатабыз. Алардын денотаты – бир эле дарыя. Мунун жайгашкан жеринин аты үч тил үчүн бирдей: географиялык аталыш которулбайт. Бирок татаал сөздүн аныкталчу бөлүгү үч тилде түрдүүчө которулуп берилген. Кийинки эки мисалда орус үлгүсү толук сакталган. Кыргызчада гана таандык *-сы* мүчөсү колдонулган. Орус тилине мүнөздүү эки *-а* флексиясы кийинки эки тилге которулбайт. Кыргыз, корей тилдеринде орусчадагы женский род, жеке түр, атооч жөндөмө, 1-жөндөлүш сыяктуу дифференциялоочу көрсөткүчтөр өз мүмкүнчүлүгүн жоготуп, материалдык түрдө көрсөтүлбөйт.

Эл аралык гидронимдерди кыргыз, корей тилдеринин материалында сыпаттоо аталган принциптердин негизинде аткарылат.

Алгач океандардын аталыштарын типологиялык алкакта сыпаттоого аракет кылып, төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот.

Океан таануу канчалык даражада корейлерде өнүккөндүгүн айтуу кыйын. Океанды изилдөө, билип таануу байыркы гректерде алдыңкы орунда экендиги маалым. *Океан* сөзү да грекче *oceans* “дүйнөлүк деңиз, ааламды каптап турган деңиз” сөзүнөн келип чыккан.

1. *Тынч океан* – 태평양 – *Тэпёң яң*
2. *Атлантикалык океан* – 태서양 – *Тэсо яң*
3. *Инд/Инди океаны* – 인도양 – *Индо яң*
4. *Түндүк муз океаны* – 북극양 – *Букгык яң*

Төрт океан жөнүндө сөз кылуу менен биз аларды калькаланган аталыштарына карап экиге бөлөбүз.

1. Жарым калька катары *Индо яң* – *Инд океаны* аталышын алабыз. Мында биринчи сөз которулбай алынган. Бирок сөз башындагы *х*-тыбышы айтылбай түшүрүлүп калган. Анткени баштапкы сөз *хинд* эмеспи. Караңыз: өзбекче *Хинд океани* аталышын. Өзбектер сөз башында *х*- тыбышын сактай алышат: арабча *харам* “арам”, *Хасан* “Асан” ж.б. Мында корей, кыргыз тилдери типологиялык окшоштукка ээ.

2. Калган аталыштарды толук калька ыкмасы колдонулган: 1) *Тэпёң яң/тэяң* – 태평양/대양 – *Тынч океаны*; 2) *Тэсо яң/тэяң* – 태서양/대양 – *Атлантика океаны*; 3) *Түндүк муз океаны* – 북극양/대양 – *Бук кык яң/теяң*.

Корей тили үчүн аталыш варианттуулукка жол коёт. Мында *тэ-* (대) препозитиви чоң көлөмдү туюнтат. Бул варианттар татаал аталыштардын түзүмүндө деле сакталат: *хэяңхак* (해양학) “океанография, океан таануу” жана *тэяңсон* “океан кемеси”. *Тэяң* кош уңгусу экинчисинде препозицияда, ал эми *яң* уңгусу экөөндө тең интерпозицияда колдонулган. *Тэ...* препозитиви “чоң, ири” деген мааниде пайдаланылат. Бирок *тэпёң* кош уңгусу “тынч” деген семага ээ эмес. *Пук/бук* (북) сөзү “түндүк” (караңыз: *Сёуль ибук* (서울 이북) “Сеулдун түндүгүнө”, *кык/гык* (극) “уюл” сөздөрү колдонулган).

Эми кыргыз, корей тилдериндеги деңиздердин аталыштарына типологиялык саресеп салып көрөлү.

Корей тилинде “деңиз” түшүнүгүн *пада* (바다) жана *-хэ* (해) суффиксоиди туюнтат. Мисалы, *падарыль кённё* “деңиздин артында/ары жагында”, *коңхэ* *경*

“бети ачык деңиз, кенен деңиз” (коң уңгусу кыргызча *кең*, *кенен* сөздөрүнө тектеш). Бул сөздөрдө препозитивдүү *пада-* (바다-), постпозитивдүү *-хэ* уңгулары аталган маанини берип жатат. Ал эми *падара/хероро када* “деңиз менен жүрүү/сүзүү/кетүү; деңизге чыгуу” сөз айкашында келтирилген уңгулар *пада-*, *хэ-* препозицияда турат, б.а. сөздүн башында колдонулган.

Аныктооч бөлүгү өң-түс сын атоочторунан турган мисалдарга кайрылалы. *Кара деңиз – 흑해 – Хык хэ* – бул мисалда *кара – хык* дал келүүсү белгиленет. Кыргыз тилиндеги *кык* “чиритилген көң” жана кенже балдар кебиндеги *кых/кыкы/кыкый* варианттардагы “булганыч, жаман маанидеги” сөздөр корейчеге окшош.

Сары деңиз – 황해 – Хуаң хэ – мында *сары – хуаң* шайкештигин белгилейбиз. *Кызыл деңиз – 홍해 – Хоң хэ* – бул салыштырууда *кызыл – хоң* (홍) эквиваленттүүлүгү бар. К. З. Зулпукаров кытайча *хоң* “кызыл” сөзүн кыргызча *эн-* уңгусу (*эндик* “кызыл боёк алынуучу өсүмдүктүн тамыры” менен салыштырат да, башындагы *х-* тыбышы түшүп калган деп жоромолдойт [К. З. Зулпукаров 2016: 32-33,383]. *Ак деңиз – 흰바다 – Хин пада*. Бул жерде *ак-хвин/хин* сөздөрүнүн эквиваленттүүлүгүн белгилөөгө болот.

Бул аталыштарда корей, корей-кытай сөздөрү пайдаланылган да, толук семантикалык калька ишке ашкан. Мындай көрүнүштү Чыгыштагы деңиз аттарын салыштырып байкоого болот: *Ички япон/жапон деңизи – 내면의/내부의/일본해 – Нэмён/нэбуы/Ильбон хэ; Чыгыш-Кытай деңизи – 동중국해 – Доң жуңгук хэ; Чыгыш-Сибирь деңизи – 동시베리아해 – Доң шибериа хэ.*

Бул мисалдарда *доң* (동) “чыгыш” *нэмёны/нэбуы* “ички” мейкиндикти билгизүүчү жана өлкөнүн *Жуңгук* “Кытай, Жуңго”, *Ильбон* “Япония/Жапония”, *Шиберия* “Сибирь” аттарын билгизүүчү сөздөр аныктагыч милдетте колдонулган. Ал эми *доң* “чыгыш” сөзү кыргызча *таң* зат атоочуна маанилик-тыбыштык жактан үндөшүп турат.

Төмөнкү мисалда деңиздин аты эки сөздөн гана турат: *Япон/Жапон деңизи* – *일본해* – *Ильбон хэ*. Мунун түзүлүшү жөнөкөй. Келтирилген бардык мисалдарда тең кыргызча аныкталгыч сөз таандык категориянын 3-жак мүчөсүн кабыл алган. Биз бул жерде таандыктын бүтүн эмес, кемтик парадигмасы формасы жөнүндө айта алабыз. Анткени *деңиз* сөзү таандык категориясынын толук парадигмасын бере албайт. Ал 3-жактын мүчөсүнө гана орун берет:

<i>*деңизим (не пада)</i>	<i>*деңизибиз (урий пада)</i>
<i>*деңизиң (ной пада)</i>	<i>*деңизиңер (нодырий пада)</i>
<i>*деңизиңиз (даңшиный пада)</i>	<i>*деңизиңиздер (даңшиндырий пада)</i>
<i>деңизи (кый пада)</i>	<i>деңизи (кыдырий пада)</i>

Демек, *деңиз* сөзүнө 3-жакка тиешелүү гана таандык мүчө уланып, жекелик гана түрдө колдонулат. Ошондуктан *деңизи* сөз формасы посессивдик кемтик, “чала” парадигманын өкүлү катары гана бааланат.

Толук калька катары төмөндөгү мисал да аныкталат: *Түндүк деңизи/деңиз* – *북해* – *Бук/Пук хэ*. Мында *түндүк* – *бук/пук*, *деңиз* – *хэ* шайкештиктери өз ара бирин-бири колдоп турат. Кыргызча *деңизи* мындан да кемтик түзүмдүк мүчөсү катары кызмат кылат. Бир кыйла деңиз аталыштарында аныкталчу бөлүк корейче, кыргызча, аныктоочу бөлүк транслитерацияланып, баштапкы сөз корейчеге, кыргызчага ылайыкталып өзгөрүлүп берилет.

Корей тилинде *ф* тыбышы болбогондуктан, ал катышкан деңиз аттары кескин өзгөрүлүп берилет. Бул кубулуш кыргыз тилин пайдалануучуларга да мүнөздүү. *Бофорт деңизи* – *보퍼드바다* – *Боподы пада*; *Арафур деңизи* – *아라푸라해* – *Арапура хэ*. Бул мисалдарда *ф* тыбышы сөз ортосунда келген. Эки учурда тең ал корейчеге *п* тыбышынын жардамы менен өткөн. Анын үстүнө корей тилинин ачык муунга умтулуусу аныктоочтордун соңуна *-ы*, *-а* тыбыштарынын улануусу аркылуу ишке ашкан. Биринчи мисалда *ф* тыбышы

түшүрүлүп берилген. Мында тилге мүнөздүү үнөм тенденциясынын таасири бар.

Баффин деңизи – *베핀의바다* – *Бепиный пада*. Европа лингвомаданиятына таандык кош *фф* тыбыштуу аталыш корей тилинин шартында жөнөкөйлөшүп бир эле *n* тыбышы аркылуу берилген.

Башында *ф* тыбышы бар деңиз аталыштары да ушундай эле өзгөрүүлөр аркылуу ишке ашкан: *Фиджи деңизи* – *피지해* – *Пижи хэ*; *Филиппин деңизи* – *필리핀해* – *Пиллипин хэ*; *Флорес деңизи* – *플로레스해* – *Пыллоресы хэ*; *Фракия деңизи* – *트라기아해* – *Тыракия хэ*. Бул жерде *ф* үч ирет *n* тыбышы менен ооштурулган, акырында аны *m* тыбышы алмаштырган. Бирок бул жерде тыбыштык өзгөрүүлөр кош *mm* тыбышы бир эле *n* менен, *дж* тыбышы *ж* тыбышы менен, *фр* жана *фл* айкаштары ортосуна үндүүлөрдү кабыл алып, өз ара ажыроосу менен (*пыл*, *тыр*) корей тилинин фонетикалык мыйзам ченемдүүлүктөрүнө ыңгайлашып кабыл алынган.

Үнөм тенденциясынын таасири бул аталыштарды корейчеге оодарганда даана байкалат. Мисалы, Азов гидроними кыргыз, корей тилдеринде жөнөкөйлөнүп, атоодо артикуляциялык кызмат азайып шөкөттөлүшүн байкайбыз: *Азов деңизи* – *아조프해* (*Ажопы хэ*). Ошондой эле салыштырыңыз: *Чукча деңизи* – *추차해* (*Чукчи хэ*); *Охота деңизи* – *오호츠크해* (*Охочыкы хэ*); *Лантев(дер) деңизи* – *랴네프바다* (*Лантебы хэ*); *Карск деңизи* – *카라해/ 카르스크해* (*Кара хэ/Карысыкы хэ*); *Балтика деңизи* – *발트해* (*Балты хэ*); *Баренцев деңизи/Баренц деңизи* – *바렌츠해* (*Баренчы хэ*).

Булар – Орусия территориялык суу мейкиндигиндеги аталыштар. Баары тең орус лингвогеографиясынын контекстинде жаралган. *Берингово деңизи* гидронимин алсак, анын уңгусун орустун Беринг фамилиялуу жер изилдөөчүсүнүн ысымы түзөт. Мында *-ов* мүчөсү таандыкты билгизет да, орус тилине мүнөздүү сын атоочтордун өзгөчө түрүн уюштурат (*отцов дом* – *атанын үйү*), ал эми *-о* флексиясы аныкталчу *море* сөзүнүн средний родун,

жекече санын, атооч жөндөмөсүн, 2-жөндөлүшкө тиешелүүлүгүн көрсөтүп турат.

Корейлер *в* тыбышын айтууда да кыйынчылыктарга дуушар болот. Ошондуктан ал тыбыш катышкан гидронимдер өзгөрүүлөргө учурайт: *Вандель деңизи* – 방델해 – *Баңдель хэ*; *Сомов деңизи* – 소모브해 – *Сомобы хэ*, *Вандель деңизи* – 방델해 – *Баңдель хэ*; *Сомов деңизи* – 소모브해 – *Сомобы хэ*; *Лазарев деңизи* – 라자레프해 – *Лажарепы хэ*; *Густав деңизи* – 구스타브해 – *Гусытабы хэ*; *Дейвис деңизи* – 데이비스해 – *Деибисы хэ*; *Дюрвиль деңизи* – 테빌의바다 – *Дебилый пада*; *Висаян деңизи* – 비사얀해 – *Бисаян хэ*; *Азовское море* – 아조프해 – *Ажопы хэ*; *Арабия/Аравия деңизи* – 아라비아해 – *Арабия хэ* ж.б.

Бул мисалдарда эл аралык гидронимдердин аталыштарында *в* тыбышы кездешет. Кыргызча *-в* менен аяктаган аныктагычтарда бул тыбыш каткалаң тартып *-ф* түрүндө артикуляцияга ээ болот: *Азов* [азоф], *Густав* [густаф]. Бул кубулуш кыргыз тилинде кийин эле пайда болгон. Айрыкча эркектердин *-ов*, *-ев* мүчөлөрү колдонулган фамилияларына тиешелүү. *Ф* тыбышын айтуу кыргыздар үчүн да оңой эмес. Алар *Фрунзе* дебестен *Пурунзе*, *Боронзо* ... кылып, *церковь*[цэркъфь] дебестен *чиркөө* кылып атап, ошондой эле *вагон* дебестен *багон* деп атап, *квартира* дебестен *патир/батир* дешип келген. Бул процесс корей тилинде да байкалат: корейлер үчүн да *в* тыбышын *б*, *п* тыбыштары аркылуу туюнтуу ыңгайлуу болуу керек. Ошондон улам *Дейвис* → *Деибисы*, *Вандель* → *Баңдель*, *Сомов*[ф] → *Сомобы*, *Азов*[ф] → *Ажопы*, *Лазарев*[ф] → *Лажарепы* болуп өзгөрүлүп транслитерацияланып кеткен. Бул фактылар бир тилдин сөздөрү экинчи тилдин тыбыштык закондоруна баш ийип кетиши жөнүндөгү жобону эске алууга мажбурлайт.

Айрым учурларда сөз айкаштарынын ортосуна кошумча тыбыш кыстыруу да байкалат. *Густав деңизи* гидрониминдеги *ст* үнсүздөр айкашы корей тилинин фонетикалык талаптарына ылайык ортосуна *ы* тыбышын кийирип алды. Бул факт эпентезага баш иет. Кээде диереза (тыбыштын түшүп калышы) да кездешет: *Дюрвель* → *Дебилый*. Мында *р* тыбышы

транслитерацияланбай калган. Аныктагычтардын аягындагы эпентезалык *-ы*, *-ый* бөлүктөрү да эки үнсүздүн сөз ортосундагы кептешип келүүсүн ажыратуу максатында колдонулган болуу керек: *Густав + пада* → *Гусытабы пада*, *Дейвис + хэ* → *Деибисы хэ* ж.б.

Кээ бир деңиздик гидронимдердин аныкталгычтары тыбыштык өзгөрүүгө учурабай эле пайдаланылган: 1. *Аки деңизи* – *아키바다* – *Аки пада*; 2. *Бали деңизи* – *발리해* – *Бали хэ*; 3. *Альборан деңизи* – *알보란해* – *Альборан хэ*; 4. *Минданао деңизи* – *민다나오바다* – *Минданао хэ*.

Бул мисалдардагы аныкталчу бөлүк *пада*, *хэ* сөздөрү менен берилип, аныктоочу бөлүк өздөштүрүү булагы болгон тил менен корей тилинде окшош эле болуп берилген (*аки*, *альбарон*, *бали*, *минданао*).

Башка тилдерде *н* тыбышы башка үнсүздөр менен айкашканда ортосуна эпентетикалык үндүү кийирилбегендигин байкоого болот: 1. *Бенгал булуңу* – *벵골만* – *Беңголь ман*; 2. *Вандель деңизи* – *방델해* – *Баңдель хэ*; 3. *Гренландия деңизи* – *그린란드해* – *Гыринланды хэ*; 4. *Андаман деңизи* – *안다만해* – *Андаман хэ*; 5. *Аргентина деңизи* – *아르헨티나해* – *Арыхентина хэ*; 6. *Баренцев деңизи/Баренц деңизи* – *바렌츠해* – *Баренчы хэ*; 7. *Ирланд деңизи* – *아일랜드해* – *Аиленды хэ*; 8. *Линкольн деңизи* – *링컨해* – *Лиңкон хэ*.

Анткени корей тилинде үнсүздөрдүн мындай айкаштары кенен учурайт да, тил үчүн жат көрүнүш эмес. Айрым учурда башка тилдердеги *н* тыбышы *ң* тыбышына дал келип калат: *Линкольн* – *Лиңкон*, *Беллинсгаузен* – *Беллиңсы*, *Бенгаль* – *Беңголь*, *Вандель* – *Баңдель* ж.б. Башка мисалдарда ал тыбыш сакталат: *Гренланд* – *Гыринланды* (нл, нд), *Андаман* – *Андаман*, *Аргентина* – *Арыхентина*, *Баренцево* – *Баренчы*.

Н тыбышы катышкан үнсүздөрдүн айкашында булардын бирөө түшүп да калат: *Амундсен деңизи* – *아문센의해* – *Амунсеный хэ*.

Мында *Амундсен* → *Амунсений* болуп өзгөрүлгөн: *ндс* → *нс*. Бул мисалда постпозициядагы 2 тыбышы түшүп, тыбыштык диереза кубулушунун таасири жөнүндө айтууга негиз бар.

Үнсүздөрдүн жыш айкаштары инд-европа тилдеринде арбын. Мындай көрүнүш корей, түрк тилдеринде сейрек кездешет. Үч үнсүз катар келген гидронимдер корей тилине көчкөндө өз курамына сөзсүз эпентетикалык үндүүнү кабыл алат же бирөөнү түшүрүп коёт. Мисалы: *Аргентина деңизи* – *아르헨티나해* – *Арыхентина хэ*; *Беллинсгаузен деңизи* – *벨링스하우젠해* – *Беллиңсыхаужен хэ*. Мында *Беллинсгаузен* – *Беллиңсы*, *Аргентина* – *Арыхентина* болуп өзгөрүлгөн: *нгс* → *ңс*, *арг* → *рых*.

Инд-европа тилдериндеги гидронимдер корейчеге оогондо байкалган дагы бир грамматикалык-фонетикалык кубулуш көңүлдү бурат: *р* тыбышы башка үнсүздөр менен айкашкан учурда алардын ортосунда эпентетикалык үндүү тыбыш пайда болот. Мисалы: *Гебрид деңизи* – *해브리디해* – *Хебыриды хэ*; *Гренландия деңизи* – *그린란드해* – *Гыринланды*; *Гебрид деңизи* – *해브리디해* – *Хебыриды хэ*; *Гренландия деңизи* – *그린란드해* – *Гыринланды хэ*; *Густав деңизи* – *구스타브해* – *Гусытабы хэ*; *Адриатика деңизи* – *아드리아해* – *Адыриа хэ*; *Аргентина деңизи* – *아르헨티나해* – *Арыхентина хэ*; *Мирто деңизи* – *미르토이바다* – *Мирытои пада*; *Персия булуңу* – *페르시아만* – *Перышиа ман*; *Лабрадор деңизи* – *래브라도바다* – *Лебырадо пада*; *Крит деңизи* – *크레타섬해* – *Кырета сом хэ*; *Мрамор деңизи* – *마르마라해* – *Марымара хэ*; *Норвегия деңизи* – *노르웨이해* – *Норывеи хэ*; *Флорес деңизи* – *플로레스해* – *Пыллоресы хэ*.

Бул мисалдардын баштапкы тилдик формаларында *к* тыбышы башка үнсүздөр менен айкашып турат. Аларды корей тилине ооштурганда эки үнсүздүн ортосуна кошумча үндүүнүн кийирилиш талап кылынып турат:

1) **фл** – **пыл**: *Флорес* – *Пыллоресы*; 2) **рв** – **рыв**: *Норвегия* – *Норывеи*; 3) **мр** – **мар**: *Мрамор* – *Марымара*; 4) **кр** – **кыр**: *Крит* – *Кырета*; 5) **бр** – **быр**: *Лабрадор* – *Лебырадо*; *Гебрид* – *Хебыриды*; 6) **рс** – **рыш**: *Персия* – *Перышиа*; 7) **рт** – **рыт**: *Миртой* – *Мирытои*; 8) **гр** – **гыр**: *Гренланд* – *Гыринланды*; 9) **ст**

– *сыт*: *Густав – Гусытабы*; 10) *др – дыр*: *Адриатика – Адыриа*; 11) *рг – рых*: *Аргентина – Арыхентина*. Мында биз кошумча үндүүнүн үнсүздөрдүн ортосуна эркин кийирилгендигин, бул кубулушка корей тилинин фонетикалык мыйзамдары жол коёрлугун айта алабыз. (Караңыз: тиркеме №3.3.)

Көрүнүп тургандай, кыргызча аныкталгыч баштапкы, атоочтук түрдө колдонулган. Ошондуктан кыргыз, корей мисалдары окшош. Орус мисалдары эки түрдүүчө: биринчиден, ал сын атоочтук формада келип, аныкталуучу *море* сөзүнө *средний* роддо, *жекече* түрдө, атооч жөндөмөдө ээрчишүү байланышында багынып турат, орусча сын атооч кыргыз, корей мисалдарында зат атоочко дал келет; экинчиден, төрт мисалда (3, 8, 11, 12) деңиздин аты ачылыш жасаган адамдардын фамилиясында болуп, илик жөндөмөдө (род.п.) *-я (-а)*, *-а* жана *-ык* (көптүк түрдө) мүчөлөр аркылуу берилген, муну да корей, кыргыз тилдери заттык атооч жөндөмөдө туюнтушкан. Ошентип, орусча гидронимдер корей, кыргыз гидронимдерине карата татаал түзүлүштө экендиги байкалат.

Бул жерде ушул эки тилдин дагы бир тыбыштык окшоштугун айтууга негиз бар. Кыргыз тилинде *н* тыбышы артчыл *г, к* тыбыштарынын алдында *ң* тыбышына өтүп кетет (*нан – наңга бар, сан – сандан саңга, Жаманкул – Жамаңкул жана жаңкы/жанагы ж.б.*). Гидронимдерде да инд-европа тилдериндеги *нг, нк* тыбыштык айкаштар корейчеде *ңг, ңк* болуп өзгөрүлгөндүгүн көрөбүз (2, 8). Бирок бул тилде *н* тыбышы *ң* тыбышына башка позицияларда деле өтүп кетет (3, 11-мисалдар) (Караңыз: тиркеме №3.3.)

Деңиз гидронимдерин салыштырып, аларда диереза кубулушунун да жолугарын белгилей алабыз. Диереза учурунда өздөштүрүлгөн аталышта кайсы бир тыбыш түшүп калат: 1. *Фиджи деңизи – 피지만 – Пижи ман*; 2. *Эгей деңизи – 에게해 – Эге хэ*; 3. *Саргасс деңизи – 사가소스해 – Сагасосы хэ*; 4. *Сибуян деңизи – 시부야해 – Шибуя хэ*; 5. *Моусон деңизи – 모순해 – Мосын хэ*; 6. *Ирланд деңизи – 아일랜드해 – Аиленды хэ*; 7. *Бофорт деңизи – 보퍼드해 – Боподы хэ*; 8.

Адриатика деңизи – 아드리아해 – Адыриа хэ; 9. Амундсен деңизи – 아문센의바다 – Амунсений пада.

Бул мисалдардын корей тилинин негизинде пайда болгон гидронимдерде айрым тыбыштар транслитерацияланбай түшүрүлүп калган: *дж – ж* (1), *й – 0* (*Эгей – Эге*), *рг – г* (3), *н – 0* (4), *оу – 0* (5), *рл – л* (6), *рт – 0* (7), *тик/тич – 0* (8), *дс – с* (9). Бул мисалдарда корей аталыштарында айрым тыбыштардын түшүп калганын байкоого болот. Корейче *Адыриа хэ* кыскача. Ал кыргызча *Адриатика деңизи* гидронимине дал келет. Кийинки мисал – орусча *Адриатическое море* сөз айкашынын калькасы. *Адриатика* – өтө эски грекче термин. Анын корейчеси терминдик кыскартуунун үлгүсү боло алат.

Кээ бир гидронимдерде эпитеза кубулушун жолуктурабыз. Эпитеза деп айрым фонетикалык, морфологиялык же синтаксистик шарттарда сөздүн алгачкы формасында учурабаган тыбыштын анын соңуна (аягына) уланып калышын айтышат. Эпитеза шартында транслитерацияланган сөз арт жагынан узарып кетет.

Эпитеза байкалган айрым деңиз гидронимдерин келтирели.

1. Аныктагыч бөлүктүн аягына *-ы* тыбышынын уланышы кездешет: *Флорес деңизи – Пыллоресы хэ; Самар деңизи – Самары хэ; Тимор деңизи – Тиморы хэ; Море Росса/Росс деңизи – Лосы хэ; Море Лазарева/Лазарев деңизи – Лазаребы хэ; Азов деңизи – Ажопы хэ ж.б.*

2. Кээде аныкталгычтын аягына *-ый* формасы уланат: *Амундсен деңизи – Амунсений пада; Баффин деңизи – Бетиный пада.*

3. Бир топ деңиз гидронимдеринин аныктоочу бөлүгүнө *-а, -ы* тыбышы эпитезалык ролдо кошулат: *Хальмахер деңизи. – Халлахерахэ; Мрамор деңизи. – Марымара хэ.* Бул жерде айтып кетүү керек: орусча, кыргызча сөздөрдө тыбыштар метатезага дуушар болгон. Грекче *mar-mar* “мрамор”. Мында тыбыштык орун алмашуу жүргөн. Ал эми корейче аныктагыч грек оригиналына жакын. Болгону мында эпентезалык *ы* тыбышы сөздүн көлөмүн чоңойтуп койгон. Корейче сөз баштапкы жабык муундарды ачык муундарга өткөзүп жиберген: *мар-мар → ма-ры-ма-ра.* Ачык муун закону кытай тилине

өтө эле мүнөздүү. Корей тилинде да бул закон таасирин тийгизген: *Печорское море/Печор деңизи. – Печора хэ; море Лабрадор/Лабрадор деңизи. – Лабырадо хэ; Мексиканский залив/Мексика булуңу. – Мекшико ман ж.б.*

Башка тилдердеги бир эле тыбыш кошоктолуп колдонгон учурун корей тили кандай транслитерациялайт? Көптөгөн мисалдар инд-европа тилдеринде калыптанган кош тыбышты корей тили бир эле үнсүз менен бере алат: *Филиппинское море/Филиппин деңизи. – Пилиппин хэ; Саргасс деңизи. – Сагасосы хэ; Пиррения деңизи. – Пирения хэ; Молукк деңизи. – Молукан хэ* (мында *-ан* эпитезасы бар); *Росс деңизи. – Лосы хэ; Лаккадив деңизи. – Лакади хэ; Море Баффина/Баффин деңизи – Бепиный пада* (мында *-ый* эпитезасы бар).

Бул мисалдарда орусча/кыргызча жана корейче төмөнкүдөй тыбыштык дал келүүлөр белгиленет: *nn – n, ss – s, pp – p, kk – k, ff – p*. Корей тилине артикуляциялык жактан жөнөкөйлөштүрүү, кыскартуу мүнөздүү экендигин байкоого болот. Ошентип, эл аралык деңиз аттары корей тилдик маданиятынын шартына ылайыкташып транслитерацияга дуушар болорлугун көрдүк. Транслитерацияны эпентеза, диереза, эпитеза ж.б. фонетикалык процесстер коштойт.

3.4. Эл аралык көл аталыштарынын корейче транслитерацияланышы

Корейчеде “көл” маанисинде *хосу* (호수) сөзү колдонулат. [О.В.Савранчук 1974:466]. Бул эки сөздө тең *су* (수) “суу” уңгусу бар: биринчисинде постпозицияда, экинчисинде интерпозицияда. *Хосу* аталышынын биринчи бөлүгү (*хо - 호*) өзүнчө деле “көл” маанисин туюнта алат. Жер шарында көлдөр көп. Алардын биз талдаган жалпы саны – кырк бир. Буларда да деңиз гидронимдериндегидей эле кубулуштар жүрөт. Бирок аларды талдоону биз бир аз башка планда аткарабыз.

Эң башта аларды эки топко бөлүп алабыз: 1) которулуп берилген көл аталыштары; 2) транслитерацияланып кабыл алынган көл аталыштары. Башка тилдерден корейчеге которулуп, айрым географиялык карталарда, справочник, энциклопедияларда катталган аталыштар анчейин көп эмес. Мисалдарга кайрылалы: *Оленьё озеро/Бугу көлү – 사슴호수 – Сасым хосу*. Бул жерде *сасым* “бугу, элик” маанисинде колдонулган. Бул көл Канада өлкөсүндө жайгашкан. Ал корейче карталарда которулуп берилет: *Большое Солёное озеро/Чоң-Шор-Көл – 대형소금호 – Тэхёң согым хо; Лесное озеро/Токой-Көл – 숲호 – Сун хо; Иссык-Куль/Ысык-Көл – 뜨거운호 – Ддыкоун хосу*. Мындай которулуп берилген көл аталыштары аз эле.

Айрым аталыштар баштапкы тилде да, корей тилинде да бирдей: *Дунтинху озеро/Дунтинху көлү – 동팅호 – Доңтиңхо*. Бул аталыш кытайча, корейче окшош: *Дун – тин – ху* (кыт.); *Доң – тиң – хо* (кор.); *Кукунор озеро/Кукунор көлү – 쿠쿠누호 – Кукуну хо; Ханка озеро/Ханка көлү – 한카호 – Ханка хо*. Мында да параллелдүүлүк байкалат. Бул тизмеге деңиз аттарынан да которулган бир жандаш изоморфтуулукту көрсөтүүгө болот.

Жер	орто –	лук	деңиз –	и
		└──────────┘		
Чи –	дюң –	хэ		

Бир топ көлдөрдүн аттары транслитерацияланып берилет. Түрк мейкиндигиндеги көлдөрдүн айрымдарын берели: *Арал деңизи – 아랄해 – Арал хэ; Байкал көлү – 바아칼호 – Баикал хосу; Балхаш көлү – 발하슈호 – Балхашю хосу; Каспий деңизи – 카스피해 – Касыпи хэ*.

Акыркы мисалга көз караш эки түрдүү. Аны көл деп да, деңиз деп да аташат. Эгер деңиз деп дүйнөлүк океан менен туташ, өзүнчө чеги бар суу мейкиндигин атасак, анда Каспий деңиз болбой калат. Ал эми бетинин аянтын жана суунун көлөмүн көңүлгө тутсак, анда аны деңиз дешибиз керек. Географтарда Каспий боюнча ушундай кош көз караш бар [БЭС 2000. II:499].

Калган аталыштарда “көл” түшүнүгү *хо* (호), *хосу* (호수) сөздөрү менен берилип, аныктагычтар транслитерация жолу менен шөкөттөлгөн.

Аныкталгычтын түпкү уңгусу аталып, колдонулуп жүргөн аталыштагы морфологиялык кубулуш чагылдырылбайт:

В тыбышы *б* тыбышы аркылуу шөкөттөлүп, *ст* катар үнсүздөрдүн ортосуна *ы* эпентетикалык тыбыштын кабыл алынышы төмөнкү мисалда чагылдырылган: *Чыгыш/Восток көлү – 보스톡호/동호–Босытокхо/Доң хо*.

Эпитезальык *-ы* тыбышы пайда болуп, гидронимдин аныктагыч бөлүгүнө уланган: *Таймыр көлү – 타이미르호 – Таимиры хо*. Мында кыргызча – корейче *й* → *и*, *ы* → *и* тыбыштык өзгөрүүлөр катталган.

Диереза кубулушу чет элдик аныктагычтарды жөнөкөйлөтүүгө, кыскартууга, корейлердин артикуляциясына оңтойлоштурууга алып келет. Мунун айрым ишке ашуу жолдоруна кайрылалы.

Эки үнсүз туташ келгенде бирөө түшүп калат: 1) **nn – n**: (Канада) *Виннипег көлү – 위니펙호수 – Виннипек хосу*; 2) **pm – m**: (Дем. респ. Конго, Уганда, Замбия) – *Альберт көлү – 알버트호 – Альботы хо*; 3) **pp – p**: (Австралия) – *Торренс көлү – 토런스호수 – Торенсы хосу*.

Мындан тышкары да чет элдик көл гидронимдери корейче нукка өткөрүлгөндө айрым тыбыштар диерезага учурап, түшүп калат: 1) **n** тыбышы түшкөн: (Швеция). – *Венерн көлү – 베른호 – Берын хо*; мында биринчи *n* тыбышы берилбей, *pn* тыбыштарынын ортосуна эпентетикалык *ы* тыбышы кийирилип калган; 2) **p** тыбышы берилбеген учур бар: (Австралия) – *Эйр көлү – 아이어호 – Аио хо*; 3) **й** тыбышы түшөт: *Урмия [Урмийа] – Урмия*; караңыз: *Корея [корейа] – Кореа ж.б.*

Чет тилдердеги эки үнсүз катар келгенде корейче трансформада булар ажыратылып ортосуна үндүү тыбыш киргизилет: 1) **ск – сык**: (Канада) – *Атабаска көлү – 아타바스카호 – Атабасыка хо*; 2) **рк – рык**: (Кения, Эфиопия) – *Туркана көлү – 투르카나호 – Турыкана хо*; 3) **рм – рым**: (Иран) – *Урмия көлү – 우르미아호 – Урмия хо*; 4) **рн – рын**: (Швеция) – *Венерн көлү – 베른호 – Берын хо*; 5) **мв – муб**: (Замбия) – *Мверу көлү – 무베르호 – Муберы хо*; 6) **ст – сыт**: (Антарктида, Россия) – *Чыгыш/Восток көлү – 동/보스톡호 – Доң/Босыток хо*.

Келтирилген мисалдар европалыктардын көл гидронимдерин корей тилине оодаргандагы айрым гана көрүнүштөрдү чагылдырат. Ал эми тыбыштык оошуу бул кубулуштарды бир кыйла толуктайт: 1) **ч – ш**: (Канада, АКШ) – *Мичиган көлү* – *미시간호* – *Мишиган хо*; 2) **э – и**: (Канада АКШ) – *Эри көлү* – *이리호* – *Ири хо*; 3) **ч – ш**: (Канада, АКШ) – *Мичиган көлү* – *미시간호* – *Мишиган хо*; 4) **в – б**: *Мверу* – *무베르호* – *Муберы*; *Виктория* – *빅토리아호* – *Биктория хо*; 5) **г – х**: (Канада АКШ) – *Гурон көлү* – *휴론히수* – *Хюрон хосу*; 6) **й – ы, ы – и**: *Таймыр* – *타이미르호* – *Таимиры*; (Финляндия) – *Сайма көлү* – *사이만호* – *Саиман хо*; 7) **а – е**: (Канада) – *Манитоба көлү* – *매니토바호* – *Менитоба хо*; 8) **н – ң**: *Танганьика көлү* (Бурунди, Замбия, Танзания) – *탕가니카호수* – *Таңганика хосу*.

Бул жерде алтай тилдерине мүнөздүү бир мыйзам иштеп жатат: буларда *г, к* тыбыштарынын алдында *н* тыбышы өзгөрүлөт: *нанга* [наңга] *бар*, *Асанкул* [асанкул] *сүйлөсүн* ж.б.

Жогоруда келтирилген, салыштырылган мисалдар бир нече жыйынтык айтууга негиз болот.

1. Корейчеленген транслитерация учурунда башка тилдердин гидронимдери корей тилинин фонетикалык түзүлүшүнө ылайыкталып өзгөрүлөт.

2. Корейчеге өткөндө интернационалдык көл аталыштарында тыбыштык оошуу, түшүп калуу, киргизилүү ж.б. кубулуштар ишке ашат.

3. Артыкбаштык, морфемалык арбындык кыргызча көл аталыштарында да учурайт. Көп мисалдарда колдонулган таандык -ү аффикси (*Торренс көлү*, *Урмия көлү* ж.б.) көл аталышын аныктоочу затка тиешелүү кылып көрсөтөт. Мындай формадагы маани орусча, корейче мисалдарда жок.

3.6. Булуң аталыштарынын корейче берилиши жана транслитерацияланышы

Бул бөлүктө кыргыз-корей тилдериндеги гидронимдердин ичинен булуң аталыштарын салыштырып талдоо милдети коюлду. Бардыгы болуп 52 аталыш тандалды.

Кыргызча *булуң* сөзү “бурч, бөлүк, өзүнчө тилке, обочолонгон тарап” [Юдахин 1965:159] сыяктуу маанилерди берет.

Караңыз: корейче *Соңдин ман* – кыргызча *Соңдин булуңу*.

Бул хиазмда аныктооч бөлүк препозицияда да, постпозицияда да келе берет. Корей-кыргыз аталыштары туруктуу тартипте талап кылат: аныктооч болуп экөөндө тең аныкталчу бөлүктүн алдына коюлат:

<i>Соңдин</i>	<i>булуң</i> –у
<i>Соңдин</i>	<i>ман</i>

Ошондуктан бул тилдер үчүн аталыш бөлүктөрүнө параллелдүүлүктүн, катарлашып колдонуу мүмкүнчүлүгүнүн мүнөздүү экендигин белгилөөгө болот. Бул эки тил үчүн *ң* тыбышынын жалпылыгын айта алабыз. Кыргыз тилинде *-у* мүчөсү аныкталгычты 3-жак түрүндөгү аныкталгычка таандык кылып көрсөтүп, өзүн уңгунун тыбыштык турпатына окшоштуруп ассимиляцияга кириши өзгөчөлөнүп турат.

Булуң аталыштарынын салыштырылып жаткан тилдердеги өзгөчөлүктөрүн сыпаттоо фонетикалык, морфемикалык, лексика-семантикалык жана синтаксистик жоболорго негизделет. Фонетикалык жактан турпатташ же турпатташ эмес сапатына карап, каралып жаткан гидронимдерди эки ири топко ажыратабыз: 1) турпаты тыбыштык жактан бирдей; 2) турпаты тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган аталыштар.

Гидронимдер эки тилде фонетикалык курамы боюнча окшош боло алышат. Мисалы: *Акаба булуңу* – *아카바만* – *Акаба ман*; *Анна булуңу* – *안나베이* – *Анна бей*; *Диско булуңу* – *디스코만* – *Дисыко ман*; *Кула булуңу* – *클라만* – *Кула ман*; *Манила булуңу* – *마닐라만* – *Манила ман*. Бул гидронимдердин

аныкталгычтары эки тилде тыбыштык жактан бирдей турпатка ээ. Болгону аныкталчу бөлүктөрү гана айырмаланып турат.

2. Турпаттарында тыбыштык жактан айырмасы бар гидрониминанттар бир кылка эмес. Дифференциялоочу белгилер тилдин фонетикалык, грамматикалык бөтөнчөлүктөрүнө багынычтуу. Аныкталгыч номинанттар эч болбогондо бир белги менен өзгөчөлөнөт.

Турпаттык жактан айырмалуу аныкталгычтары бар гидронимдерди бизге кенен белгилүү эле фонетикалык процесстердин алкагында мүнөздөмөгө алабыз.

А. Аныкталгычтардын соңуна тыбыш уланып эпитезалык көрүнүштүн пайда болушу. Корей тилинде аныкталуучу дээрлик бардык учурда аныктоочуга карата постпозицияда жайгашат. Демек, эпитеза эки аталыштын ортосунда жүрөт да, аныктоочу компонентке жалгашат.

а) *-ы* эпитезасы уюштурган гидронимдер: *Алеут булуңу – 알류트베이 – Аллюты бей; Алта-Фьорд булуңу – 알타피요르드만 – Алта пиерыды ман; Амур булуңу – 아무르만 – Амуры ман; Анкуд булуңу – 앙쿠드만 – Аңкуды ман; Бражников булуңу – 브라스니코프만 – Бырасыникины ман; Лазарев булуңу – 라자레프만 – Лажарепы ман; Гондурас булуңу – 온두라스만 – Ондурасы ман; Каражсин булуңу – 카라진스만 – Каражсинсы ман; Помор булуңу – 포모르만 – Поморы ман.*

Бул мисалдардын тизмеси узун. Биздин картотекада 83 мисал эпитезалык *-ы* тыбышын кучагына алат.

б) *-и* эпитезасы уюштурган корей гидронимдери: *Керчь булуңу – 케르치베이 – Керычи бей; Троица булуңу – 트리니티베이 – Тыринити бей; Тунис булуңу – 튀니지만 – Тунижи ман; Эпископ булуңу – 에피스코피만 – Эписыкопи ман.*

Бул топко дагы бир нече гидронимдер ыктап турат.

в) *-ый* эпитезасы уланган аныкталгычтары бар гидронимдер: *Залив Бабушкина – Бабушкин булуңу – 바쿠슈킨의곶 – Бакушюкиный гольпы; губа Гоголина – Гоголин булуңу/губасы – 고클린의만 – Гоголиный ман; Шельпинская губа – Шельпин булуңу/губасы – 셸핀의입술 – Шелпиный ипсуль.*

Айтып кетүү абзел: *-ый* аныктагыч аффикс катары корейчеге которулган орус сын жана зат атоочторунун эквиваленттерине да жалганат: *Тихая бухта – Тынч булуң – 침묵의만 – Чиммугый ман; залив Счастья – Бакыт булуңу – 행복의만 – Хэңбогый ман; залив Терпения – Чыдамкайлык булуңу – 인내의만 – Иннэый ман; Кронуцкий залив – Кронос булуңу – 크로노츠키만 – Кыроночыки ман; залив Лаврентия – Лаврентия булуңу – 로렌시아만 – Лоренишиа ман.*

г) Орусча, полякча *-ский, -ская, -ское, -цкий, -цкая, -ный, -ная* кош мүчөлөрүнүн (суффикс + флексия) котормолорунда да эпитезага окшогон кошумча тыбыштык айкаштар кездешет. Буларды эпитеза дешке болбойт, болгону орустун акыркы мүчөлөрүнүн корейче берилиши катары эсептөөгө негиз бар. Бир нече мисал келтирип өтөлү: *Байдарацкая губа – Байдарка булуңу – 바이다라츠키야만 – Баидарачыкая ман; Гданьская бухта – Гданск булуңу – 그단스크만 – Гыдансыкы ман; Зеленецкая губа – Зеленецк булуңу/губасы – 젤레네스카야만 – Желенесыкая ман; Зубовская губа – Зубовск булуңу/губасы – 주보브스카야만 – Жубобысыкая ман; Измитский залив – Измит булуңу – 이즈미만 – Ижыми бей; Ольгинская бухта – Ольга булуңу – 올긴스카야베이 – Ольгинсыкая бей; Советская гавань/залив – Совет гаваны/булуңу – 소베츠키야가반 – Собечыкая габан/ман; Набильский залив – Набильск булуңу – 나빌스키만 – Набильсыки ман; Константиновская бухта – Константиновск булуңу – 콘스탄티노프스카야만 – Консытантинопысыкая ман; Колючинская губа – Колючинск булуңу/губасы – 콜리틴스카야만 – Колитинсыкая ман; Амбарная губа – Амбар булуңу – 암바나야만/입술 – Амбаная ман/ипсуль.*

Кыргыз-корей тилдеринде род категориясы жат көрүнүш, ошондуктан булардагы аталыштарда “жыныстык” көрсөткүч белгиленбейт.

Б. Аныкталгычтардын курамына кошумча тыбыштар арбын учурайт. Корейче транслитерацияларда эпитеза чоң мааниге ээ: ал эл аралык аталыштарды корей тилинин мүмкүнчүлүктөрүнө оңтойлоштуруп берет.

Эпитезанын бир нече түрлөрүн белгилөөгө болот: а) 1) *рд – рыд*: *залив Бардавилль – Бардавилль булуңу – 바르다빌만 – Барыдабилль ман; залив Алта-Фьорд*

- *Алта-Фьорд булуңу* – *알타피요르드만* – *Алта тиёрыды ман*; *залив Бёк-Фьорд* – *Бек-Фьорд булуңу* – *벙피요르드만* – *Бек тиёрыды ж.б.* (Караңыз: тиркеме №3.5.А).

Келтирилген мисалдар түрлөрүнө, көп мүнөздүүлүгүнө карабай, түркүн комбинацияларга кабылгандарына карабай бир жалпылыкка ээ: бардыгында корей фонетикасынын ыңгайына багынып, катар келген үнсүздөрдү үндүү *ы* тыбышы ажыратып турат. Бул тыбыштын корей тили үчүн бир топ жыш колдонууга жөндөмдүү, өнүмдүү экендигин ошондон улам эле белгилөөгө болот.

Айрым учурларда мындай үнсүздөрдү ажыратуу кызматын *и* тыбышы да аткарат. Бирок бизге учураган мисалдар көп эмес: **цк** – **чик**: *залив Вилкицкого* – *Вилкицкий булуңу* – *빌키치키만* – *Билкичики ман*; **ск** – **шик**: *Геленджикская бухта* – *Геленджик булуңу* – *겔렌즈식만* – *Геленжышик ман*; **дв** – **диб**: *Двинская губа* – *Двинск губасы* – *디비나의만* – *Дибинай ман*; **ток** – **тик**: *Каламитский залив* – *Каламит булуңу* – *칼라미틱만* – *Каламитик ман*. Акыркы мисалда *тск* катарындагы ортодогу үнсүз тыбыш корей транслитерациясында диерезага учураган. Бир гидронимде *нк* – *нак* тыбыштык катыш бар: *залив Каныгтокынманкы* – *Каныгтокынманкы булуңу* – *카니토킨마나키만* – *Канитокинманаки ман*.

В. Эпентеза тилдик белгилердин көлөмүн чоңойтуп жиберсе, анын карама-каршы кубулушу бар. Аны диереза дешет. Диереза учурунда тигил же бул сөздүн курамынан тыбыш же тыбыштар айкашы түшүп калат. Диерезанын түрү бар: афереза – башкы тыбыштын түшүшү, синкопа – ортоңкутыбыштын түшүшү, апокопа – соңку тыбыштын түшүп калышы.

Булундардын эл аралык аталыштары корей тилинин нугунда кээ бир учурларда көлөмүн кыскартып коюшат. Кээ бир мисалдарды келтирели:

1) **р** тыбышынын тышп калышы төмөнкү мисалдарда байкалат: *Александр булуңу* – *알렉산더베이* – *Александро беи*;

2) **д** тыбышы түшөт: *Гумбольт булуңу* – *검볼트만* – *Гомбольты ман*;

3) **з** тыбышы түшөт: *Генуэз булуңу – 제노아만 – Женоа ман; Козьмин булуңу – 코민베이 – Комин беи;*

4) **в** тыбышы түшөт: *Гвиней булуңу – 기니만 – Гини ман; Лаврентия булуңу – 로렌시아만 – Лореншиа ман;*

5) **м** тыбышы диерезага учурайт: *Эмээм булуңу – 에머라군 – Эмо лагун;*

6) **н** тыбышы түшүрүлгөн: *Славян булуңу – 슬라브만 - Сыллабы ман;*

7) **т** тыбышы диерезаланган: *Култук булуңу – 쿨룩만 – Кулдук ман*

8) **л** тыбышы түшүп калат: *Релонкави булуңу – 레온카위만 – Леонкави.*

4. Кошмок үнсүздүн бирөө түшөт: **лл – л**: *Бельсунн булуңу – 벨수난만 – Белсунан ман; Билле- Фьорд булуңу – 빌피요르드만 – Бил пиёрыды ман; Мелвилл булуңу – 멜빌만 – Мелбил ман; Холла булуңу – 홀베이 – Хол беи; **сс – с**: Кросс-Фьорд – 크로스피요르드 – Кыросы пиёрыды*

5. Кош үндүүнүн бирөө диерезага учурайт: **ия[ийа]** – **иа**: *Бутия булуңу – 부티아만 – Бутия ман; Виктория булуңу – 빅토리아베이 – Биктория беи; Жебриан булуңу – 제브리안베이 – Жебыриан беи; **еу – ю**: Алеутка булуңу – 알류트카만 – Аллютыка ман; (Караңыз: тиркеме №3.5.Б.)*

Бул мисалдарды салыштыруу негизинен орус тилиндеги гидронимдерди эске алат. Бирок башка тилдердин фактылары да орусчадан алынды.

2) **-тский – ка** (негиздин бөлүгү + суффикс – ка): *Камчатский залив – Камчатка булуңу – 캄차카만 – Камчака ман; 3) -ская – сы*: *Караджинская бухта – Каражин булуңу – 카라진스만 – Каражинсы ман; 4) -ская – ы*: *Поморская бухта – Помор булуңу – 포모르만 – Поморы ман; Феодосийский залив – Феодоса булуңу – 테오도시우스만 – Теодошиусы ман; 5) -ный – 0*: *Базарная бухта – Базар булуңу – 바자만 – Бажа ман; 6) -й – 0*: *Заонежский – Заонежск булуңу – 자오네스기만 – Жаонесыки ман; 7) -з – 0*: *бухта Козьмина – Козьмин булуңу – 코민베이 – Комин беи.*

Бул гидроаталыштардын ичинен корей тилинен алынгандары кыска, артикуляциялык жактан үнөмдүү, лексика-грамматикалык жактан экономдуу

турпатка ээ. Ошол эле учурда корейче мисалдар кыргызчага окшош болорлугун байкоого болот. Бул типологиялык жалпылык.

Г. Эми эл аралык гидронимдерди корейчеге өткөзүүдө метатезалык кубулуштардын жүрүүсүн белгилеп кетели. Бул учурда эки же андан көп тилдердин сөздөрүндө тыбыштар орун алмашып колдонулат:

1) *Бурнас булуңу – 변스타스만 – Бонсытасы ман*

Б – у – р – н – а – с
 Б – о – н – с – ы – т – а – с – ы

2) *Варламов булуңу – 바라머로프베이 – Барамороны беи;*

В – а – р – л – а – м – о – в
 Б – а – р – а – м – о – р – о – н – (ы)

3) *Чивыркуй булуңу – 키비크루베이 – Кибикыру беи;*

Ч – и – в – ы – р – к – у – й
 К – и – б – и – к – ы – р – у

Ушул үч мисалда метатезалык өзгөрүүлөр жүргөн. Биринчисинде метатеза толук эмес, кийинки экөөндө тыбыштык орун алмашуу даана көрүнүп турат.

4) *Түштүк Челекен булуңу – 남체클린만 – Нам Чекылин;*

Ч – е – л – е – к – е – н
 Ч – е – к – ы – л – и – н

Пропорциялык метатеза 2, 4-мисалдарда учурайт, 3-мисалда орду ошкон тыбыштардын корейчесинде эпентезалык ы тыбышы бар, 1-мисалда тыбыш алмашуу чала жүргөн (к тыбышына с тыбышы дал келгендиги метатезаны бүтүн кыла албайт).

Д. Транслитерация учурунда эки же андан көп тилдерде тыбыштык субституция кубулушу үстөмдүк кылат. Субституция жүргөндө бир тилдеги тыбышты экинчи тилдеги башка эле сапаттагы тыбыш алмаштырып коёт.

Тыбыштык тил аралык субституция кыргыз-корей тилдеринде көп түрдүү. Анын айрымдарын келтирүүгө болот.

1. Үндүү тыбыштардын алмашышы: 1) **й – и**: Байкал булуңу – 바йка랄꺄꺄꺄꺄 – Байкал беи; Ей булуңу – 꺄꺄꺄꺄꺄꺄꺄꺄 – Эи беи; 2) **а – э**: Маннар булуңу – 꺄꺄꺄꺄꺄꺄꺄꺄 – Мэно; 3) **ы – и**: Анадыр булуңу – 아나디르꺄꺄꺄꺄 – Анадиреи гольпы; Тымна булуңу – 꺄꺄꺄꺄꺄꺄꺄꺄 – Тимна ман;

2. Үнсүз тыбыштардын алмашылышы: **в – б**: Андреев булуңу – 안드레이바꺄꺄꺄꺄꺄꺄꺄꺄 – Андырейба беи; **з – ж**: Анзак булуңу – 안작꺄꺄꺄꺄꺄꺄꺄꺄 – Анжак ман ж.б. (Караңыз: №3.5.В.).

Жогоруда келтирилген салыштыруулар, жакындатуулар тилдер аралык орток сөздөрдө түрдүү субституциялык процесстердин болушунан толук кабар берет. Эки тилдин материалында бул кубулуштун ар кыл мүнөздө учурашын белгилеп, ошол эле учурда айрымдары регулярдуу мүнөздө кездешерин айта алабыз. Кайталанып кездешкен фактылар тилдерге мүнөздүү жалпы тенденциялардын болушун тастыктайт. Көп жолу кайталанган субституциялык катыштар дагы башка тилдик фактыларды жакындатууга, бирге кароого негиз боло алат.

3.7. “Арал” түшүнүгү гидронимдердин курамында жана жер шарындагы арал аттарынын корейче транслитерацияланышы

Арал – географиялык аталыш. Ал түздөн-түз гидронимияга таандык эмес, анын өзөгүнө, чордонуна кирип кетпейт. Бирок гидронимдердин жакабелинен орун алат: айрым аралдарды суу толук курчап, айрымдарын суу бир тарабынан каптап турганын билебиз.

Иште баары болуп 321 аталыш каралат, булардын 115и арал, 206сы жарым арал. Корей тили эл аралык арал аталыштарын өзүнүн фонетикалык, лексика-грамматикалык мыйзамдарына оңтойлоштуруп кабыл алат [Караева Н. 2018:17].

Аралды корейлер *сом* (섬), ...*то/до* (도) сөздөрү менен, жарым аралды *бандо* (반도) деп аташат, чоң аралды *кхынсом* (큰섬) татаал сөзү менен туюнтушат. Мында *кхын* (큰) “чоң, ири”. Ал эми *тэ...* (대) префиксоиди да “чоң” деген маанини билдирет: *тэсом* (대섬) “чоң арал”.

Эл аралык аталыштагы аралдар менен жарым аралдар корей менталдуулугуна ылайыкташып транслитерацияланат. Буларда да белгилүү эле фонетикалык процесстер ишке ашат.

Мурунку эле колдонулган топонимдер арал аттарынын курамында учурайт да, арал аталыштарында деле өзгөрүлбөй берилет:

Онега жарым аралы – *오네가반도* – *Онега бандо*. Булар – эл аралык формулалар, эки этностун менталдуулугунун окшоштугун көрсөтөт. Бул мисалда кыргыз-корей тилдери типологиялык окшоштукка ээ. Арал аттарын корейчеге өткөрүүнүн бир нече жолдору бар.

1. Аныкталгыч бөлүк которулуп берилет:

(Австралия) – *Түштүк аралы* – *남부섬* – *Намбу сом*; (Европа) – *Түштүк аралы* – *남부섬* – *Намбу сом*; (Европа) – *Түндүк аралы* – *북쪽섬* – *Букччык сом*; (Австралия) – *Түндүк аралы* – *북부섬* – *Букччык сом*. Мында эки адаш аралдар бирдей которулуп берилди: алардын аныктагычы *түштүк* – *намбу*, кийинки мисалдагы аныктагыч *түндүк* – *букчык/букбу*.

(Түштүк Америка) – *Оттуу жер аралы* – *지구화재섬* – *Жигу хуаже сом*; *Түндүк-Чыгыш жери аралы* – *북동부섬* – *Букдоңбу сом*; (Азия) – *Октябрь революциясы аралы* – *10 월혁명섬* – *Шибволь хёкмёң сом*; (Австралия, Океания) – *Жаңы Британия аралы* – *새영국섬* – *Се ёңгук сом*. Мында *Британия* сөзү *Ёңгук* сөзү менен которулган.

2. Аныктагыч тараптын бир бөлүгү которулуп, экинчи бөлүгү транслитерацияланып аталат: (Австралия, Океания) – *Жаңы Гвинея аралы* – *뉴기니섬* – *Ню гини сом*; (Антарктида) – *Александр жери аралы* – *알렉산더랜드섬* – *Александо ренды сом*; (Австралия, Океания) – *Жаңы Гвинея аралы* – *뉴기니섬* –

Ню гини сом; (Антарктида) – *Александр жери аралы* – *알렉산더랜드섬* – *Александренды сом*; (Азия) – *Ляхов чоң аралы* – *볼쇼이리야코프스키섬* – *Большёи Лякопысыки сом*; (Түндүк Америка) – *Ыйык Лаврентия аралы* – *세인트로렌스베이* – *Сеинты Лоренсы сом*; (Түштүк Америка) – *Чыгыш Фолкленд аралы* – *동쪽포클랜드섬* – *Тоңччык Покрыленды сом*; (Азия) – *Жаңы Сибирь аралы* – *뉴시베리아섬* – *Ню шибериа сом*. Бул мисалдарда эки сөздөн турган аныктагычтарга тиешелүү бир сөз которулуп, экинчиси транслитерацияланган.

3. Көп сөздөрдө аныктагыч бир сөздөн турат да, ал транслитерацияга дуушар болгон: (Түндүк Америка) – *Гренландия аралы* – *그린란드섬* – *Кыринланды сом*; (Африка) – *Мадагаскар аралы* – *마다가스카르섬* – *Мадагасыкары сом*; (Түндүк Америка) – *Гренландия аралы* – *그린란드섬* – *Кыринланды сом*; (Африка) – *Мадагаскар аралы* – *마다가스카르섬* – *Мадагасыкары сом*; (Азия) – *Суматра аралы* – *수마트라섬* – *Суматыра сом*; (Түндүк Америка) – *Виктория аралы* – *빅토리아섬* – *Бикториа сом* (Азия) – *Сулавески аралы* – *술라웨시섬* – *Сулавешии сом*; (Азия) – *Ява аралы* – *자바섬* – *Жаба сом*; (Азия) – *Лусон аралы* – *루손섬* – *Лужсон сом*; (Түндүк Америка) – *Ньюфаундленд аралы* – *뉴펀들랜드* – *Нюпондылленды сом*; (Европа) – *Исландия аралы* – *아이슬란드섬* – *Аисылланды сом*; (Азия) – *Тайвань аралы* – *대만섬* – *Теман сом*; (Европа) – *Сицилия аралы* – *시칠리아섬* – *Шичиллиа сом*. Жогоруда айтып өткөндөй, көп сөздөрдө аныктагыч бир сөздөн турат да, ал транслитерацияга дуушар болгонун байкадык.

4. Кээ бир орусча аныкталгычтары бар арал аттары которулбастан эле берилет: (Азия) – *Комсомолец аралы* – *콤소몰섬* – *Комсомол сом*; (Азия) – *Большевик аралы* – *볼셰비키섬* – *Большебики сом*.

Эми транслитерацияга дуушар болгон аталыштардагы айрым фонетикалык процесстерге, тыбыштык өзгөрүүлөргө кайрылып көрөлү.

1. Аныктагыч сөздөрдүн аягына тыбыштар жана тыбыштык айкаштар кийирилет: а) *-ы, -и* тыбыштары уланат: (Азия) – *Тимор аралы* – *티모르섬* –

Тиморы сом; (Түндүк Америка) – *Батерст аралы* – *배터스트섬* – *Бедосыты сом*; (Азия) – *Самар аралы* – *사마르섬* – *Самары сом*; (Азия) – *Большевик аралы* – *볼셰비키섬* – *Большебики сом*; (Азия) – *Кипр аралы* – *키프로스섬* – *Кипиросы сом*; (Антарктида) – *Рузвельт аралы* – *루스벨트섬* – *Русыбелты сом*; (Түндүк Америка) – *Корнуоллис аралы* – *콘월리스섬* – *Конуоллисы сом*; (Европа) – *Эдж аралы* – *엠티섬* – *Этжи сом*. Бул сөздөрдүн аягына уланган *-ы*, *-и* тыбыштары эпитезальык статуста.

2. Арал аттарында протезальык тыбыштардын колдонулушу сейрек учурайт. Протеза деп сөз башына уланган тыбышты айтабыз. (Европа) – *Исландия аралы* – *아이슬란드섬* – *Аисылланды сом*. Бул мисалды *а-* тыбышы башкы *и-* тыбышынын алдына киргизилген. (Европа) – *Ирландия булуңу* – *아일랜드섬* – *Аилленды сом*; (Австралия, Океания) – *Жаңы Ирландия булуңу* – *뉴아일랜드섬* – *Аилленды сом*. Көрүнүп тургандай, протетикалык *а-* тыбышы үч жолу тең үндүүнүн алдында келген.

3. Эпентеза транслитерацияланган сөздөрдө кенен кездешет. Бул кубулуш сөздүн көлөмүн кеңейтип, узартып коёт. Ал компрессия, кыскартуу процессине каршы жүрөт. Эпентезанын түрлөрү көп. Биз айрымдарын гана келтиребиз: а) *гр* – *кыр*: (Түндүк Америка) – *Гренландия аралы* – *그린란드섬* – *Кыринланды сом*; б) *см* – *жым*: (Азия) – *Тасмания аралы* – *태즈메이니아섬* – *Тежымеиния сом*; в) *шр* – *сыр*: (Азия) – *Шри-Ланка аралы* – *스리랑카섬* – *Сыриланка сом*; г) *пр* – *пыр*: (Түндүк Америка) – *Уэльс ханзадасынын аралы* – *프린스오브웨일즈섬* – *Пыринсыобыуилжы сом*; д) *рд* – *рыд*: (Европа) – *Сардиния аралы* – *사르데냐* – *Сарыденя сом*; е) *пр, тр* – *пыр, тыр*: (Түндүк Америка) – *Патрик Шахзаданын аралы/Шахзада Патриктин аралы* – *프린스패트릭섬* – *Пыринсы Петырик сом*; ж) *ст* – *сыт*: (Антарктида) – *Терстон аралы* – *트리스탄섬* – *Тирисытон сом*; з) *фл* – *пыл*: (Азия) – *Флорес аралы* – *플로레스섬* – *Пыллоресы сом*; и) *гр* – *гыр*: (Азия) – *Негрос аралы* – *네그로스섬* – *Негыросы сом*; к) *пр* – *пыр*: (Азия) – *Кипр аралы* – *키프로스섬* – *Кипыросы сом*; л) *рс* – *рыш*:

(Европа) – *Корсика аралы* – *코르시카섬* – *Корышика сом*; м) *рн* – *рын*:
(Антарктида) – *Карней аралы* – *카르네섬* – *Карыне сом*; н) *пл* – *пыл*:
(Антарктида) – *Сипл аралы* – *시플* – *Шипыл сом*.

Бул жерде корей тили үчүн эки үнсүздүн катар келүүсү таркалбагандыгын байкайбыз. Катар келген эки үнсүздү ажыратуу үчүн ы тыбышы кенен колдонулган. Ушул жагынан корей тили кыргыз тили менен үндөшкөндөй көрүнөт: орусча *трактор* – кыргызча *тырактыр*, орусча *Москва* – кыргызча *Маскыба*, орусча *Волгоград* – кыргызча *Болгогырат* ж.б. Бара-бара кыргызча сүйлөөчүлөр орус үлгүсүнө жакын атай баштагандыгын айтууга болот.

Бир мисалда корейче сөзгө *-иа* уландысы кошулуп калган: (Азия) – *Жаңы Сибирь аралы* – *뉴시베리아* – *Ню Шибериа*.

Кээде бир эле үнсүз тыбышты кошоктолгон жуп тыбыш менен берүү да жолугат: *л* – *лл* түрүндөгү мисалдар бар: (Азия) – *Калимантан аралы* – *칼리만탄섬* – *Каллимантан сом*; (Азия) – *Сулавеси аралы* – *슬라웨시섬* – *Сулавешини сом*; (Азия) – *Калимантан аралы* – *칼리만탄섬* – *Каллимантан сом*; (Азия) – *Сулавеси аралы* – *슬라웨시섬* – *Сулавешини сом*; (Европа) – *Исландия аралы* – *아이슬란드섬* – *Аисылланды сом*; (Азия) – *Сахалин аралы* – *사할린섬* – *Сахаллин сом*; (Австралия) – *Жаңы Каледония аралы* – *뉴칼레도니아* – *Ню калледония сом*; (Азия) *Флорес аралы* – *플로레스섬* – *Пыллоресы сом*. Буларда да артикуляциялык татаалдашуу, тыбыштык узартуу, сарамжалдыкты жоготуу процесстери жүргөн.

4. Тыбыштык алмашуу же субституция кубулушу да транслитерацияланууга катышат. Баштапкы формадагы бир тыбыш кабыл алуучу тилдеги башка тыбыш менен оошуп колдонулат: а) *с* – *ш*: (Азия) – *Хонсю аралы* – *훈슈섬* – *Хоншию сом*; б) *й* – *ж*: (Азия) – *Ява аралы* – *자바섬* – *Жаба сом*; в) *з* – *ж*: (Азия) – *Жаңы Зеландия аралы* – *뉴질랜드섬* – *Ню жсилленды сом*; г) *с* – *ж*: (Австралия) – *Тасмания аралы* – *태즈메이니아섬* – *Тежымеиниа сом*; д) *ф* – *п*: (Түндүк Америка) – *Жаңы Ньюфаундленд аралы* – *뉴펀들랜드* – *Ню*

пондылленды сом; а) **с – ш:** (Азия) – Хонсю аралы – *혼슈섬* – Хоншю сом; (Азия) – Сулавеси аралы – *술라웨시섬* – Сулавеша сом; (Азия) – Кюсю аралы – *규슈섬* – Кюшю сом; (Азия) – Сикоку аралы – *시코쿠섬* – Шикоку сом; (Европа) – Корсика аралы – *코르시카섬* – Корышика сом; (Антарктида) – Сипл аралы – *시플섬* – Шипыл сом; (Азия) – Жаңы Сибирь аралы – *뉴시베리아섬* – Нью шибериа сом;

б) **й – ж:** (Азия) – Ява аралы – *자바섬* – Жаба сом; (Азия) – Йос-Сударо аралы – *조스다솔소섬* – Жосыда сольсо сом; (Түндүк Америка) – Ямайка аралы – *자메이카섬* – Жамаика сом; в) **з – ж:** (Азия) – Жаңы Зеландия аралы – *뉴질랜드섬* – Нью жилленды сом; (Түндүк Америка) – Маккензи-Кинг/Киң аралы – *맥켄지킹* – Мэккенжи киңг;

г) **с – ж:** (Австралия) – Тасмания аралы – *태즈메이니아섬* – Тежымеиниа сом; (Азия) – Лусон аралы – *루손섬* – Лужсон сом; (Түндүк Америка) – Уэльс шахзаданын/Шахзада Уэльстин аралы – *프린스오브웨일즈* – Пыринсы обы уэлжсы;

д) **ф – н:** (Түндүк Америка) – Жаңы Ньюфаундленд аралы – *뉴펀들랜드* – Нью пондылленды сом;

е) **в – б:** (Түндүк Америка) – Виктория аралы – *빅토리아섬* – Биктория сом; (Азия) – Ява аралы – *자바섬* – Жаба сом; (Түндүк Америка) – Девон аралы – *데본섬* – Дебон сом; (Түндүк Америка) – Мервилл аралы – *멜빌섬* – Мелбил сом; (Түндүк Америка) – Ванкувер аралы – *밴쿠버섬* – Бенкубо сом; (Австралия) – Вити-Леву аралы – *비티레부섬* – Бити лебу сом; (Австралия) – Бугенвиль аралы – *부겐빌섬* – Бугенбиль сом; (Австралия) – Мелвилл аралы – *멜빌섬* – Мелбил сом; (Австралия) – Вануа-Леву аралы – *바누아레부섬* – Бануа лебу сом;

ж) **ц – ч, ц – с:** (Европа) – Сицилия аралы – *시칠리아섬* – Шичиллиа сом; (Түндүк Америка) – Уэльс шахзаданын/Шахзада Уэльстин аралы – *프린스오브웨일즈* – Пыринсы обы уэлжсы

з) **е – и**: (Түндүк Америка) – Гренландия аралы – *그린란드섬* – Гыринланды сом; (Азия) – Жаңы Зеландия аралы – *뉴질랜드섬* – Нью жилленды сом;

и) **а – е**: (Азия) – Тайвань аралы – *대만섬* – Теман сом; (Азия) – Врангеля аралы – *랭겔섬* – Реңгель сом; (Австралия, Океания) – Жаңы Ирландия булуңу – *뉴아일랜드섬* – Аилленды сом;

к) **и – е**: остров Крит (Европа) – Крит аралы – *크레트섬* – Кыреты сом; остров Новая Сибирь (Азия) – Жаңы Сибирь аралы – *뉴시베리아섬* – Нью шибериа сом ж.б.

5. Эми диереза кубулушу аркылуу жүргүзүлгөн транслитерациялар жөнүндө сөз кылабыз. Диереза учурунда тыбыш же тыбыштар түшүп калат. Аталыштарды өздөштүрүп жаткан тил артикуляциялык, графикалык үнөмдөөнү уюштурат: а) **в** тыбышы түшүп калат: (Австралия, Океания) – Жаңы Гвинея аралы – *뉴기니섬* – Нью гини сом; б) **р** тыбышы түшүп калат: (Түндүк Америка) – Ванкувер аралы – *밴쿠버섬* – Бенкубо сом; (Түндүк Америка) – Корнуоллис аралы – *콘월리스섬* – Конволисы сом; (Австралия, Океания) – Жаңы Ирландия булуңу – *뉴아일랜드섬* – Аилленды сом; в) **н** тыбышы түшүп калган: (Түндүк Америка) – Эллеф-Рингнес аралы – *엘레프링스섬* – Эллены риңсыа) **в** тыбышы түшүп калат: (Австралия, Океания) – Жаңы Гвинея аралы – *뉴기니섬* – Нью гини сом; (Азия) – Врангелл аралы – *랭겔섬* – Леңгель сом; г) **-от** айкашы берилбейт: (Түндүк Америка) – Байлот аралы – *바이일섬* – Баил сом; д) **-ең** айкашы түшүп калган: (Азия) – Комсомолец аралы – *콤소몰섬* – Комсомол сом; е) **й** тыбышы жок: (Түндүк Америка) – Гавайи аралы – *하와이섬* – Хаваи сом; ж) **-йа** айкашы жок: (Азия) – Жаңы Зеландия аралы – *뉴질랜드섬* – Нью жилленды сом. Бул катарды дагы улап көрсөтүүгө болот. Бардык учурда кыргыз мисалдары орус транслитерациясынын таасири менен кабыл алынгандыгы

көрүнүп турат. Диерезанын үч түрү бар: биз караган мисалдарда аферезага караганда синкопа көбүрөөк учурады.

Жогорудагы эле көрүнүштөр жарым аралдардын деле аталыштарында учурайт. Алардын айрым түрлөрүнөн мисал келтирели.

1. Корейчеге которулуп берилген жарым аралдардын эл аралык аталыштары: *Антарктика жарым аралы* – 남극반도 – *Намгык бандо*; *Корея жарым аралы* – 한반도 – *Хан бандо*; *Көл жарым аралы* – 호수반도 – *Хосу бандо*; *Оор жарым аралы* – 어려운반도 – *Орёун бандо*. Бул мисалдардагы *орёун* сөзү кыргызча *оор* “кыйын, татаал” сөзүнө уңгулаш болушу да мүмкүн. Бардык мисалдарда аныктоочу бөлүк корейчеге которулуп берилген.

2. Төмөнкү аталыштардын бир кыйласы транслитерацияланып гана берилген. Бу факт орус-корей лингвоэтномаданий алакаларынын тыгыздыгынан кабар берет: *Заонежье жарым арал* – 자오네주반도 - *Жаонежу бандо*; *Калининграджарым аралы* – 칼리닌град반도 – *Каллинингырады бандо*; *Заонежье/Онега артындагы жарым арал* – 자오네주반도 – *Жаонежу бандо*; *Калининграджарым аралы* – 칼리닌град반도 – *Каллинингырады бандо*; *полуостров Копылово* – *Копылово жарым аралы* – 코피로보반도 – *Копилобо бандо*; *Керченский полуостров* – *Керчь жарым аралы* – 케르헨반도 – *Керыхен бандо*; *Кольский полуостров* – *Кол жарым аралы* – 콜라반도 – *Кола бандо*; *полуостров Крым* – *Крым жарым аралы* – 크림반도 – *Кырым бандо*; *Чукотский полуостров* – *Чукча жарым аралы* – 축치반도 – *Чукчи бандо*; *полуостров Челюскин* – *Челюскин жарым аралы* – 첼릭스반도 – *Челликсы бандо*.

Транслитерация учурунда эки тилде түрдүү тыбыштык өзгөрүүлөр жүрөт. Бир кыйла аталыштарда протеза пайда болуп, сөз башында кошумча тыбыш уланат.

Индостан жарым аралы – 힌두반도 – *Хинду бандо*. Бирок бул жерде *х*-тыбышын протеза деп шарттуу түрдө гана айтабыз. Анткени ал *хинди* сөзүнүн башында кездешип турат. Бирок башка бир аталышта башкы *х*-тыбышы жок: *Индокытай жарым аралы* – 인도차이나반도 – *Индочаина бандо*. Демек, экинчи

мисалга карата мурункусунда протезаны белгилесе болот. Ошол эле учурда биринчиге салыштырмалуу экинчисинде диерезанын бардыгын айтууга мүмкүн.

Аныкталгычтарды узартуучу эпитеза кубулушу да жарым аралдардын аталыштарында бар. Эпитезалык тыбыштардын кээ бирөөлөрүн келтирели.

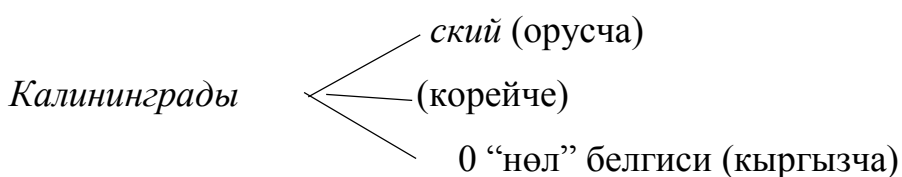
а) **-ы** тыбышы киргизилген: *Аделейд жарым аралы – 에들레이드반도 – Эдидейды бандо; Артаниш жарым аралы – 아타니스반도 – Атанисыбандо; Балюзек жарым аралы – 발유제크반도 – Балюжекы бандо; Брус жарым аралы – 브루스반도 – Бырусы бандо; Катхиявар жарым аралы – 카티야바르반도 – Катиябары бандо;*

б) **-и** тыбышы кийирилген: *Янковский жарым аралы – 안코브스키반도 – Янкопысыки бандо; Старицкий жарым аралы – 스타키스키반도 – Стакисыки бандо; Тазовский полуостров – Тазов жарым аралы – 타조브스키반도 – Тажобысыки бандо; Кроноцкий полуостров – 크로노цкий жарым аралы – 크로노스키반도 – Кыроносыки бандо.* Булардын бир тобу өз курамында адъективдик *-ский, -цкий* сыяктуу мүчөлөрдү камтыйт (*-ск* суффикси, *-ий* флексиясы).

Сөздөрдүн ортосуна кыстырылга тыбыштар арбын. Мындай кубулушту салыштырма фонетикада эпентеза дешет. Эпентеза көбүнчө башка тилдерде катар келген эки үнсүздү ажыратыш үчүн колдонулат. Булардын түрлөрү көп: 1) **ск – сык**: *Ильпинский жарым аралы – 일핀스키반도 – Ильпинсыки бандо; Кургальский жарым аралы – 쿠르가르스키반도 – Курыгарысыки бандо; Аляска жарым аралы – 알래스카반도 – Аллэсыка бандо;* 2) **бр – быр**: *Абрау жарым аралы – 아브라우반도 – Абырау бандо ж.б.* (Караңыз: тиркеме №3.6.А.) Келтирилген эпентезалык мисалдардын өнүмдүү түрлөрүнө *ск – сык, бр – быр, ст – сит, кр – кыр, гр – гыр* катыштагы эки илтикер кирет. Калгандары сейрек учурайт.

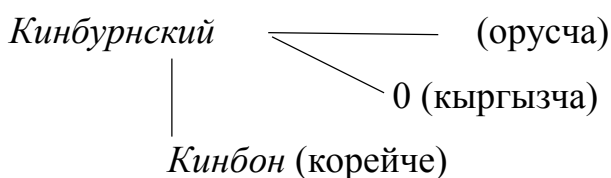
Эл аралык арал аталыштарынын ичинен кайсы бир мисалдарда диереза да кездешет. Диерезанын таасиринде айрым тыбыштар же сөз бөлүктөрү түшүп калганын билебиз.

Калининградский полуостров – Калининграджарым аралы – 칼리닌그라드반도 – Калинингырады бандо. Мында орус тилине мүнөздүү *-ский* кош аффикси, б.а. *-ск* суффикси, *-ий* флексиясы, кыргыз-корей эквиваленттеринде берилбей калган. Корейчеде *-ы* эпентезасы анын ордуна коюлган. Ошентип, *-ский* = *-ы* барабардыгын орус-корей мисалдарына чегерип, кыргызчада эң кыска түр колдонулгандыгын белгилөөгө болот:

Бир мисалда *-н* тыбышы түшүрүлүп берилген: *Квантунский полуостров – Квантун жарым аралы – 관동반도–Гуандоң бандо.*

Кээде кыргыз-корей мисалдары окшошуп, башка тилдердеги мисалдарга карама-каршы коюлат: *Кинбурнский полуостров – Кинбурн жарым аралы – 긴반도 – Кинбон бандо.* Бул мисалда орусча түзүмгө карата кыргызча-корейче сөз формасы айырмалуу болуп көрүнөт:

Корейче мисалда диерезага баштапкы аталыштагы *р* тыбышы да кабылган: ал түшүп калган.

Р тыбышынын диерезага учуроосу дагы бир кыйла аталыштарда учурайт. *Артаниш жарым аралы – 아타니스반도 – Атанисы бандо.* Бул мисалда *-ар* тыбыштык катары диерезага кабылган; *Лабрадор жарым аралы – 래브라도반도 – Лэбырадо бандо*; *Кинтайр жарым аралы – 긴티어반도 – Кинтио бандо*; *Вержиния жарым аралы – 버지니아반도 – Божиниа бандо*; *Кейп-Йорк жарым аралы – 케이프요크반도 – Кейпы ёкы бандо.* Акыркы мисалда европалык (англис, немис ж.б.) тилдерде кездешкен *-р* тыбышы кыргызча географиялык аталышта бар, бирок корейчеде байкалбайт: ал түшүрүлүп коюлган. Бул

кубулуш артикуляциялык “жеңилдетүү” тенденциясынын таасири менен жүргөн болуу керек.

Герман тилдерине мүнөздүү сөз аягындагы *-dt* үнсүздөр катары кыргыз-корей тилдеринде кыскарып, биригип *-t* тыбышына өтүп кетерлиги белгилүү: *Шмидт* [Шмит] жарым аралы – *슈미트반도* – *Шюмиты бандо*; *Эйдерштедт* [Эйдеристтет] жарым аралы – *아이데스테트반도* – *Аидесытетты бандо*. Бул мисалдар кыргызча оригиналдагыдай эле жазылат, бирок айтылышында *-dt* катары *-t* болуп артикуляцияланат. Кыргызчада [Эйдеристтет] болуп *p*, *ж* тыбыштарынын ортосунда *и* эпентезасы кийирилет. Бул эки тыбышты туташ айтуу айрым гана интеллигенттерге таандык. Корейлер да *шт* айкашын *сыт* кылып айтышат. Мында да киринди үндүү бар. Ошол эле учурда *p* тыбышы диерезага учураган. Сөздүн акырында *-ы* эпентезасы пайда болгон. Корейлер *шт* айкашына да эпентеза кийиришет: *Шмидт* – *Шюмиты*. Аталган эпентеза экинчи мисалда да бар. Мындагы бөтөнчөлүктөр башка айырмасы жок аныктагычтарга караганда көзгө өзгөчө урунат. Кайсы бир жарым аралдардын аныктагычтары биз салыштырып жаткан эки тилде бирдей болгону көңүлгө аларлык: *Юкатан жарым аралы* – *유카탄반도* – *Юкатан бандо*; *Ямаль жарым аралы* – *야말반도* – *Ямаль бандо*; *Сомали жарым аралы* – *소말리반도* – *Сомалли бандо*; *Самана жарым аралы* – *사마나반도* – *Самана бандо*; *Сапата жарым аралы* – *사파타반도* – *Сапата бандо*; *Ното жарым аралы* – *노토반도* – *Ното бандо*; *Макао жарым аралы* – *마카오반도* – *Макао бандо*; *Ау жарым аралы* – *아우반도* – *Ау бандо*; *Босо жарым аралы* – *보소반도* – *Босо бандо*. Бул аталыштардагы аныктагыч эки тилде окшош фонетикалык турпатта берилген. Аныкталчу бөлүгү экөөндө эки түрдүү формага ээ: *жарым арал* – *бандо/пандо*.

Кош үнсүздүн бирөө көп сөздөрдө диерезага учурайт. Бир эле тыбыш катар келип, же эки үнсүз катар колдонулган мисалдар корейчеде бирөө түшүрүлүп берилет: 1) *сс* – *с*: *Бакасси жарым аралы* – *바카시반도* – *Бакаши бандо*; 2) *кк* – *к*: *Малакка жарым аралы* – *말라카반도* – *Маллака бандо*. Бир

мисалда бөтөнчөлүк бар: бирдей эки тыбышка үндүү кирип кетет: *Фаддеев жарым аралы – 파테데프스키반도 – Падедепысыки бандо.*

Эки түрдүү үнсүз туташ келген учуру да корей тилинин базасында жөнөкөйлөнтүлөт да, бирөө түшүп айтылат: 1) *нг – ң: Унгава жарым аралы – 응가바반도 – Уңгаба бандо;* 2) *рп – т: Портленд жарым аралы – 포틀랜드섬 – Потылленды сом;* 3) *дс –с: Красноводский жарым аралы – 크라스노보스키반도 – Кырасынобосыки бандо;* 4) *нт – с: Мамонт жарым аралы – 맘모스반도 – Маммосы бандо;* 5) *рн – н: Калифорния жарым аралы – 캘리포니아반도 – Келлипониа бандо;* 6) *тх – т: Катхиявар жарым аралы – 카티야바르반도 – Катиябары бандо;* 7) *рч – р: Керчь жарым аралы – 케르헨반도 – Керыхен бандо;* 8) *рн – н: Кинбурн жарым аралы – 킨번반도 – Кинбон бандо;* 9) *рп – т: Киперорт жарым аралы – 킨폴포트반도 – Кипольпоты бандо;* 10) *гн – н: Мета Инкогнита жарым аралы – 메타인코니타반도 – Мета инконита бандо.*

Бул мисалдарда аныктагыч бөлүктөр корей тилинин тыбыштык мыйзамдарына ылайыкташып, бирден тыбышынан ажырап калган. Чындыгында, тилди пайдалануучулардын кай бирөөлөрү түпкү, баштапкы аталышты деле жетекке алышы ыктымал.

Чет тилдерден корейчеге оогон сөздөрдөгү тыбыштардын бул тилдин мыйзамына ылайык субституцияга учурашы да бир топ кызыгууларды туудура алат. Арал аттарынын аныктагычтары корейчеленгенде өз тыбыштарын алгачкы түрдө сактай албайт. Алар тигил же бул түрдө өзгөрүүлөргө учурайт.

Чет элдик арал аттарындагы тыбыштардын корей тилинин негизинде башка тыбыштар менен алмаштырылышын өзүнчө көрсөтүүгө болот.

Үндүүлөрдөгү субституциялар: 1) *й – и: Таймыр жарым аралы – 타이미르반도 – Таимиры бандо;* 2) *йа – а: Ситония жарым аралы – 시토니아반도 – Шитониа бандо;* 3) *а – э: Ашиерон жарым аралы – 압세론반도 – Эпсерон бандо;* *Гаспежарым аралы – 개스페반도 – Гэсыпе бандо;* 4) *е – о: Перкайон жарым*

аралы – *퍼시콘반도* – Пошикон бандо; б) **у – о**: Бурука жарым аралы – *보루카반도* – Борука бандо.

Үнсүз тыбыштардын тил аралык субституциясы да бир кыйла. Бүтүндүк үчүн алардын бир тобун келтирүүгө болот: 1) **в – б**: Авалон жарым аралы – *아발론반도* – Абаллон бандо; 2) **ш – с**: Ашиерон жарым аралы – *압세론반도* – Эпсерон бандо; Артаниш жарым аралы – *아타니스반도* – Атанисы бандо; 3) **ф – н**: Де Фриз жарым аралы – *다르에프리즈반도* – Дарыенырижы бандо; Калифорния жарым аралы – *캘리포니아반도* – бандо. (Караңыз: №3.6.Б.).

Албетте, арал, жарым аралдардын аталыштарын салыштыруу менен эле олуттуу жыйынтыктарды чыгаруу кыйын. Бирок келтирилген мисалдар корей тилинин тыбыштык мыйзамдары жөнүндө кенен маалымат бере алат.

Мындагы дал келүү, дал келбөө, же окшоштук, окшобостук жөнүндөгү корутундулар негизделген чечим эмес. Келтирилген мисалдарды башка көптөгөн фактылар менен салыштырып, алардагы типтүү кубулуштарды жалпылап гана аргументтүү тыянактарды сунуштоого, аргументтөөгө болот.

Башка фактылар менен кээ бир аналогияларды келтирүү да бул багытта аткарыла турган баштапкы кадам сыяктуу кабыл алынышы абзел.

Мисалы, биз эпитезалык **-ы** тыбышы жөнүндө сөз кылдык. Ал терминдердин аныктоочу бөлүгүнө уланып колдонулат. Мындай **-ы** аралга тиешеси жок эле гидронимдерде учурайт: *Нилы каң* “Нил дарыясы”, аны көпчүлүк татаал гидронимдерге улоого болбойт: *Неба каң* (“Невадарыясы”), *Колорадо каң* (“Колорадо дарыясы”), *Колыма каң* (“Колыма дарыясы”).

Көп арал аттарында **ф-н** дал келүүсү учурайт. Мындай көрүнүш топонимдерге да мүнөздүү: *Франция* – *Пыраңсы*, *Финляндия* – *Пинланды/Пуллан*, *Филиппины* – *Пиллипин* ж.б.

Ц-ч катышы арал аттарында гана эмес (*Ацуми* – *Ачыми*), шаар аталыштарында деле учурайт: кытай шаары орусча транслитерацияда *Циндао* болуп, корейче *Чоңдо* болуп шөкөттөлөт. Мында орусча **н** тыбышы кытайча-корейче **ң** тыбышынын эквиваленти катары колдонулган. **С-ш** катышы орусча-

кыргызча-корейче арал аттарында бар: *Ситония – Шитония, Сиретоко – Ширетоко*. Анын *ш-с* антиподу да бул тилдерде учурайт: *полуостров Шандун – Сандоң бандо, Шанхай – Саңхэ* ж.б. Бул жерде *с-ш* х *ш-с* түрүндөгү бирин-бири кубаттаган кайчылаш катыш тууралуу сөз кетип жатат. Айрым арал аттарында метатеза да жолугат:

полуостров Челюскин (орусча)

Челюскин жарым аралы (кыргызча)

Челликсы бандо (корейче)

Чала метатеза-хиазм төмөнкү мисалда да бар:

Литовский полуостров (орусча)

Литва жарым аралы (кыргызча)

Литуаниа бандо (корейче)

Тыбыштык жактан орусча **ск** тыбыштарына корейче **кс** тыбыштары, орусча **ов** бөлүгүнө кыргызча-корейче **ва – уа** бөлүктөрү кайчылаш катышта алакага кирген. Бул метатезага тийиштүү кубулуш.

Ошентип, аралга тиешелүү орус-кыргыз-корей географиялык терминдеринин өз ара катышын бир нече фонетикалык процесстердин жардамы менен сыпаттоого болорлугу көрсөтүлдү. Эл аралык терминдердин корейче транслитерациясына субституция, эпентеза, эпитеза, протеза, диереза, метатеза (сейрек) сыяктуу кубулуштардын таасирин белгилөө керек.

3.8. Гидронимдердин илим-техника чөйрөсүндөгү кызматы

Гидронимдер илим-техника тармагында кенен учурайт. Бул чөйрөдөгү алардын маани-мазмуну, курулушу атайын талдоону талап кылат. [К.З.Зулпукаров, Н.О. Караева, У. Н. Камардинова 2021:437-440]. Кыргыз тилиндеги гидротехникалык аталыштар орус тилинин таасири менен калыптанып жатат. Ошондуктан биз эң абалы орусча *вод-* “суу” уңгулуу заттардын кыргызча, корейче берилишин талдап көрөлү. Бул гидронимдер бир нече түргө ажыратылат. Орусча мисалдарга кайрылганыбыздын себеби,

кыргызча илимий-техникалык аталыштар орус тилинен калькаланып кабыл алынган.

1. Орусча *водка* “арак” сөзү – кенен таркаган заттын аталышы, ал кыргызчага которулуп арак болуп берилет, бирок корейче транслитерацияланат: *водка* – *보드카* – *бодыка*. Орусча сөздүн төркүнү – гидроним, кийинки эки тилде бул этимологиялык байланыш жок. Корейче фонетикалык берилиште *в* – *б* оошуусу жана эпентезалык *ы* тыбышынын киргизилгендигин байкайбыз.

2. Көпчүлүк корейче гидронимдерди биз транслитерация дей албайбыз. Алар илимий-техникалык прогресстин натыйжасында параллелдүү эле пайда болсо керек. Суу аталыштарын техникалык гидронимдердеги позициясына карап бир нече түргө бөлө алабыз.

А. Бул топко гидроним препозицияда, сөздүн баш жагында колдонулат: *водник* – *수운* – *суун* – *суучул*. Мында: *-ник* = *ун* = *чул*; *водолечебница* – *수치료원/수치료법* – *сучирёвон/сучирёбон* – *суу менен дарылоо/сакайтуу*.

Үч тилдеги дал келүүлөр: *вод-* = *су* = *суу*, *-олечебница* = *чирёвон/чирёбон* = *менен дарылоо/сакайтуу*. Кыргызчада *менен* = *-да*: *сууда дарылоо* – *суу менен дарылоо*; *водонос* – *수상자* – *сусаң* – *суу ташуучу*. Бул мисалдарда *вод-* = *су* = *суу* жана *-онос* = *-саң* = *ташуучу*. Орусча эки акыркы мисалдарда *-о* морфемасы интерфикстик милдетте: эки уңгуну туташтырып турат.

Ушул топко орусча *водный* сын атоочунун эквиваленттери да ыктап турат. Бул адъективдик сөзгө корейче *су* заты аныктоочтук милдетте дал келет: *водный* – *수역* – *суёк* – *суулук*; *водный раствор* – *수영액* – *суёңек* – *суу кошулмасы/аралашмасы*; *водный спорт* – *수상* – *сусаң* – *суу спорту/суудагы спорт*; *водное поло* – *수구* – *сугу* – *суу полюсу/суудагы поло*. Орусча *водный* сөзүнө кээде корейче синонимдер туура келет. *Суёк* сөзү биздеги *суюк* лексемасына тектеш көрүнөт. Калган учурда *водный* = *су* = *суу/суудагы* функционалдык теңдештигин байкоого болот: *Водная бочка* – *수상운송통/수운통* – *сусаң унсоңтоң/суунтоң* – *суу бочкалары/челеги*. Мында да *водный* = *су* = *суу*

дал келүүсү артындагы *бочка* = ... *саң унсоңтоң/унтоң* = *бочкасы/челеги* семантикалык шайкештиктеги бөлүктөрдү бириктирип турат. *Водоворот* – *수용돌아-суёң тори* – *суу айлампасы*; *воднолыжник* – *수상스기* – *сусаңсыки* – *суу лыжачысы*. Акыркы мисалдын аныкталгычы орус тилинин кыргыз лексикасын байытууга болгон үлүшүн тастыктап турат.

Корейче *мул/мур...* (물) уңгусу да ушул позицияда көп кездешет: *Водогрейный* – *물을데우는* – *мурыль деунын* – *суу жылыткыч*; *водолей* – *물병자리* – *мульбёңжари* – *суу куйгуч*. Бул эки сөздө тең гидроним объект катары колдонулган: гидроним аракет багытталган заттын аты катары кызмат кылып турат.

Объектилик милдеттеги гидронимдер төмөнкү мисалдардын башталышында колдонулган: *водораспределитель* – *물분배* – *мульбунбэ* – *суу бөлүштүргүч*; *водорез* – *물결을가르는부분* – *мульгёл(р)ыль гарынын бубун* – *суу кескич*, *водоспуск* – *수문* – *сумун* – *суу түшүргүч/ташыгыч*; *водобоязнь* – *공수병* – *госубёң* – *суудан коркуу*; *водовоз* – *물을운반하는사람* – *мурыль унбанханын сарам* – *суу ташыгыч*.

Б. Башка гидронимдердин корейче аталыштарында гидронимдер интерпозицияны, сөз ортосун ээлеп келген. Ал эми орусча, кыргызча эквиваленттеринде гидроним алдыңкы орунга коюлат: *Водозащитный* – *방수의* /*내수성의* – *баңсуый/нэсусоңый* – *суудан сактоочу/коргоочу*; *водоизмерительный* – *양수계/수위계* – *яңсуге/сувиге* – *суу өлчөөчү*; *водоизмещение* – *배수량* – *бэсурияң* – *суу сыйымдуулугу*; *водокачка* – *양수장/급수탑* – *яңсужаң/гыпсу тап* – *суу айдагыч*; *водолаз* – *잠수부* – *жамсубу* – *суучул*.

Интерпозитивдердин ичинде гидроним объект катары кызмат кылган учуру кездешет. Ушундай эле функция төмөндөгү сөздөрдөгү гидронимдик уңгуларга да тиешелүү: *водоотталкивающий* – *내수처리* – *нэсу чори* – *суу түртүүчү/өткөрбөөчү*; *водоочистой* – *정수의* – *жоңсуый* – *суу тазалоочу*; *водоподъемный* – *양수의* – *яңсуый* – *суу көтөрүүчү/суу көтөрүп чыгуучу*;

водопровод – *송수관/배수관*– *соңсугван/бэсугван* – *вопоровод*, *суу жүргүзгүч*;
водослив – *저수지의수문*– *жосужий сумун* – *суу агызуучу (жол)*; *водоупорный* –
방수의/내수성– *баңсуый/нэсусоң* – *сууга туруктуу*; *водохранилище* – *저수지* –
жосужи – *суу сактагыч*; *водочерпалка* – *양수기*– *яңсуги* – *суу сүзгүч/калдыгыч*.
 Айтыш керек: орусча *водослив* сөзү айкын, даана мааниге ээ. Ал плотинадагы
 суу толуп калган учурда ашыкчасын агызып жибере турган кошумча суу
 жолун же түтүгүн атайт. Кыргызча эквивалент түшүндүрүүнү, чечмелөөнү,
 конкреттүү контекстти талап кылат.

В. Эми гидроним корейче татаал сөздөрдүн курамында постпозицияга
 жайгашканын тастыктоочу мисалдарга кайрылалы. Орусча, кыргызча
 эквиваленттерде гидроним сөз башында келет: *водонепроницаемость* –
방수/방수성– *баңсу/баңсусоң* – *суу өткөзбөстүк*; *водобеспеченность* – *충만한급수*
 – *чуңмунхангыпсу* – *суу менен камсыздангандык*; *водоотвод* – *배수/방수*–
бесу/баңсу – *суу бургуч*; *водопой* – *급수/살수*– *гыпсу/сальсу* – *сугаруу*; *водосброс*
 – *집수/저수/여수로*– *жипсу/жосу/ёсуро* – *суу кое берүү*; *водоснабжение* – *суу менен*
жабдуу - *급수/상수도/급수시설*– *гыпсу/саңсу/гыпсу шисоль*.

Бул жерде орус, кыргыз тилдеринде гидронимдердин орду боюнча
 типологиялык окшоштук байкалат. Көрүнүп тургандай, айрым корейче
 синонимдик мисалдарда постпозициядагы гидроним интерпозициядагы же
 препозициядагы гидронимдерге маанилеш болуп калат:

- 1) *жип* – *су*
 жо – *су*
 |
 ё – *су* – *ро* “суу кое берүү”
- 2) *гып* – *су*
 саң – *су* – *до*
 |
 гып – *су шисоль* “суу менен камсыздоо”

Мындай сапатка орус, кыргыз тилдери ээ боло албайт. Ушул жагын
 эсепке алганда корей тили бул эки тилден конструктивдик-типологиялык

алкакта обочолонуп турат. Алтай тектештик биримдиги орус-кыргыз этномаданий жана коммуникативдик биримдигине жол бошотуп берет.

Г. Бир мисал кыргызча өзгөчө берилет: *водоём* – 저수지 – жосуужи – көл, көлмө. Кыргызча *көл, көлмө* сөздөрү орусча эки уңгуга, корейче үч уңгуга дал келип турат. Ушундай шайкештик башка мисалда да бар: *водолаз* – 잠수부 – жамсубу – суучул. Мында үнөмдүүлүк корей, орус мисалдарын салыштырсак байкалат: *водоплавающая птица* – 물새 – мультсэ – суучул канаттуу/суу кушу. Корейче *мульсе* сөзү эки уңгулуу, беш тыбыштан турат. Орусча анын эквиваленти үч уңгулуу (*вод-, пл-/пла-, птиц-*) жана 20 тыбыш аркылуу туюнтулат. Корей тили үчүн бул жерде экономдуулук касиетин белгилөөгө болот. Кыргыз мисалдары ортолукта турат. Корейче, кыргызча мисалдарда сүзүү семантикасы берилбеген, ошондуктан алардын семантикасы кенен. Демек, кыргызча *сууда сүзүүчү канаттуу/куш* десек тагыраак болот.

Ушул өзгөчө топко суунун химиялык символдук аты да туура келет: *водород* – 수소 – сусо – суутек; *водная бомба* – 수소폭탄 – сусо поктан.

Кыргызчасынын бөтөнчөлүгү бул сөздүн жакында эле табылып, сунушталып, активдүү колдонулуп жаткандыгында. Отуз жыл мурунку химия боюнча окуу китептеринде *водород* термини орусча эле колдонулуп жүргөнү белгилүү. Дагы бир мисал: *водонапорная башня* – 저수탑/급수탑 – жосутан/гыпсутан – суу айдоочу мунара/суна. Бул мисалдагы су уңгусун ортодо же интерпозицияда колдонулду деп айта албайбыз. Анткени анын артындагы *тан* уңгусу “башня, мунара, супа” өзүнчө турат, алдыңкы бөлүктүн аныктоосун талап кылып жатат.

Өзгөчө сапатка төмөнкү мисалдар ээ: *водопад* – 낙수/폭포 – наксу/покпо – шаркыратма. Орусчада гидронимдик *вод-* уңгусу субъекттик, этиштик *-пад* (*падать* “түшүү, жыгылуу”) уңгусу гидронимикага кыйыр тиешелүү болгону менен суунун тике, катуу түшкөн кыймылын атоочу “предикаттык” кызматта колдонулган. Кыргызча *шаркыратма* сөзүндө нагыз гидроним жок, суунун күчтүү, ылдый карап шар аккандыгын туюнткан уңгу жайылып *водопад*

маанисин билдирип турат. Корейче синонимдердин биринчисинде нагыз гидроним бар.

Эми *аква* уңгусу катышкан айрым орусча-кыргызча гидронимдеринин корейче берилишине көңүл буралы. Биздин тилдерде, рекламалык көрнөк-жарнактарда аны түрдүүчө берип жүрүшөт (*аква*-, *акфа*-, *аква*- ж.б.). Бул сөз латынчадан кирген. Биз жогоруда бул уңгуну дүйнөдө кенен таркаган **ак*- “суу, агуу” архетиби менен салыштырганбыз. Бул уңгудан жаралган гидронимдер анчейин көп эмес.

Акваланг – *수중호흡기* – *сужуңхохынги* – *акваланг*. Көрүнүп тургандай, латынча-англисче *aqua* + *lung* сөзү корейчеге которулганда сыпаттоочу мүнөзгө өтүп, тилдик арбындыкка жол коюп калды. Кыргызча деле *акваланг*, туурасы – *аквалаң*. Биз бул жерде англисче *lung* “жеңил” сөзүн кытайча *ling* “жумшак, назик, майин, каалгыган, жеңил, обондуу”, кыргызча *өлөң* “ыр; тыбыт, тыбыт алынчу саз чөбү” сөздөрү менен салыштырган көз карашты колдосок болот [К.З. Зулпукаров 2016:369].

Акваланг/аквалаң сөзү орус-кыргыз тилдеринде “ныкталган абасы бар баллондон, буга туташтырылган бир учун оозго салып алчу түтүктөн турган суу алдында адамдын дем алуусун камсыз кылган жабдык” маанисинде колдонулат.

Аквалангды колдончу субъекттердин аталыштарын карайлы: *акванавт/гидронавт* – *잠수연구원* – *жамсуёнгувон* – *акванавт/гидронавт*; *аквалангист* – *스쿠버다이버* – *сыкубодаибо* – *аквалангист*; *аквалангистка* – *스쿠버다이버* – *сыкубодаибо* – *аквалангистка*. Бул жерде кыргыз тилине орус лингвомаданиятынын тийгизген оң таасири даана көрүнүп турат. Бул тилдеги жакын маанидеги төрт аталыш, жыныстык жиктөө – жаңы жөрөлгө. *Аквалангист аял* дегенге караганда кыргызча *аквалангистка* деп коюу жеңил көрүнөт, бардык угуучуларга түшүнүктүү.

Акванавтика – *수산학* – *сусанхак* – *акванавтика*. Мында орус-кыргыз тилдери бир эле терминди суу тереңдиктерин атайын жабдыктардын жардамы

менен изилдөөчү илимий-техникалык тармакты аташ үчүн колдонгондугун байкоого болот.

Су унгусу корейчеде башка перифериялык гидронимиялык аталыштарда да кездешет. Мисалы, сууга эритилген түр, боёкту жана аны менен аткарылган сүрөттөрдү *акварель* дешет. Бул сөз кыргызчага орусчадан, орустарга француздардан, француздарга италиялыктардан оошуп өткөн. Латынча *aqua* “суу”, мындан италиялыктардын тилинде *acquerello*, мындан француздарга *aquaerelle* сөзү өткөн: *акварель* – 수채/수채하구/수채화가 – суче/сучехагу/сучехуага; *акварельный* – 수채화 – сучехуа – *акварелдик*; *акварелист* – 수채화가 – сучехуага – *акварелист/акварелчи*.

Латынча *aquaeductus* “водопровод” орус, кыргыз тилдерине өтүп *акведук* сөзүн берген. Анын мааниси – “водопроводдун же каналдын суусун жардан, сайдан, коодон, капчыгайдан же жолдон өткөзүш үчүн ноосу же түтүгү бар көпүрө”. Бул биздин тил үчүн жаңы сөз жана маани. Анын корейче аты бар: *акведук* – 수로교 – сурогё – суу түтүгү.

Суу бетиндеги аянт корей, орус тилдеринде өзүнчө аталышка ээ. Мисалы, кыргызча *порттун акваториясы*, *булуңдун акваториясы* сөз айкаштары орусчадан өткөн. Караңыз: *акватория* – 수역 – суйёк – *акватория/суу аймагы*. Азыркы кыргыз турмушуна *аквариум* буюму орношо баштады. Аны менен тиешелүү сөз пайда боло болду: *аквариум* – 수족관/수생동 – *сужокгван/сусеңдоң* – *аквариум*. Бул мисалдарды дагы улантууга болот. Бардык учурда латынча аква- унгусуна корейче су унгусу дал келет. Бирок бул жобого дал келбеген да факт бар. Орусча *аквамарин* (лат. *aqua marina* “деңиз суусу”) “көк-жашыл же көгүш түстөгү минерал, берилдин өзгөчө түрү; баалуу таш” кыргызчада сакталат, ал эми корейчеде баалуу минералдын аты катары өзүнчө лексема жана сөз айкашы аркылуу берилет: *аквамарин* – 남옥/녹주석의변종 – *намок/нокжусогый бёнжон* – *аквамарин*.

Демек, европалыктардын лингвомаданиятында деңиз суусунун түсүнө окшоштугунан пайда болгон аталыш корейчеде “суу” концептинин номинанттарына байланышпаган эле эквивалент аркылуу берилет.

Эми кыргыз тили үчүн төл сөз катары эле иштелип жүргөн *гидро-* префиксоидине кайрылалы. Аны префиксоид дегенибиз өз алдынча сөз катары дээрлик колдонулбастан, дайыма башка сөздөрдүн алдында, башында пайдаланылат. Ал префикс эмес, бирок префикске окшош. Биздин тил үчүн *аква-* дагы префиксоид. Префикс – уңгунун алдына колдонулчу жардамчы морфема. Ал эми *-oid* бөлүгү грекче *eidos* “түр” сөзүнөн жаралган. Демек, префиксоид – префикс түрүндөгү тилдик элемент, бирок префикс эмес.

Айтып кетиш керек: бир топ мисалдарда *аква-* жана *гидро-* префиксоиддери синонимдик катышта колдонулат: *гидрометрия/акваметрия* – *비중계- бижуңге; гидрометрист/акваметрист* – *습도계- сыпдоге* .

Гидра сөзүнүн префиксоид болбой колдонуш мүмкүнчүлүгү бар. Ал лексема мифологиясында учурайт. Грекче *hudra* “суу жыланы”. Ал *hudor* “суу” сөзүнөн жаралган. Гидра деп байыркы гректерде көп баштуу жыланды аташчу. Анын кайсы башын кесе чаппа, ордуна жаңы баш өсүп чыкчу. Грек мифтеринде аны Геракл өлтүргөн. Бул аталыш кийин гидралар деген гидроид классындагы тузсуз сууда жашоочу бир учу менен грунтка орношуп, оозу, муруттары бар экинчи учу менен азыктанчу суу жаныбарларын атап жүрүшөт. Ошондой эле бул термин менен астрономияда көпчүлүгү түштүк жарым шарда жайгашкан жылдыздар тобун туюнтуу кабыл алынган. Бул грек сөзү корей тили тарабынан транслитерацияланып жиберилген.

Гидра – *하이드라- хидыра*. Болгону *г/х* тыбыштык оошуу жана эпентезалык *ы* тыбышы колдонулган.

Бир топ гидронимдерде *гидро-* префиксоиди *сурёк* сөзү аркылуу которулган. Мында *су-* номинанты препозицияда. Орусча, кыргызча сөздөр бирдей болгондуктан бул тилдердеги мисалдарды кайталабай эле беребиз: *гидроакустика* – *수력음향학- сурёк ымхяңхак; гидроаэродром* – *수력비행장 – сурёк*

бихеңжаң; гидроинкубатор – 수력보육기 – сурёк боюкки; гидроэлектрический – 수력전기의 – сурёк жонгий – гидроэлектрдик; гидроплан – 수력발전기 – сурёк бальжонги; гидротехника – 수력공학 – сурёк гоңхак; гидротурбина – 수력터빈 – сурёк тобин; гидроузел – 수력이용시설의총체 – сурёк иёңшисорый чоңче; гидроэлектростанция – 수력발전소 – сурёк бальжонсо; гидроэлектрический – 수력전기의 – сурёк жонгий – гидроэлектрдик. Булардын ичиндеги акыркы мисал – сын атооч. Ошондуктан корейчедеги *-ый* мүчөсү адъективдик маанини билгизүүчү мүчө катары каралат.

Айрым корей гидронимдеринде Европа тилдеринен кирген сөздөр транслитерацияланып берилет.

Төмөнкү мисалда *p* тыбышы диерезага учураганын көрөбүз: *гидротурбина – 수력터빈 – сурёк тобин*. Корейче *тобин* бизде таркалган *турбина* сөзүнүн трансформасы эле. Орусча *турбина* лексемасы французча *turbina* сөзүнөн алынып, латынча *turbo* “куюн, айлампа, айлануу” сөзүнө такалат. Анын мааниси деле ушуга жакын. Гидротурбинаны гидравликалык же суу турбинасы деп да аташат. Суу күчү менен айланган паралардын жардамы менен агымдын энергиясын айланган октун энергиясына өткөзүүчү кыймылдаткычты гидротурбина деп белгилешет.

Ошондой эле диереза төмөнкү корейче аталышта байкалат: *гидромонитор – 제트모니터 – жеты монито*. *Монитор* сөзү корейчеде кыскартылып, жөнөкөйлөтүп кабыл алынган. *Монитор* термини латынча *monitor* “алдын ала сактоочу” сөзүнөн англис тили аркылуу (белгилүү чекте сакталуучу көрсөткүчтөрдү көзөмөлдөөчү жабдык) орус, кыргыз ж.б. тилдерге өткөн. Корейлер да аны колдонушат.

Башка аталыштарда да транслитерация жүрөт. Мисалы: *гидроакустический – 하이드로어쿠스틱 – хаидыро акусытик – гидроакустикалык*. Буларда (транслитерация жүргөн: *акустика – акусытик, пульт – пыллоги, станция – сытейшён, графика/графический – гырепик*. Европа тилдериндеги кошок үнсүздөр корейчеде ортосуна эпентетикалык *ы* тыбышын кийирип

алышкан: *гидроакустический* – *하이드로어쿠스틱*– *хаидыро акусытик* – *гидроакустикалык*; *гидростанция* – *수소스테이션* – *сусосытейиён*; *гидропульт* – *하이드로플러그* – *хаидыро пыллогы*; *гидрографический* – *수로그래픽* – *суро гырепик* – *гидрографиялык*.

Теги грекче *графика/графия/графо...* сөздөрү (*grapho* “пишу, черчу, рисую”) дайым эле корейчеде транслитерациялана бербейт, аларды кээде которуп да колдонушат: *гидрограф* – *수문곡선* – *сумун гоксон*; *гидрографическое исследование* – *수로측량* – *суро чыңняң* – *гидрографиялык изилдөө*; *гидрография* – *수로탐사* – *суро тамса*. Баарында *су-* уңгусу колдонулган.

Айрым учурларда *гидро-* префиксоиди *суро сумун* жана *сусо* татаал сөздөрү аркылуу берилет: а) *гидрогенератор* – *수소발생장치* – *сусо бальсэң жаңчи*; *гидрография* – *수로탐사* – *суро тамса*; б) *гидрограф* – *수문곡선* – *сумун гоксон*; *гидролог* – *수문학자* – *сумун хакжа*; *гидрологический* – *수문학의* – *сумунхакый* – *гидрологиялык*; *гидрология* – *수문학* – *сумунхак*; *гидрометеорология* – *수문학/수상학* – *сумунхак/сусаңхак*; в) *гидростанция* – *수소스테이션* – *сусосытейиён*; *гидрогенератор* – *수소발생장치* – *сусо бальсэң жаңчи*. Бул татаал сөздөрдүн биринчи компонентин *су* уңгусу түзүп турат.

Кайсы бир корей эквиваленттеринде Европа тилдериндеги гидроним түздөн-түз гидроним менен берилбей эле калат: *гидрант* – *전이* – *жони*; *гидравлика* – *유압장치* – *юапжаңчи*; *гидравлический* – *유압* – *юап*; *гидрометрия* – *비중계* – *бижуңге*; *гидромеханизация* – *유체역학* – *юче ёкхак*; *гидропульт* – *하이드로플러그* – *хаидыро пыллогы*; *гидростатика* – *유체역학* – *юче ёкхак*.

Эгерде жогоруда келтирилген корей гидронимдеринде *су* уңгусу препозицияда учураса (*сурёк, сумун, сусо, суро, сусаң ж.б.*), кээ бир аталыштарда ал постпозицияда кездешкенин көрөбүз: *гидролиз* – *가수분해* – *гасу бунхе*; *гидроизоляция* – *방수처리* – *баңсу чори*.

Жогорудагы келтирилген мисалдар – биздин картотеканын чакан эле бөлүгү. Бирок ушулар деле адам зат цивилизациясы лингвомаданиятка катуу

таасир тийгизип, түрдүү элдер илимий-техникалык глобалдуу шартында окшош же жакын ой жүгүртүүгө, жаңы заттарды, кубулуштурды, жабдыктарды бирдей атоого умтуларлыгын айтууга болот.

III баптан алынган негизги тыянактар жана алынган жаңы натыйжалар

Кыргыз, корей, орус ж.б. тилдердеги гидронимдерди салыштырып талдоо төмөнкүдөй жыйынтыктарды айтууга өбөлгө болот.

1. Евразия тилдери, тил топтору тектеш эле болуу керек. Ностратика теориясынын жоболоруна ылайык биз окшоштурган архетиптер, алардын окшош рефлексиясы ушундай корутундуга негиз боло алат.

2. Баба тилде **су*, **ак*, **ман* ж.б. архиформалар болуп, алар жаңыча шөкөттөргө, маанилерге өтүп отуруп, Евразиядагы тектеш тил топторунда түрдүү рефлексиялардын жаралышына жана орноп калышына алып келди. Семантикалык баюу белгилүү мыйзам ченемдүүлүктөрдүн негизинде ишке ашат.

3. Кыргыз, корей гидронимдерин салыштырууну алтаистика менен ностратика гипотезаларынын алкагында аткаруу учурдагы глобализация процессинин агымына шайкеш келет.

4. Эки тилдеги гидронимдердин түзүмүндө, түзүлүшүндө, моделдеринде, колдонушунда жалпы закон ченемдүүлүктөр бар. Буларды эсепке албай коюуга болбойт. Кыргызча географиялык гидронимдер жалпы түрк моделдерине баш иет, бирок орусча, корейче атоолорго толук окшобойт.

5. Корей, кыргыз гидронимдеринин пайда болушуна дүйнө элдеринин атоолорунун салымы чоң. Анткени бул эки элдин жашоо чөйрөсү, тиешелүү сөз каражаттары чектүү. Алардын менталдык-тилдик гидросферасы чакан, өз дараметтерине гана ылайыктуу. Кошуну, жакынкы да, алыскы да элдердин гидронимиялык байлыктары эки элдин когнитивдик-вербалдык түзүмүн кеңейтет. Илим, техниканын сууну пайдалануу, иштетүү боюнча

жетишкендиктери тилдерибиздин номинативдик-кумулятивдик потенциалын көтөрөт.

6. Эл аралык катнаштын күчөтүшү, интенсивделиши, билимдин таркалышы, маалыматтын глобалданышы, интернеттин дүйнө жүзүн жыш каптап турушу көптөгөн аталыштарды элдер үчүн орток кылып койду. Бул көз караш менен алганда биз салыштырып жаткан тилдерде да орток түшүнүктөр (бирок түрдүү аталыштар менен) пайда болду: 1) *океан, деңиз, кысык, булуң, канал* ж.б.; 2) *гидрология, акваланг, ГЭС, гидрография, аквариум* ж.б. Ушул шартта атоолорду калькалаштыруу которуу, транслитерациялоо өтө чоң мааниге ээ.

7. Эл аралык гидронимдерди өздөштүрүү кыргыз, корей тилдеринде көп планда жүрөт. Аларды которуу да, трансформациялап пайдалануу да, түптүз эле өзгөртпөй колдонуу да бул тилдер үчүн мүнөздүү.

8. Терминдерди, жалпы гидронимдерди башка тилдерден өздөштүрүү процессинде бул эки тилде түрдүүчө типтүү кубулуштар жүрүп турат. Булардын эң эле таркагандары – субституция, эпентеза, диереза, ассимиляция, сейректери – метатеза, эпитеза, протеза, диссимиляция.

9. Грек традициясына мүнөздүү илимий-техникалык гидронимдердеги системалуулук корей тилине толук дал келбейт. Бизге көнүмүш иреттүүлүк (*гидро-био-логия, гидро-гео-логия, гидро-метеоро-логия* ж.б.) корейчеге карата бузулуп кеткендей сезилет (*сужың сеңмулхак* “гидробиология”, *сумунхак/сусаңхак* “гидрометеорология”, *сужижилхак* “гидрогеология” ж.б.). Мында бардык терминдер *су* уңгусу менен башталып, өз курамына *хак* (квахак “илим”) турганы менен терминдик параллелдүүлүк, моделдүүлүк байкалбайт. Маанилик жактан, албетте, корейче терминдер да так мазмунга ээ.

Ошентип, кыргыз, корей гидронимдерин катарлаштырып салыштыруу менен төмөндөгүдөй натыйжаларды алдык:

1) эң таркалган гидронимдердин ностратикалык уңгулары көптөгөн тилдердин материалында иликтенди;

- 2) алтай тилдеринин кытай-тибет, тай-урал, кавказ, семит-хамит, инд-европа ж.б. тилдер менен тектештиги жөнүндө ынанымдуу пикирлер айтылды;
- 3) кыргызча суу гидрониминин полисемиялык өзгөчөлүгү конкреттүү мисалдар аркылуу аныкталды; бул фактылар түшүндүрмө сөздүк баалуу;
- 4) суу сөзүнүн башка түрк тилдериндеги трансформалары салыштырылып берилди;
- 5) суу сөзүнүн этимологиясы япон, корей, кытай ж.б. тилдердин фактылары менен салыштырылып аныкталды;
- 6) суу сөзүнүн семантикалык кеңейтүүсү, баюусу бүткүл тилдерге мүнөздүү багыттарда жүрөрлүгү тастыкталды;
- 7) гидронимдер көлөмү боюнча бир тыбыш-тамгадан тартып төрт-беш сөздөн турган номинанттарга ээ болушу көрсөтүлдү;
- 8) гидронимдердин көп катмарлуулугу ачыкталды; аларда символдук, концептуалдык (түшүнүк, элес, фрейм, сценарий, гештальт, пропозиция ж.б.), мифологиялык сакралдык, этимологиялык, сөз жасоочулук, философиялык, экологиялык, химиялык, физикалык ж.б. катмарлардын болушу белгиленди;
- 9) гидронимиянын жалпы илимий базасы, табигый мотивациясы, тилдик-менталдык зарылдыгы аныкталды;
- 10) гидронимдердин эң жалпы түрлөрү, типтери белгиленди;
- 11) кыргызча, корейче айрым гидронимдердин этимологиясы ачыкталды;
- 12) гидронимдердин энчилүү жана жалпы мүнөздө болушу жөнүндөгү жобо кошумча фактылар менен кенен тастыкталды;
- 13) кыргызча географиялык гидронимдердин түзүлүшү жалпы түрк тилдерине мүнөздүү моделдерге баш ийиши далилденди.
- 14) башка элдердин гидронимдерин өздөштүрүү эки тилде түрдүүчө жүргүзүлгөндүгү белгиленди; кыргыз тилиндеги географиялык гидронимдер негизинен орус моделдеринин таасири менен шөкөттөлүшү далилденди;

15) чет элдердин гидронимдерин колдонууда эки тилде тең толук которуу, жарым-жартылай которуу, которбой эле транслитерациялоо, өзгөртпөй коюу жолдору иштетилери аргументтелди;

16) корей тили кыргыз тилине өткөндө алыскы чет тилдердин гидронимдери тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болушу белгиленди; грекче, орусча ж.б. европалык тилдердеги аталыштар бул тилдерге өткөндө көбүнчө субституция, эпентеза, диереза, ассимиляция, кээде эпитеза, протеза, метатеза, диссимиляция кубулуштары жүргүзүлдү;

18) гидронимдерди толук, ар тараптан, терең изилдөө, аларды глобалдык масштабда салыштырып иликтөө болочок лингвисттердин милдети экендиги белгиленди.

КОРУТУНДУ

Түрдүү гидронимдерди салыштырып изилдеп, төмөндөгүдөй тыянактарга келдик:

1. Гидронимдердин денотаты – жер бетинде эң таркаган, жандуу дүйнөгө өтө керек, өсүмдүк, жаныбарлардын жашоо булагы болгон зат. Ошондуктан суу аталыштары тилде көп жана өнүмдүү лексикалык каражаттардын жыйындысы катары бааланат.

2. Гидронимдер көлөмү боюнча түрдүүчө. Булардын микротүрү бир тыбыш же бир тамга болсо, калган түрлөрү эки тыбыштан тартып морфемалар, сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр катары тилде кызмат кылат. Алар ири көлөмдүү чыгармалардын (океанология, гидрология ж.б. илимий тармактар боюнча) да мазмунун түзө алат.

3. Кыргыз, корей тилдериндеги көпчүлүк гидронимдер этимологиялык жактан тектеш. Алардын баштапкы архетиби алтай, инд-европа, семит-хамит ж.б. тил бүлөлөрүнүн уңгу сөздөрүндө да кездешет.

Гидронимдерди изилдөө негизинен структуралык-типологиялык жана салыштырма-тарыхый методдордун жардамы менен ишке ашты.

4. Кыргыз гидронимдеринин башаты түрк, алтай тил биримдиктеринин гана эмес, ностратика тилдеринин уңгуларына да барып такалат жана булар менен чогуу каралууга тийиш.

5. Кыргыз менталитетиндеги “Суу” концепти семантикалык кең алкакта кепке кирет, анын колдонуу чөйрөсү кенен, маанилери көп түрдүү: түз – өтмө, ички – тышкы, денотативдик – коннотативдик, предметтик – эмоциялык-экспрессивдик, абстракттуу – конкреттүү, лексикалык – грамматикалык (синтаксистик), түшүнүктүк – информациялык, жүйөлүү – жүйөсүз (мотивациялык – мотивациясыз), символдук – символдук эмес, баштапкы – деривациялык ж.б. болуп жиктелет.

6. Суу сөзү этимологиялык жактан түрк тилдериндеги тектеш шайкештери менен гана (*су, сув, суй* ж.б.) байланышпастан, монгол, тунгус-маньчжур, корей, япон тилдериндеги байыркы уңгулар менен дал келгендиги

белгилүү. Суу түшүнүгүнүн архетиби тилдерде түрдүү семантикалык, сөз жасоочулук дериваттарга өтүп, көптөгөн кошумча маанилерди бере алат: “ным”, “дарыя”, “сай”, “шире”, “суусундук”, “агым”, “сугат”, “нымдуу”, “суюк”, “сейрек”, “сууланган” ж.б.

7. “Суу” концептинин номинанттарына *су/суу/сув/суй/сук/шуй/шыв/ус...* уңгулаш сөздөр гана кирбестен, *кар, мөндүр, муз, булоо/пулоо, булут, туман* сыяктуу сөздөр, *гидро-, ватер-, аква-, вод-* ж.б. префиксоиддер түзө алат.

8. “Суу” концептинин колдонуу чөйрөсүн адамдардын тиричилиги, жашоосу (чаңкоону кандыруу, азык-оокат жасоо, өсүмдүктөрдү сугаруу, малды сугаруу ж.б.), биосфера, экология, гидросфера, гидрология, метеорология, география, океанология ж.б. илимий-техникалык тармактар түзөт.

9. Түрдүү илимий-техникалык тармактардын пайда болушу – адамзат өкүлдөрүнүн, түрдүү өлкө, континенттердин жарандарынын аракетинин, изденүүсүн, табылгасынын натыйжасы. Ошондуктан көп аталыштар эл аралык мүнөздө болот, алардын жалпы түзүмү, семантикалык пайдубалы, маани-маңызы окшош. Көп гидронимдер орток мүнөздө келет, бир эле улуттук тилге байланышсыз жашайт. Тил аралык, эл аралык да гидронимдер аз эмес.

10. Эл аралык гидронимдерди архетип (тектеш тилдерде) география аныктайт. Алар география боюнча окуулуктарда, сөздүктөрдө, справочниктерде (аныктагычтарда), энциклопедияларда катталган. Биз салыштырган материалдар ушундай булактардан алынды.

11. Гидронимдерди салыштыруунун жүрүшүндө биз алардын улуттук (бир элдик) жана улут аралык да гидронимдердин ичинен түрдүү улуттар үчүн бирдей жана бирдей эмес (айырмалуу) топторун ачыктадык. География илими алгач европалыктарда түптөлгөндүктөн жана европалык терминдер дүйнөнүн көп бөлүгүнө таркалгандыктан, булардын орусча-кыргызча-корейче берилишине көңүл бурдук.

12. Эл аралык гидронимдерди салыштырып чыгып, кыргыз-корей аталыштарынын ортосунда бир нече фонетикалык кубулуштардын болушун

тастыктадык. Буларга сөздү тыбыштык жактан өзгөртпөй, которуп жана өзгөртүп кабыл алуу үч ажырымын жиктедик. Өзгөртүү учурунда субституция, эпентеза, диереза, эпитеза, протеза жана метатеза процесстеринин иштеши белгиленди. Протеза менен метатеза сейрек учурайт.

Гидронимдердин эки тилдеги айрым түрлөрүн салыштырып изилдөө менен келечекте 1) кыргыз-корей гидронимдеринин толук теориясын иштеп чыгууну;

2) эки тилдеги суу аталыштарынын этимологиясын алтаистика менен ностратиканын алкагында кенен изилдөөнү;

3) эки тилдин лингвогенетикалык жана лингвотипологиялык маселелерин ар тараптан иликтөөнү ишке ашырууну милдет катары карайбыз.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Абдувалиев, И. Словарь односложных корней и основ в кыргызском языке / Кыргыз тилиндеги бир муундуу унгү сөздөр сөздүгү [Текст] / И. Абдувалиев; спец. ред. С. Ибрагимов, К. Конкобаев, С. Мусаев, Р. Эгембердиев. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2017. – 324 с.
2. Абыканова, Г. А. Концепт «вода-суу» в русском и кыргызском языках [Текст]: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. А. Абыканова. – Бишкек, 2012. – 22 с.
3. Агеева, Р. А. Происхождение имен рек и озер [Текст]: Р. А. Агеева. – М.: Наука, 1985.
4. Агеева, Р. А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации [Текст]: Р. А. Агеева. – М.: Наука, 1989.
5. Азыркы кыргыз адабий тили [Текст]: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика / ред. Б. Ө. Орузбаева. – Бишкек: [б-сыз], 2009. – 928 б.
6. Адмони, В.Г. Типология предложения [Текст] / В.Г. Адмони // Исследования по общей теории грамматики. – М., 1968. – С. 232-291.
7. Акматов, Н. Р. Ысык-Көл топонимиясы [Текст] / Н.Р. Акматов. – Каракол: КГУ, 2009. – 243б.
8. Алексахин, А. Н. Китайские фонологические системы в междивизиональном контакте Востока и Запада / А. Н. Алексахин. – М.: ВКН, 2015. – 464б.
9. Алиев, Т. Р. Лингвистические и экстралингвистические факторы антропонимии (на материале турецкого, азербайджанского, узбекского, казахского, киргизского и татарского языков) [Текст]: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Т.Р. Алиев. – Алма-Ата, 1989. – 41 с.
10. Амиралиев, С. М., Караева, Н. О., Сапарбаева А. А. О киргизских словах “иранского” происхождения [Текст] / С.М.Амиралиев, Н.О.Караева, А. А. Сапарбаева // Мир науки, культуры, образования. – 2020, №1. – 377-380-бб.

11. Амиралиев, С. М., Караева, Н. О., Камардинова, У. Н. Об этимологии названия автомойки в киргизском языке [Текст] / С. М. Амиралиев, Н. О. Караева, У. Н. Камардинова // Филология: научные исследования. – 2019, №6. – 251-256-бб.
12. Аристов, Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы [Текст] / Н. А. Аристов. – Бишкек, 2001. – 582с.
13. Арутюнов, С.А. Топонимика Юго-Западной Японии [Текст] / С.А. Арутюнов // Топонимика Востока. – М., 1962. – 77-78 с.
14. Асаналиев, У. Тунгус, манжур, монгол, байыркы түрк жана кыргыз тилинин кээ бир лексикалык параллелдери [Текст]: филол. илим. д-ру. ... дис. автореф. / У. Асаналиев. – Бишкек, 2004. – 43б.
15. Атабекова, Н.К. Пути формирования и функционирование киргизской машиноведческой терминологии (на базе русских терминов) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.К. Атабекова. – Бишкек, 2000. – 23с.
16. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
17. Байтерекова, Г.О. филологический интерпретации фонетических свойств (экспериментально-фонетическое исследование особенностей восприятия длительности в киргизском и немецком языках) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г.О. Байтерекова. – Л., 1978. – 21 с.
18. Бартольд, В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер [Текст] / В.В. Бартольд; түз. О Караев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 456 б.
19. Баскаков, Н.А. Географическая номенклатура в гидронимии Горного Алтая [Текст] / Н.А. Баскаков // Гидронимика Востока. – М., 1969. – С. 17-28.
20. Баскаков, Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение [Текст] / Н.А. Баскаков. – М.: Наука, 1981. – 135 с.
21. Беккер, Э. Г. Селькупская топонимия Томской области [Текст] / Э. Г. Беккер // Топонимика Востока. – М., 1962. – С. 126-133.

22. Бийкелдиева, К.А. Кыргыз жана кытай тилдеринде сүйлөө адебинин өзгөчөлүктөрү [Текст]: Филол. илим. канд. дис. ... автореф. / К. А. Бийкелдиева. – Бишкек, 2017. – 25 б.
23. Большой энциклопедический словарь: Языкознание [Текст]/ отв. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Большая Рос. энцикл., 2000. –686 с.
24. Буранов, Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков [Текст] / Дж. Буранов. – М.: Высш. шк., 1983. – 267 с.
25. Брук, С.И. Население мира: этнодемографический справочник [Текст] / С.И. Брук. – М.: Наука, 1986. – 930 с.
26. Бутенко, Н.П. Русские собственные имена в Киргизии и некоторые вопросы взаимодействия языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.П. Бутенко. – Бишкек, 2012. – 22 с.
27. Бутешова, А. Р. Концепт «Жизнь» в русской и киргизской языковой картине мира [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Р. Бутешова. – Бишкек, 2012. – 22 с.
28. Вардуль, И.Ф. Понятие универсалий в лингвистической типологии [Текст] / И.Ф. Вардуль // Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М., 1977. – С. 19-33.
29. Вардуль, И.Ф. Основы описательной лингвистики: синтаксис и супрасинтаксис [Текст] / И.Ф. Вардуль. – М.: Наука, 1977. – 351 с.
30. Вопросы структуры языка [Текст]. – М.: Наука, 1964. – 312 с.
31. Гак, В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков [Текст] / В.Г. Гак. – Л.: Просвещение, 1977. – 300 с.
32. Гамкрелидзе, Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко типологический анализ праязыка и протокультуры [Текст]: в 2 ч. / Т.В. Гамкрелидзе, Вяч.Вс. Иванов. – Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1984. – Ч. 1. – 430 с.; Ч. 2. – 1330 с.
33. Гецадзе, И.А. О выражении субъектно-объектных отношений в иберийско-кавказских языках [Текст] / И.А. Гецадзе, Ф.А. Гайдарова // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. – М., 1982. – С.157-188.

34. Гринберг, Дж. Квантитавный подход к морфологической типологии языков [Текст] / Дж. Гринберг // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3. – С. 60-94.
35. Гринберг, Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов [Текст] / Дж. Гринберг // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5: Языковые универсалии. – С. 114-162.
36. Гринберг, Дж. Меморандум о языковых универсалиях [Текст] / Дж. Гринберг, И. Осгуд, Дж. Дженкинс // Новое в лингвистике. – М., 1970. – С. 23-56.
37. Гухман, М.М. Историческая типология и проблема диахронических констант [Текст] / М.М. Гухман. – М.: Наука, 1981. – 249 с.
38. Дарбанов, Б. Е., Караева, Н.О. Атрибутивдик катыштын “сан атооч+зат атооч” тибиндеги татаал гидронимдер [Текст] / Б.Е.Дарбанов, Н.О.Караева // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2019. – №3. – 189-191-бб.
39. Дарбанов Б.Е., Караева, Н. О. Кыргызча энчилүү гидронимдердин корей тилине которулушу [Текст] / Б.Е.Дарбанов, Н.О.Караева // Ош мамлекеттик унив. жарчысы. –2018. – №3. I. – 86-90-бб.
40. Дербишева, З. К. Теоретические основы контрастивной морфологии [Текст] / З. К. Дербишева. – Бишкек: [б.и.], 2000. – 219 с.
41. Дербишева, З.К. Сравнительная грамматика турецкого и русского языков [Текст]: учеб. / З. К. Дербишева. – М.: Флинта, 2015. – 296 с.
42. Джапаров, Н.Р. Семантическая орбита кыргызской гидронимики (лингвистическое исследование в диахроническом плане) [Текст] / Н.Р. Джапаров. – Бишкек: [б.и.], 2011. – 200 с.
43. Джапаров, Н. Р. Гидронимика – популярная [Текст]: историко – лингвист. исслед. / Н. Р. Джапаров. – Бишкек: [б.и.], 2012. – 156 с.
44. Джапаров, Н. Р. Звуковая форма гидронима как когнитивная основа водных названий в языке [Текст] / Н.Р.Джапаров // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – №12. – 191-193 с.

45. Джапаров, Н. Р. Древнетюркские водные названия в составе гидронимики кыргызского языка [Текст] / Н.Р.Джапаров // Известия вузов Кыргызстана, – 2018. – №1. – 218-220 с.
46. Джудемишев, Ж.Ч. Фонетическая интерференция в кыргызской речи русских [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж.Ч. Джудемишев. – Бишкек, 1994. – 22 с.
47. Долгопольский, А.Б. Сохраняемость лексики, универсалии и ареальная типология [Текст] / А.Б. Долгопольский // Лингвистическая типология и восточные языки. – М., 1965. – С. 189-198.
48. Дульзон, А.П. Древние гидронимы Южной Сибири индоевропейского происхождения [Текст] / А.П. Дульзон // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1983. – С. 109-114.
49. Жарылгасинова, Р.Ш. Роль топонимики в изучении ранней этнической истории Кореи [Текст] / Р.Ш. Жарылгасинова // Топонимика Востока. – М., 1962. – С. 82-88.
50. Жарылгасинова, Р.Ш. К характеристике современной антропонимической модели корейцев, проживающих в сельских районах Узбекской ССР [Текст] / Р.Ш. Жарылгасинова// Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С. 203-206.
51. Жирмунский, В.М. Введение в сравнительно-историческое изучение германских языков [Текст] / В.М. Жирмунский. – М.; Л.: Наука, 1964. – 431 с.
52. Зулпукаров, К.З. Падежная грамматика: теория и прагматика [Текст] / К.З. Зулпукаров. – СПб.; Ош: [б.и.], 1994. – 317 с.
53. Зулпукаров, К.З. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст] / К.З. Зулпукаров. – Бишкек: Бийиктик, 2016. – 768 с.
54. Зулпукаров, К.З., Караева Н. О., Камардинова У. Н. К вопросу о сопоставительной характеристике научно-технических гидронимов русского, киргизского и корейского языков [Текст] К. З. Зулпукаров, Н. О. Караева, У. Н. Камардинова // Мир науки, культуры, образования. – Горно-Алтайск., 2021. – №2 (87)

55. Зулпукаров, К.З., Караева Н. О., Камардинова У. Н. Парадигматическое строение киргизско-корейских гидронимовязыков [Текст] К. З. Зулпукаров, Н. О. Караева, У. Н. Камардинова // Международный журнал экспериментального образования. – М., 2021. – №2
56. Зулпукаров К., Амиралиев С., Камардинова У. О происхождении гидронимов в ностратических языках // Вестник Дагест. гос. ун-та. Серия2. Гуманитарные науки. 2018. Том 33. Вып. 3. – 52-59бб.
57. Лингвопоэтика менен лингвопаремиологиянын орчундуу маселелери [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.Б. Эргешова, А.А. Абдулатов [и др.]. – Бишкек: [б-сыз], 2018. – 828 с.
58. Ибрагимов, С.И. Киргизский этнос, культура, язык [Текст] / С.И. Ибрагимов // Язык и культура. – Минск, 2001. – С. 158-161.
59. Иванов, В.В. Типология и сравнительно-историческое языкознание [Текст] / В.В. Иванов // Вопросы языкознания. – М., 1958. – № 5. – С.118-131.
60. Иванов, В.В. Разыскания в области анатолийского языкознания [Текст] / В.В. Иванов //Этимология. 1970. – М., 1978. – С. 153-162.
61. Иванов, В.В. Разыскания в области анатолийского языкознания [Текст] / В.В. Иванов //Этимология. 1978. – М., 1980. – С. 170-177.
62. Иллич-Свитыч, В.М. Опыт сравнения ностратических языков [Текст]: введение. сравнит. слов. / В.М. Иллич-Свитыч. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 408 с.
63. Исаев, Д. «Ысык-Көл» деген ат кандайча келип чыккан? [Текст] / Д. Исаев // Изв. АН КиргССР. – 1965. – № 6. –19-25-б.
64. Исаев, Д. Топонимика Северной Киргизии [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Д. Исаев. – Фрунзе, 1972. – 22 с.
65. Исаев, Д. Жер-суу аттарынын сыры [Текст]: Д.Исаев. – Фрунзе, 1977.
66. Камардинова, У.Н. “Суу” концепти Женижоктун менталдык-поэтикасынын дүйнөсүндө [Текст] / У.Н. Камардинова, К.З. Зулпукаров // Эл агартуу. – 2012. – № 3/4. – 40-48-б.

67. Камардинова, У.Н. Когнитивдик-тилдик параллелизм жана “Аккан суу” концептинин Токтогул менен Барпынын чыгармаларында берилиши [Текст] / У.Н. Камардинова, К.З. Зулпукаров // Эл агартуу. – 2012. – № 3/4. – 28-40-б.
68. Камардинова, У.Н. Менталдык чөйрөдөгү “Аккан суу – акпаган суу” оппозициясы жана “Жинди суу” концептинин когнитемасы [Текст] / У.Н.Камардинова, К.З. Зулпукаров, Ш.А. Суранова // Эл агартуу. – 2012. – № 5/6. – 22-28-б.
69. Камардинова, У.Н. Түрк гидронимиясындагы “Суу” концептинин орду [Текст] / У.Н. Камардинова // Ош мамл. ун-н жарчысы. – 2012. – № 5. – 9-13-б.
70. Камардинова, У.Н. “Суу” концептиндеги денотативдик жана коннотативдик катмарлар[Текст] / У.Н. Камардинова, Т.Н. Нуруев // Изв. ВУЗов. – 2015. – № 6. – 60-65-б.
71. Камардинова, У.Н., Караева, Н.О. О периферийных номинантах концепта “Вода” в языках Евразии [Текст] / У.Н. Камардинова, Н.О. Караева // Актуальные направления гум. и социально-экономических исследований / под общ. ред. Е.П. Ткачевой. – Белгород, 2018. – Ч. I. – С. 17-20.
72. Камардинова У. Н., Караева Н. О. “Суу” концепти уюштурган когнитемалар тилдин провербиалдык каражаттарында [Текст] / К. З. Зулпукаров, У. Н. Камардинова, Н.О.Караева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –2019. –№8, –241-246-бб.
73. Камардинова, У.Н. Об этимологии гидронима су “вода” в тюркских языках [Текст] / У.Н. Камардинова, Н.О. Караева // Актуальные направления гуманитарных и социально-экономических исследований /под общ. ред. Е.П. Ткачевой. – Белгород, 2018. – Ч. I. – С. 21-23.
74. Камбаралиева, У.Дж. Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и киргизского языков) [Текст] / У.Дж. Камбаралиева. – Бишкек: [б.и.], 2013. – 490 с.
75. Камбарова, Б.О. Сопоставительный синтакис русского и киргизского языков [Текст] / Б.О. Камбарова. – Бишкек: [б.и.], 2017. – 456 с.

76. Караева, З.К. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы транслатологи [Текст] / З.К. Караева. – Бишкек, 2006. – 332 с.
77. Караева, Н.О. Гидронимиканын лингвоконцептуалдык манифестациясы кыргыз жана корей тилдеринде [Текст] / Н.О.Караева // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. – Б., 2014. – №1, – 88-89-бб.
78. Караева, Н.О. Кыргыз жана корей тилдериндеги гидронимдердин когнитивдик-семантикалык функциясы жана ареалдык катышы [Текст] / Н.О.Караева // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. – Б., 2014. – №1, – 89-91-бб.
79. Караева, Н.О. Кыргыз-корей гидронимикасынын салыштырма планы [Текст] / Н.О.Караева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2015.–№8.–138-140-бб.
80. Караева, Н.О. Кыргыз-корей номинативдик бирдиктеринин диахрониясынын өзгөчөлүгүнүн фонетикалык планы [Текст] / Н.О.Караева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Б., 2015. – №8, – 141-142-бб.
81. Караева, Н.О. “Арал” түшүнүгүнүн гидронимияга тиешелүүлүгү жана эл аралык арал аттарынын корейче транслитерацияланышы [Текст] / Н.О.Караева // Ош мамл. университетинин жарчысы, –2018. I. – 83-86-бб.
82. Караева, Н.О. Илим-техника чөйрөсүндөгү гидронимдер [Текст] / Н.О.Караева //Ош мамлекеттик университетинин жарчысы, – 2018. I. –86-90-бб.
83. Караева, Н.О. Кыргызча-корейче сөздүк жана сүйлөшмө [Текст] / Н.О. Караева. – Ош: [б-сыз], 2016. – 200 б.
84. Караева, Н. О. Алишер Навои как основатель контрастивного языкознания [Текст] / Н.О. Караева, К.З. Зулпукаров // Актуальные проблемы филологии и контрастивное. – Фергана, 2018. – Кн. 1. – С. 10-13.
85. Карамолдоев Ж.Ж., Дайыров М.А., Чунгулов Ж.К. Общие природно-климатические особенности бассейна Сон-Кель [Текст] / Ж.Ж. Карамолдоев,

- М.А.Дайыров, Ж.К.Чунгулов //Вестник Бишк. гуманитарного университета. – Б., 2012. №3, - С. 143-146.
86. Карамолдоев Ж.Ж., Орозалиев А.А. Особенности названий рек Кыргызстана, имеющих подземное питание [Текст] / Ж.Ж. Карамолдоев, А.А.Орозалиев // Евразийское Научное Объединение –Б., 2019. №10-4, - С. 348-351.
87. Карпов, В.М. Простое нераспространенное предложение в английском и киргизском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.М. Карпов. – Фрунзе, 1965. – 19 с.
88. Кашгари, Махмуд. Дивани лугат-ат түрк [Текст] / М. Кашгари. – Жалал-Абад: [б-сыз], 2016. – Т. 1. – 336 б.
89. Ким, Ч.Л. Гидронимический ареал *-кан* в Средней Сибири [Текст] / Ч.Л. Ким // Топонимика Востока: Новые исследования. – М., 1983. – С. 146-149.
90. Кодухов, В.И. Общее языкознание [Текст]: учеб. / В.И. Кодухов. – М.: Изд-во КД Либроком, 2013. – 302 с.
91. Концевич, Л.Р. К вопросу о современных собственно корейских географических названиях // Топонимика Востока. [Текст] / Л. Р. Концевич. – М., 1962. с. 88-93.
92. Конкобаев, К. Топонимия Южной Киргизии [Текст] / К. Конкобаев. – Фрунзе: Илим, 1980. – 172 с.
93. Конкобаев, К. Топонимия Южной Киргизии[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К. Конкобаев. – М., 1983. – 19 с.
94. Котвич, В. Исследование по алтайским языкам [Текст] / В. Котвич. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 371 с.
95. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТС) [Текст]. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – Т. 1. – 880 б.; 2 т. – 891 б.
96. Мазур, Ю. Н. Краткий очерк грамматики современного корейского языка // Русско-корейский словарь / Д. М. Усатов, Ю. Н. Мазур, В. М. Моздыков. – М., 1952. – С. 947-1052.

97. Макаев, Э.А. Современное состояние общего языкознания и соотношение сравнительной, сопоставительной и типологической грамматики [Текст] / Э.А. Макаев // Теоретические проблемы современного языкознания. – М., 1964. – С. 73-81.
98. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М.– Л., 1938. – 438-б.
99. Мельников, Г.П. Язык как система и языковые универсалии [Текст] / Г.П. Мельников // Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М., 1969. – С. 79-87.
100. Мельников, Г.П. Системная лингвистика Гумбольдта – Срезневского – Потебни – Бодуэна и современная системная типология языков [Текст] / Г.П. Мельников // Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики. – М., 1986. – С. 13-26.
101. Мечковская, Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология [Текст] / Н. Б. Мечковская. – 7-е изд. – М.: Флинта, 2009. – 312 с.
102. Мещанинов, И.И. Типологические сопоставления и типология систем [Текст] / И.И. Мещанинов // Филол. науки. Науч. докл. высш. шк. – М., 1958. – № 3 – С. 4-12.
103. Мещанинов, И.И. Номинативное и эргативное предложения: Типологическое сопоставление структур [Текст] / И.И. Мещанинов. – М.: Наука, 1984. – 295 с.
104. Милевский, Т. Предпосылки типологического языкознания [Текст] / Т. Милевский // Исследования по структурной типологии. – М., 1963. – С. 3-31.
105. Мурадымова, Е.Н. Термины родства в лингвокультурологическом аспекте [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.Н. Мурадымова. – Бишкек, 2011. – 23 с.
106. Муратов, Р.Х. Местоименно-соотнесительны предложения в современном русском языке и их функциональные соответствия в киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р.Х. Муратов. – Алма-Ата, 1966. – 18 с.

107. Мурзаев, Э.М. Центральноазиатские топонимические миниатюры [Текст] / Э.М. Мурзаев // Топонимика Востока. – М., 1962. – С. 3-14.
108. Мурзаев, Э.М. Монгольские элементы в топонимике Киргизии [Текст] / Э.М. Мурзаев // Местные географические термины: Вопросы географии: сб. 81. – М., 1970. – С. 16-35.
109. Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов [Текст] / Э.М. Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – 653 с.
110. Мусаев, С. Ж. Кыргыз тил илиминин маселелери [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: [б-сыз], 2010. – 756 б.
111. Найманова, Ч.К. Лингвистический статус валентности и сочетаемости в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ч.К. Найманова. – Бишкек, 2006. – 43с.
112. Нарынбаева, Б.Б. Француз жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү [Текст]: автореф. дис. ...докт. филол. наук / Б.Б. Нарынбаева. – Бишкек, 2017.
113. Никольский, Л. Б. Синхронная социоллингвистика [Текст] / Л. Б. Никольский. – М.: Наука, 1976. – 293 с.
114. Нурмуханова, А. Учебник по сравнительной грамматике тюркских языков [Текст] / А. Нурмуханова. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 279 с.
115. Осмонова, Ж., Конкобаев, К., Жапаров, Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. [Текст] / Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Б., 2001. – 519 б.
116. Панфилов, В. З. Взаимоотношение языка и мышления [Текст] / В.З. Панфилов. – М.: Наука, 1971. – 316 с.
117. Поливанов, Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком [Текст] / Е. Д. Поливанов. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1934. – 182 с.
118. Поливанов, Е.Д. Избранные труды по языкознанию [Текст] / Е.Д. Поливанов. – Ташкент: Фан, 1968. – 381 с.

119. Принципы и методы семантических исследований [Текст] / отв. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Наука, 1976. – 380 с.
120. Принципы описания языков мира [Текст] / отв. ред. В.Н. Ярцева, Б.А. Серебренникова. – М.: Наука, 1976. – 344 с.
121. Принципы типологического анализа языков различного строя [Текст] / сост. О.Г. Ревзина. – М.: Наука, 1972. – 282 с.
122. Пылкова, А.А., Ли Донхун Корейские топонимы как трансляторы культурно-исторической информации / А. А. Пылкова, Донхун Ли // Ученые заметки Тихоокеанского государственного университета. – Хабаровск. – 2017. №1. – С. 187-194.
123. Рамстедт, Г. Грамматика корейского языка [Текст] / Г. Рамстедт. – М., 1951. – 218 с.
124. Расторгуева, В.С., Эдельман, Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 2. Б-Д. – М.: Вост.лит., 2003. – 502 б. (ЭТИЯ).
125. Реформатский, А.А. Введение в языковедение [Текст] / А.А. Реформатский. – М.: Просвещение, 1967. – 542 с.
126. Решетов, В.В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка [Текст] / В.В. Решетов. – Ташкент: Учитель, 1965. – 244 с.
127. Рождественский, Ю.В. Типология слова [Текст] / Ю.В. Рождественский. – М.: Наука, 1969. – 285 с.
128. Русско-корейской словарь [Текст / Д. М. Усатов, Ю. Н. Мазур, В. М. Моздыков. – М., 1952. – 947с.
129. Сагынбаева, Б. Түрк жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясынын негиздери [Текст]: филол. илим. канд. ... автореф. / Б. Сагынбаева. – Бишкек, 1998. –21б.
130. Санжеев, Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков [Текст] / Г.Д. Санжеев. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Ч. 1: Фонетика и морфология именных частей речи. – 240 с.

131. Санжеев, Г.Д., Орловская, М.Н., Шевернина, З. В. Этимологический словарь монгольских языков. Том I. А-Е. [Текст] / Г.Д. Санжеев, М.Н. Орловская, З.В.Шевернина. – М.: ИВ РАН, 2015. –224с.
132. Сартбаев, К.К. Имя существительное в русском и киргизском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К.К. Сартбаев. – Алма-Ата, 1946. –20 с.
133. Сартбаев, К.К. Түрк тилдеринин слыштырма грамматикасы (кыргыз, казак, озбек тилдери боюнча) [Текст] / К.К. Сартбаев. – Фрунзе: Кыргыз ИА бас., 1962. – 111б.
134. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские основы на гласные [Текст] / Э.В. Севортян. – М.: Наука, 1974. – 768 с.
135. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и меж тюркские основы на букву “Б” [Текст] / Э.В. Севортян. – М.: Наука, 1978. – 349 с.
136. Серебренников, Б.А. О лингвистических универсалиях [Текст] / Б.А. Серебренников // Вопр. языкознания. – М., 1972. – № 2. – С. 3-11.
137. Серебренников, Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков[Текст] / Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева. – Баку: Маариф, 1979. – 304 с.
138. Скаличка, В. О современном состоянии типологии [Текст] / В. Скаличка // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3. – С. 76-83.
139. Скаличка, В. Типология и тождественность языков [Текст] / В. Скаличка // Исследования по структурной типологии. – М., 1969. – С. 47-56.
140. Скирдов, В.Д. Русские союзы и союзные слова и их соответствия в киргизском языке[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.Д. Скирдов. – Фрунзе, 1962. – 20 с.
141. Смирницкий, А.И. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства [Текст] / А.И. Смирницкий. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1955. – 53 с.

142. Солнцев, В.М. Язык как системно-структурное образование [Текст] / В.М. Солнцев. – 2-е изд.– М.: Наука, 1978. – 425 с.
143. Соссюр, Ф. де Курс общей лингвистики [Текст] / Ф. де Соссюр // Труды по общему языкознанию. – М., 1977. – 143-218 с.
144. Старостин, С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка [Текст] / С.А. Старостин. – М.: Наука, 1991. – 298 с.
145. Суник, О. П. Существительное в тунгусо-маньчжурских языках. [Текст] / О. П. Суник. – М., 1982. – 371 с.
146. Сулайманова, Л.С. Лингвистический анализ народных географических терминов в топонимии Кыргызстана [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук / Л.С. Сулайманов. – Бишкек, 2007. – 22 с.
147. Сыдыков, А.Н. Этнолингвистика: Опыт ретроспективы [Текст]: моногр. / А.Н. Сыдыков. – Бишкек: [б.и.], 2001. – 236 с.
148. Сыдыков, А.Н. Этнолингвистическая специфика лексики кыргызского и русского языков [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А. Н. Сыдыков. – Бишкек, 2013. – 43 с.
149. Сыдыков, С. Монгольско-тюркские языковые параллели [Текст] / С. Сыдыков. – Фрунзе: Илим, 1983. – 164 с.
150. Тагаев, М.Дж. Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования (на материале русского и киргизского языков) [Текст] / М.Дж. Тагаев. – Бишкек: Кырг. -Рос. Славян. ун-т, 2004. – 282 с.
151. Токтоналиев, К.Т. Алтай тил тобундагы лексикалык окшоштуктар [Текст] / К.Т. Токтоналиев, Ж. Жумалиев//Ош мамл. ун-нин жарчысы. – 2017.– Атайын чыг. – 228-232-б.
152. Трубачев, О.Н. Заметки по этимологии и сравнительной грамматике [Текст] / О.Н. Трубачев // Этимология 1968. – М., 1971. – С. 24-68.
153. Тун, П. Ч. Китайский за три месяца [Текст]: учеб. пособие / П. Ч. Тун, Х. Д. Бейкер. – М.: Астрель, 2012. – 317 с.
154. Сопоставительная грамматика русского и казахского языков [Текст] / Д. Турсунов, Б. Хасанов, А. Ислямов [и др.]. – Алма-Ата: Мектеп, 1967. – 248 с.

155. Ульманн, С. Семантические универсалии [Текст] / С. Ульманн // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5. – С. 250-299.
156. Умаров, А. Сопоставительный синтаксис русского и каракалпакского языков [Текст] / А. Умаров. – Нукус: Каракалпакстан, 1973. – 218с.
157. Умурзаков, С. У. Очерки по истории географических открытий и исследований Киргизии [Текст] / С.У. Умурзаков. – Фрунзе: Кирг. Гос. изд-во, 1959. – 150 с.
158. Универсалии и типологические исследования [Текст]: Мещанинов. чтения. – М.: Наука, 1974. – 371 с.
159. Успенский, Б.А. Структурная типология языков [Текст] / Б.А. Успенский. – М.: Наука, 1965. – 280 с.
160. Успенский, Б.А. Языковые универсалии и актуальные проблемы типологического описания языков [Текст] / Б.А. Успенский // Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М., 1969. – С. 5-18.
161. Уфимцева, А.А. О типологическом изучении лексики [Текст] / А.А. Уфимцева // Структурно-типологическое описание современных германских языков. – М., 1969. – С. 44-62.
162. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка в 4 т. Том I (А-Д) [Текст] / М.Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. – 573с.
163. Фенрих, Х. К картвельской лексике [Текст] / Х.К. Фридрих // Этимология 1978. – М., 1980. – С. 178-181.
164. Хабичев, М.А. К гидронимике Карачая и Балкарии [Текст] / М.А. Хабичев. – Нальчик: Эльбрус, 1982. – 133 с.
165. Хайдаков, С.М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков [Текст] / С.М. Хадаков. – М.:Наука, 1973. – 179 с.
166. Хоккет, Ч.Ф. Проблемы языковых универсалий [Текст] / Ч.Ф. Хоккет // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5. – С. 31-46.
167. Цинциус, В.И. О роли сопоставительной типологической характеристики отдельных уровней языковой структуры при решении вопроса, является ли связь между языками ареальной или генетической (по данным языков тунгусо-

- маньчжурских и нивхского) [Текст] / В.И. Цинциус // Генетические, ареальные и типологические связи языков Азии. – М., 1983. – С. 92-102.
168. Цинциус, В.И. Этимологический словарь тунгусо-маньчурских языков. Том I. – Л.: Наука, 1975. – 670б.
169. Чернышова, Ю.И. Лексические заимствования из киргизского языка в языке местной русской периодики [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / Ю.И. Чернышова. –Алма-Ата, 1971. – 19 с.
170. Чойбеков, Р. Безличные предложения в немецком и русском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р. Чойбеков. – Фрунзе, 1973. – 127 с.
171. Чонбашев, К.С. Простые предложения в русском и киргизском языках [Текст] / К.С. Чонбашев. – Фрунзе: Мектеп, 1968. – 215 с.
172. Шанский, Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка [Текст] / Н.М. Шанский, В.В. Иванов, Т.В. Шанская. – М.: Просвещение, 1975. – 543 с.
173. Широкова, А.В.Фортунатов Ф. Ф. – основатель русского типологического языкознания [Текст] / А.В. Широкова // Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики. – М.,1986. – С. 26-36.
174. Щеломенцева, З.С. Тюркизмы в русском языке жителей Киргизии [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / З.С. Щеломенцева. – Ташкент, 1971. – 21 с.
175. Щербак, А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков [Текст] / А.М. Щербак. – Л.: Наука, 1970. – 204 с.
176. Щербак, А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя) [Текст] / А.М. Щербак. – Л.: Наука, 1977. – 182 с.
177. Этимологический словарь тюркских языков / Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы “Л”, “М”, “Н”, “П”, “С”. – М., 2003. – 446с.
178. Киргизско-русский словарь [Текст]: около 40 000 сл. / сост. К.К. Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1965. – 975 с.

179. Юнусалиев, Б.М. Киргизская лексикология [Текст] / Б.М. Юнусалиев. – Фрунзе: Кирг. Гос. учеб. -пед. изд-во, 1959. – Ч. 1: Развитие корневых слов. – 248 с.
180. Языки народов СССР. Том V. Монгольские, тунгусо-маньчжурские и палеоазиатские языки / ред. П. Я. Суник. – Л.: Наука, 1968. – 524с.
181. Якобсон, Р.О. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание [Текст] / Р.О. Якобсон // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3. – С. 95-105.
182. Яншансин, Ю.Я. Развитие лексики киргизского языка после Великой Октябрьской социалистической революции [Текст]: Автореф. дис. ...канд. филол. наук / Ю.Я. Яншансин. – М., 1954. –19 с.
183. Ярцева, В.Н. Сопоставительный анализ структуры слова в современных германских языках [Текст] / В.Н. Ярцева // Проблемы морфологического строя германских языков. – М., 1963. – С. 61-72.
184. Ярцева, В.Н. Контрастивная лингвистика [Текст] / В.Н. Ярцева. – М.: Наука, 1981. –111с.

Корей тили боюнча адабияттардын тизмеси

1. Русско-корейский словарь [Текст]: около 30 000 сл / сост. Д. М. Усатов; под ред. Ч.С. Пак, Н. С. Кима. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1952. – 1056 с.
2. 최신러시아어-한국어사전 [Текст] / сост.: Кан Ангелина, Ким Чун Шик. – Сеул, 2013.
3. 러시아어-한국어사전 [Текст] / сост.: 저자, 안또니나, 바실리, 김준식-김경한. – Сеул, 2013.
4. 한국생활. – Сеул, 2010.
5. 한국어-러시아어임문사전 [Текст] / сост.: 저자, 안또니나, 바실리, 김준식-김경한. – Сеул, 2013.

6. 키르기즈어-한국어단어와회화사전 [Текст] / сост.: 카라에바. –오쉬, 2016.
7. 세계의지리적지도/2017.
8. Ли Уксе 키르기즈어회화 [Текст] / ЛиУксе. – Бишкек, 2010.
9. Корейский полуостров // Словарь географических названий Кореи / Сост. Г.Е. Тихонова, Я.А. Миропольский; Ред. Л.Р. Концевич. – М.: Наука, 1973. – С.112.
10. Республика Корея, КНДР // Атлас мира / сост. и подгот. к изд. ПКО “Картография” в 2009; гл. ред. Г.В. Поздняк. – М.: ПКО “Картография”: Оникс, 2010. – С.128. – ISBN 978-5-85120-295-7 (Картография). – ISBN 978-5-488-02609-4 (Оникс).
11. Kang HG., Kim CS. Kim ES. Human influence, regeration, and conervation of the Godjawal forests in Jeju Island, Korea // Journal of Marine and Island Cultures. – 2013. - №2 (2). – С.85-92.

ТИРКЕМЕЛЕР

Тиркеме 1.1

Айлампа суусу. Ак-Суу районундагы жердин, мөңгүнүн жана суунун аты. Айлампа суусу Тегерек суусуна куйган суу. Зоокалуу таш жер. Суу айлампа сыяктуу аккандыктан, Айлампа-Суу деп аталган. Суунун аталышы жердин, мөңгүнүн аталышына өткөн (б.с.).

Айран-Суу. Сары-Жаз сыртынын Көйкап өрөөнүндө жайгашкан. Суу ак болуп аккандыктан, Айран-Суу деп аталган (73.с.)

Ак-Булак. Ысык-Көл облусунун Ак-Суу районундагы айылдын, булактын аты. Ак-Булуң жергиликтүү өз алдынча башкаруусуна караштуу айыл. Түргөн суусунун оң жээгинде жайгашкан. 1924-жылы негизделген. Калкынын саны 1504 (1984-жыл) (20,11). Арык уруусунун ондон уругу турушат. Айылдын жогору жагынан тунук булак агып чыккандыктан, Ак-Булак деп коюшкан. Кийин эл отурукташканда, айыл атын Ак-Булакка байланыштырып, Ак-Булак деп коюшкан экен (58.с.).

Ак-Булак. Ак-Суу районундагы айылдын, булактын аты. Айылда 6 кече бар, 5 кечесунен суу агат. Айылды Түргөн суусу аралап өтөт. Булак суусу ак, тунук болгондуктан Ак-Булак аталган (9.с.).

Ак-Кар. Сырттагы белдин, ашуунун аты. Бул жер Ак-Бел ашуусу деп да аталат. Бул ашууну жайдыр-кыштыр кар басып жаткандыктан, Ак-Кар же Ак-Бел ашуу делет (34.с.).

Ак-Кудук. Жети-Өгуз районунун Боз-Бешик айылындагы булактын аты. Бул жерден кудук (булак) агып чыккан. Илгери Айчүрөк учуп келатып суусаганда конуп, суу ичкен кудук. Кудуктун суусу тунук, таза, аз өлчөмдө тузу бар (18.6.).

Ак-Кудук. Ак-Суу районунун Тасма тоосундагы жердин аты. Бул жерден булак чыккан. Колхоз мезгилинде кудук салынган. Ошондуктан Ак-Кудук деп аталып кеткен (59.с.).

Ак-Сай. Тоң районундагы айылдын, суунун аты. Кунбатыш жерг. өз алд. башкаруусуна караштуу айыл. Калкы – 1502. Айылда кыдык уруусунун

жаанбай, кудайбакты, бешбала, суксур, алдаке уруктарынын эли турушат. Тоң районунун Тон жерг. өз алд. башкаруусуна караштуу дагы бир айылдын аты - Ак-Сай. Бул айыл Ысык-Келдун боюнда жайгашкан. Ак-Сай айылында 1987-жылдардагы эл каттоо боюнча 121 киши жашаган.

Ак-Суу (Теплоключенка). Ысык-Кел облусунун Ак-Суу районундагы айылдын, капчыгайдын, суунун жана мөңгүнүн аты. Ак-Суу районунун борбору. 1870-жылы негизделген. Калкы 10732 (1986). Ак-Суу суусу - Жыргалан суусунун сол куймасы. Ак-Суу суусуна Чоң-Кашка-Суу келип кошулганда, суу ак чопо (цементке окшош түстө) болуп көрүнөт. Ак-Суу дегени – ошондон.

Алмабек-Булак. Ак-Суу районунун Ак-Булак айылындагы булактын аты. Бул булактын көзүн арык уруусунун бокбай уругунан чыккан Алмабек деген адам ачкан. Ошол себептен Алмабек-Булак деп аталып кеткен (73.с.).

Алтын-Арашан. Ак-Суу районундагы суунун, мөңгүнүн, капчыгайдын аты. Алтын-Арашандын төмөнкү жана ортоңку бөлүгү калың карагайлуу. Алтын-Арашан езену Ак-Суунун сол айрыгы болуп эсептелет. Бул суунун астындагы кумдар алтын өңдөнүп жалтылдап турат. Азыр бул жерге бассейн курулган (70.с.).

Алтын-Булак. Ак-Суу районунун Энчилеш айылындагы булактын аты. Бул булактын суусу бел ооруга, өпкөгө, иче карын, муун, аялдардын жыныс (гинекология) ооруларына дарылык касиети бар суу. Илгери ата-бабалар булак суусунун ушул өзгөчөлүгүнө карата Алтын-Булак деп аташкан (58.с.).

Аңги-Сай. Тоң районундагы жердин, суунун аты. Суусу өтө катуу аккандыктан ушундай аталган (12.с.).

Аңыр-Булак. Ак-Суу районунун Ак-Булуң айылындагы булактын аты. Бул булак чыккан жерде аңырлар кеп жашайт. Ошол себептен Аңыр-Булак деп аталган (9.с.).

Ара-Бел. Ысык-Көл облусундагы жайлоонун, тоонун, мөңгүнүн, суунун, ашуунун, ойдуңдун жана көлдун аты. Ара-Бел ашуусу Ички Тянь- Шанда Тескей жана Жетим-Бел тоолорунун кошулган жеринде. Деңиз денгээлинен

бийиктиги 3822 м. Ара-Бел ойдуңунун салыштырмалуу бийиктиги 60 м. Ашуу байыркы мөңгүлөрдүн аракетинен. каледондун гранит, гранит-диорит тектеринин талкаланышынан пайда болгон. Ашуудан Ара-Бел жана Буркан суулары башталат (20, 34-35).

Ара-Бел көлдөрү - Жети-Өгүз сыртынын Ара-Бел ашуусуна жакын, Ара-Бел суу менен Буркандагы суу бөлүгүндө 6 көл бар, 3830 - 3858 м бийиктикте жайгашкан. Аянты 40 - 50 гектарга чейин. Жогорудан ылдый көлдөрдөн суу агып чыгат.

Ара-Бел ойдуңу (Ара-Бел-Кум-Тер ойдуңу). Ички Тянь-Шандын түндүк чыгышында. Тескей Ала-Тоо. Жетим-Бел, Ак-Шыйрак тоолору менен курчалган. Узундугу 52 км, туурасы 14 км. Ойдуң мөңгүнүн аракетинен пайда болгон. Ара-Бел мөңгүсү - Тескей Ала-Тоонун түштүк капталындагы чуңкурчак тибиндеги мөңгү. Нарын дарыясынын башаты.

Арал. Түп районундагы айылдын аты. 1922-жылы негизделген. Калкы 1016 (1987-ж) (20. 36). Бугу уруусунун белек тукумундагы элчибай уругунун эли турушат. Түп суусунун сол жагында суунун агымы аралча жерди пайда кылган. Ошол себептен айыл Арал деп аталган (53.с.).

Арал. Ак-Суу районундагы айдоо жердин аты. Шапак айылы менен Отрадный айылынын ортосунда. Жыргалаң суусунун он жагында. Тегереги саз болгондуктан, Арал деп аталган (41.6.).

Атамкулу суусу. Ысык-Көл районундагы суунун аты. Кара- Добо менен Чон-Өрукту тоосунун ортосунан аккан суу. Суу Атамкулу деген кишинин атынан коюлган (80.6.).

Ашуу-Айрык. Ак-Суу районундагы жердин, суунун аты. Бул ашуу эки ача болуп кеткен. Ошондуктан Ашуу-Айрык деп аталган (59.с.).

Аяккы-Көл. Сырттын Үч-Көл өрөөнүндөгү көлдүн, жайлоонун жана кыштоонун аттары. Бул өрөөндөгү үч көлдүн аяккы көлү болгондуктан, Аяккы-Көл деп аталат. Жайлоо, кыштоо ушул колдун жанында болгондуктан, ушундай аталышта (25.с.).

Аяккы-Саз. Ак-Суу районунун Каракол капчыгайындагы жердин аты. Суу жайылып туз аккандыктан, саз енденуп турат. Бул жер орун алышына карата, б.а. Башкы-Саздын аягы болгондуктан аталган (70.с.)

Бакалуу-Көл. Сары-Жаз сыртындагы көлдүн аты. Бул көлдө, карыялардын айтымында, ак бака чардап турчу экен. Сары-Жаз жолу салынып жатканда, ак бака башка жакка ооп кеткен. Негизинен бул жер - ыйык жер катары эсептелинет (9.с.).

Баткак-Төр. Ак-Суу районунун Ак-Суу капчыгайындагы төрдүн аты. Төрдүн аягы баткак, тыгылчаак келген жер болгондуктан, Баткак-Төр деп аталган (73.с.).

Кашка-Суу. Сары-Жаздагы өрөөндүн, суунун аты. Суусу тунук болуп агат. Ошол өзгөчөлүгүнөн аталган (59.с.).

Кой-Суу. Ысык-Көл районундагы суунун, мөңгүсүнүн аты. Кой-Суу мөңгүсү – Күңгөй Ала-Тоонун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү, Чоң-Кемин өрөөнүндө. Узундугу 2,0 км, аянты 3,4 км². Чоң-Кемин суусунун алабында жайгашкан. Мөңгүдөн башталган өзөн Кой-Сууга (Чоң-Кеминдин сол куймасы) сол тараптан куят (20, 152). Бул аймакта Чоң-Кой-Суу суусу, мөңгүсү, шаар чалдыбары жана Орто-Кой-Суу суусу да бар. Кой-Суу – кой, малы кечип, суу ичкенге ыңгайлуу келгендиктен ушундай аталган (20.6; 53.6) [Акматов 2009].

Тиркеме 1.16.

Түштүк Кореянын дарыялары <https://aminoapps.com/p/h34vn6>

Түштүк Корея – суу ресурстарына бай мамлекеттердин бири. Сан жагынан дарыяларга, көлдөргө бай, алар тунуктугу менен айырмаланат. Бул дарыяларда, көлдөрдө балыктын 160 тан ашык түрү бар. Сазан, форелдер атайын балык чарбаларында ири масштабда өстүрүлөт.

Дарыялардын көпчүлүгү Корей жарым аралынын көп бөлүгүн ээлеген тоолордон башталат, алар батыш агымынын багытына ээ жана Сары деңизге

куюлат. Булар гидроэнергетика жана суу транспорту үчүн маанилүү. Түштүк Кореянын негизги дарыялары – Нактонгаң, Ханкаң, Имжинкаң, Тыхвакаң, Кымкаң.

Нактонкаң/Накдоңгаң (кор. 낙동강)

Нактонкаң – Корея жарым аралынын түштүк-чыгышындагы эң ири дарыялардын бири. Анын айланасында Түштүк Кореянын Пусан жана Тэгу сыяктуу ири шаарлары жайгашкан. Узундугу 506км жана суу топтоочу бассейнин жалпы аянты – 23миң чарчы км. Анын куймалары Йонгаң, Кымхогаң жана Намгаң кошулган жерден башталат. Корея булуңуна куюлат. Наптонган дарыясы – ичүүчү суунун негизги булагы. Саздак жеринде канаттуулардын, балыктардын, омурткасыздардын жана сүт эмүүчүлөрдүн сейрек кездешүүчү жана жоголуп бара жаткан түрлөрү жашайт.

Ханкаң/Хангаң (кор. 한강)

Дарыянын узундугу 514км, түштүк жана түндүк Хангаң тоо дарыяларынын биригиши менен пайда болгон, Түштүк Кореянын борбору Сеулдун аймагы аркылуу агып, ал жерде туурасы 1 км ге жетип, Сары деңизге куюлат. Дарыянын жээгинде Сеулдун оң жана сол жээгин бириктирген 27 көпүрө бар.

Кымкаң/Гымгаң (кор. 금강)

Узундугу 401 км (өлкөнүн үчүнчү ири дарыясы), суу чогултуучу бассейнин аянты — 9,8 миң км², Корей жарым аралынын түштүк-батыш бөлүгүндө жайгашкан, Собек тоолорунан башталат жана алгач Түндүк, андан кийин түштүк-батыш багытында агат, көптөгөн куймалары бар (Капчхон, Югучхон, Михохон, Унсанчхон, Сокончхон, Носанчхон), Сары деңизге куюлат.

Имджинган (кор. 립진강, 임진강)

Дарыянын узундугу – 273,5 км (Корея жарым аралындагы бардык дарыялардын ичинен жетинчи орун), суу чогултуучу бассейнин аянты — 8,1

миң км2. Сеулдун жанында Хангаң, андан ары сары деңизге куюлат. Жаан-чачындуу мезгилде (июль-август айлары) дарыяда бороондон толкун, суу ташкыны болуп турат. Түштүк Кореянын дагы эки дарыясы сыяктуу эле, корейлерде ата-эненин символу болгон сейрек кездешүүчү балыктын түрү жашайт. Дарыяда жээктерди бириктирген 33 көпүрө жайгашкан.

Тхэхваган (кор. 태화강)

Дарыянын узундугу – 45,7 км, Пегунсана тоолуу өрөөндөрүнөн келип чыккан, Ульсан шаарынын аймагы аркылуу чыгыш-батыш багытында агып, Жапон деңизине куюлат. Мурда балыктарга бай жана өзгөчө тазалыгы жана тунуктугу менен айырмаланган дарыя. Өнөр жайдын булганышынан улам экологиялык кырсыктын алдында турган. Аны сактап калуу боюнча атайын мамлекеттик долбоор мурунку көрүнүшүн кайтарып берди жана бай биологиялык ар түрдүүлүктү сактап калды.

Көлдөрү

Түштүк Кореяда ири ГЭСтерди жана ар кандай сугат курулуштарын курууда түзүлгөн табигый (негизинен деңиз, тоолор) жана жасалма келип чыккан көлдөрдүн саны көп, алардын көпчүлүгү (болжол менен 1700) Түштүк Корея мамлекетинин түндүк бөлүгүндө жайгашкан. Түштүк Кореянын ири көлдөрү: Сухун, Чанчжэн, Пучжон, Чанчжаган, Манпхун, Чансу, Эмпхун, Сох ж.б.

Андоң көлү (кор. 안동)

1976-жылы Андоң шаарына жакын жерде Нактонган дарыясында дамба куруунун натыйжасында пайда болгон. Ал суу ташкыны менен күрөшүү үчүн тургузулуп, суу көйгөйлөрүн чечүүгө багытталган. Электр энергиясын өндүрүү булагы болгон. Азыр бул – өлкөнүн эң кооз жерлеринин бири, анда курорттук аймак жана жергиликтүү тургундар менен коноктордун эс алуу жайы бар.

Джиньянг (кор. 진양호)

Аянты болжол менен 29 км², 1970-жылы Түштүк Кореянын Чинчу жана Сачеон шаарларын суу жана электр энергиясы менен камсыз кылуу үчүн эки корей жана бир вьетнам дарыяларында дамба куруунун натыйжасында пайда болгон. Шаардык сейил бакта жайгашкан көлдүн көпчүлүк бөлүгү суулардын тазалыгы жана тунуктугу, ошондой эле Түштүк Кореянын кооз жерлеринин бири болгон айлана-чөйрөнүн кооздугу менен айырмаланып турат.

Анапчи (안압지)

Өлкөдөгү эң байыркы каналдардын бири. Байыркы Кореянын борбору Кенжу шаарындагы улуттук парктын аймагында, өлкөнүн ири туристтик борбору. Сарай ансамблинин түндүк-чыгыш бөлүгүндө жайгашкан бул көлмө б.з. 647-жылы Силла династиясынын падышасы Мунмуван тарабынан калыбына келтирүү иштери жүргүзүлгөндөн кийин баштапкы овал формасы калыбына келтирилген, узундугу – батыштан чыгышка 200 метр, туурасы – түндүктөн түштүккө 180 метр, көлмөнүн ичинде үч арал жайгашкан.

Тиркеме 1.1в

Корей топонимдери

[Пылкова, Ли Донхун 2017:187-194]

Топонимдер	Аталышы	Мааниси
압록강	Амлоккаң	Көгүлтүр дарыя
안산	Ансан	Ээр
안성	Ансоң	Тынчтык шаары
월출산	Вольчульсан	Тоодон баткан ай
고양	Гояң	Бийик жана жарык жер
독도	Докдо	Таш аралы
금강	Кымкаң	Жибек дарыясы
광주	Гваңжу	Жылуу шаар
군포	Гунпо	Аскердик пункт
오산	Осан	Каргалар тоосу
부천	Бучон	Байлык булагы
수원	Сувон	Суу булагы

대동강	Тедоңкан	“Дарыянын нугу” же “Улуу Чыгыш дарыясы”. Түндүк Кореянын Пхеньян шаарында жайгашкан. Корея жарым аралындагы экинчи чоң дарыя.
대전	Тежон	Чоң талаа
하남	Ханам	Түштүк дарыясы
한강	Ханкаң	Байыркы корей сөзү. Түштүк Кореяда орун алган. Хан “узун, чоң, жайык”, каң “дарыя”

Хангыль

Тиркеме 2

№	Кыргызча	Корейче (한글)
1.	А а	아
2.	Б б	ㅂ
3.	В в	ㅅ
4.	Г г	ㄱ
5.	Д д	ㄷ
6.	Е е	예 - 에
7.	Ё ё	요 // 여
8.	Ж ж	ㅈ
9.	З з	ㅊ
10.	И и	이
11.	Й й	의
12.	К к	ㅋ
13.	Л л	ㄹ
14.	М м	ㅁ
15.	Н н	ㄴ
16.	ң	ㅇ
17.	О о	오 // 어

18.	Өө	왜
19.	Пп	ㅍ
20.	Рр	ㅂ
21.	Сс	ㅅ
22.	Тт	ㅌ
23.	Уу	우
24.	Үү	위
25.	Фф	ㅍ/ㅂ
26.	Хх	ㅎ
27.	Цц	ㅅ
28.	Чч	ㅊ
29.	Шш	샤
30.	Щщ	샤
31.	ь	
32.	Бы	으
33.	ь	
34.	Ээ	애
35.	Юю	유
36.	Яя	야

Корей тилинде 24 тамга (14 үнсүз, 10 үндүү), 11 дифтонг (татаал үндүүлөр) жана 5 кабатталган үнсүз (сдвоенных) бар.

Үндүүлөр:

№ күн	Үндүү тамгалар	Тыбыш	Эскертүү
1	ㅏ	"а"	кыргыз тилиндеги "а" тыбышын берет
2	ㅑ	"я"	
3	ㅓ	"о"	"о" жана "э" нин ортосундагы тыбышты берет.
4	ㅕ	"ё"	"ё" жана "э" нин ортосундагы тыбышты берет.
5	ㅗ	"о"	"у" жана "о" нун ортосундагы тыбышты берет.

6	щ	"ё"	"ю" жана "ё"нун ортосундагы тыбышты берет.
7	т	"у"	"у" тыбышын берет.
8	п	"ю"	
9	—	"ы"	
10	і	"и"	
			Эскертүү: Сөз башында же катар келген үндүүлөргө "о" белгиси коюлуп жазылат. Мисалы: аа, аа, аа, аа, оо, оо, оо, уу, уу, уу, ии.

Үнсүздөр:

№ күн	Үнсүз тамгалар	Тыбыш	Айтылышы
1	к	"киёк"	Сөз башында да, сөз ортосунда жана аягында келсе да "к" болуп окулат. Эгерде уяң үнсүздөн кийин, же эки үндүүнүн ортосунда келсе "г" болуп айтылып калат.
2	н	"ниын"	"н" тыбышын берет.
3	т	"тигыт"	Сөз башында жана аягында келсе "т" деп окулат, ошондой эле эки үнсүздүн ортосунда келсе да "т" деп айтылат. Уяң жана үндүүлөрдүн ортосунда келсе "д" деп окулат.
4	р	"риыль"	Сөз башында жана эки үндүүнүн ортосунда келсе "р" деп окулат. Ал эми сөз аягында жана үнсүздүн алдында келсе "ль" деп айтылат.
5	м	"миым"	Ар дайым "м" тыбышын гана берет.
6	п	"пиып"	Сөз башында, сөз аягында жана эки каткалаң үнсүз ортосунда "п" болуп окулат. Уяң үнсүздөн кийин же эки

			үндүүнүн ортосунда келсе "б" болуп айтылат.
7	ᠰ	"шиот"	"и" жана йоттошкон тамгалардын (и, ё, ю, я) алдында келсе "ш" ал эми калган учурда "с" болуп окулат.
8	ᠨ	"иын"	"ң" тамгасын берет. Сөз башында ң тамгасы келбейт.
9	ᠴ	"чиыт"	Сөз башында, аягында жана эки каткалаң үнсүз ортосунда "ч" болуп окулат. Уяң жана эки үндүүнүн ортосунда келсе жумшак "ж" болуп айтылат.
10	ᠬ	"хиыт"	"х" тыбышын берет

Калган үнсүздөр дагы 2 тайпага бөлүнөт: каткалаңдар жана кабатталган үнсүздөр.

Каткалаңдар жалпысынан – төртөө:

№ күн	Тамгалар	Окулушу	Эскертүү жана түшүндүрмөлөр
1	ᠬ	"кхиёк"	Ар дайым "к" болуп окулат. Транскрипцияда "кх" тыбышын берет.
2	ᠲ	"тхиыт"	"т" болуп окулат. Транскрипцияда "тх" тыбышын берет.
3	ᠯ	"пхиып"	Каткалаң "п" тыбышын берет. Транскрипцияда "пх" болуп жазылат.
4	ᠴ	"чхиыт"	Каткалаң "ч" тыбышын берет. Транскрипцияда "чх" деп берилет.

Кабатталган 5 үнсүз бар:

№ күн	Тамгалар	Айтылышы
1	ᠬᠬ	"кк" болуп окулат.
2	ᠲᠲ	"тт" болуп окулат.
3	ᠯᠯ	"пп" болуп окулат..
4	ᠴᠴ	"сс" болуп окулат..

5	ㅈ	"чч" болуп окулат..
---	---	---------------------

6. Төмөнкү үндүүлөр татаал үндүүлөр деп аталат.

№ күн	Тамгалар	Айтылышы	Эскертүү
1	ㅐ	«э»	Сөз башында «ый» болуп окулат, ал эми сөз аягында келсе «и» болуп окулат.
2	ㅑ	«е»	
3	ㅓ	«йэ»	
4	ㅕ	«йе»	
5	ㅖ	«вэ»	
6	ㅗ	«ви»	
7	ㅛ	«ва»	
8	ㅜ	«во»	
9	ㅠ	«вэ»	
10	ㅡ	«ве»	
11	ㅟ	«ый»ү «и»	

Тиркеме 3.2.А.

Кичи-Кызыл-Суу – 작은붉은강 (물) – Жагын пальгын каң (муль); Сары-Булак – 노란샘 – Норан сем; Кара-Баткак – 거문갯벌 – Комын гетболь; Ак-Суу – 흰물 – Хин муль; Ак-Сай – 흰강 (계곡) – Хин каң; Кара-Булак – 거문샘 – Комын сэм; Сары-Булак – 노란샘 – Норан сэм; Кара-Булуң – 거문만 – Комын ман; Кашка-Булак – 깨끗한샘 – Ккеккытхан сэм; Сары-Камыш – 노란길대 – Норан гильде; Көк-Айгыр суусу – 푸른숫말강 – Пурын сутмаль каң; Боз-Айгыр суусу – 회색숫말강 – Хвисексутмаль каң; Сары-Аска суусу – 노란록강 – Норан лок каң; Сары-Сай – 노란강 – Норан каң; Сары-Токой суусу – 노란숲강 – Норан суп каң; Өгүз-Баш суусу – 소머리강 – Со мори каң; Сан-Таш суусу – 많은돌강 – Манын толь каң ж.б.

Тиркеме 3.2.Б.

Кашка-Булак – 깨끗한샘 – Ккеккытхан сем; Сары-Булак – 노란샘 – Норан сем; Кызыл-Булак – 빨간샘 – Пальган сэм; Кара-Булак – 거문샘 – Комын сем; Көк-

Булак – *파란샘* – Паран сэм; Ак-Булак – *흰샘*– Хин сэм; б) Шор-Булак – *소금샘* – Согом сэм; Мазар-Булак – *무덤샘* – Мудом сэм; Ысык-Булак – *뜨거운샘*–Ддыкоун сэм; Май-Булак – *기름샘*– Кирым сэм; Жылуу-Булак – *따뜻한샘*– Ддаддытхан сэм; Мөл-Булак – *물샘*– Мульсэм; Уу-Булак – *유독한샘*– Юдокхан сэм; Сасык-Булак – *냄새나는샘* – Нэмсе нанын сэм; Муз-Булак–*어름샘*– Орым сэм; в) Үч-Булак – *세개샘*– Сеге сэм; Тогуз-Булак – *아홉개샘* – Ахонге сэм; Миң-Булак–*천개샘* – чонге сэм; Кош-Булак – *더블샘*– Добыль сэм; Эгиз-Булак – *쌍이샘* – Ссаңи сэм; Узун-Булак – *긴샘*– Кин сэм; Чоң-Булак –*위대한샘*– Видехан/Кын сэм; г) Таиш-Булак – *돌샘*– Толь сэм; Уй-Булак – *소샘* – Со сэм; Талды-Булак – *버드나무있는샘*–Боды наму иннын сэм; Орто-Булак – *매체샘*– Мэче сэм; Ой-Булак – *생각/속이빈샘* – Сэңгак/Соги бин сэм; Туура-Булак–*권리샘*– Гуолли сэм; Кичи-Булак – *작은샘*– Жагын сэм; д) Дөң-Сары-Булак – *제방노란샘*– Жебаң норан сэм; Кичи-Сары-Булак – *작은노란샘* – Жагын норан сэм.

Тиркеме 3.3.

Кээ бир гидронимдердеги эки катар үнсүз эпитезасыз эле колдонгондугун белгилөөгө болот. Бул пункт үчүн да мисалдар арбын: Балтика деңизи – *발트해*–Балты хэ; Бенгал булуңу – *벵골만*– Беңголь ман; Вандель деңизи – *방델해* – Баңдель хэ; Гренландия деңизи – *그린란드해* – Гыринланды хэ; Альборан деңизи – *알보란해*– Альборан хэ; Андаман деңизи – *안다만해*–Андаман хэ; Мексика булуңу – *멕시코만*– Мекшико ман; Линкольн деңизи – *링컨해* – Лиңкон хэ. Бул мисалдарда кош үндүүлөрдүн ортосуна эпитетикалык үндүү кошулбай эле транслитерацияланганын көрөбүз: 1) *лт* – *льт*: Балтика/Балтийское – Бальты; 2) *нг* – *ңг*: Бенгал/Бенгальское – Беңгаль; 3) *нд* – *ңд*: Вандель/Ванделя – Баңдель; 4) *нл* – *нл*: Гренландия/Гренландское – Гыринланды; 5) *льб* – *льб*: Альборан/Альборанское – Альборан; 6) *нд* – *нд*: Андаман/Андаманское – Андаман; 7) *кс* – *ки*: Мексика/Мексиканское – Мекшико; 8) *нк* – *ңк*: Линкольн/Линкольна – Лиңкон; 9) *нд* – *нд*: Ирланд/Ирландское – Аиленды; 10) *льт* – *льт*: Кельт/Кельтское – Кельты; 11) *нс* –

ңс:Беллинсгаузен/Беллинсгаузена– Беллиңсыхаужен; 12) **пт** – **пт**:
Лаптев/Лаптевых – Лаптебы.

Тиркеме 3.5.А

а) 1) **рд** – **рыд**: Бардавилль булуңу – *바르다빌만* – Барыдабилль ман; Алта-Фьорд булуңу – *알타피요르드만* – Алта пиёрыды ман; Бек-Фьорд булуңу – *벵피요르드만* – Бек пиёрыды; Бердянск булуңу – *베르다이즘베이* – Берыдаижым беи; залив Варангер-Фьорд – Варангер-Фьорд булуңу – *바랑고피요르드만* – Бараңго пиёрыды; Вейде булуңу – *웨이드피요르드만* – Веиды пиёрыды ман; Вест-Фьорд булуңу – *웨스트피요르드만* – Весты пиёрыды ман; Эки якор булуңу – *더블베이* – Добыль беи; Индепенденс-Фьорд булуңу – *독립피요르드만* – Доклип пиёрыды ман; Исе-Фьорд булуңу – *이세피요르드만* – Исе пиёрыды ман; залив Ко-Фьорд - Ко-Фьорд булуңу – *코피요르드만* – Ко пиёрыды ман; залив Кросс-Фьорд – Кросс-Фьорд булуңу – *크로스피요르드만* – Кыросы пиёрыды ман; 2) **ск** – **сык**: залив Аляска – Аляска булуңу – *알래스카만* – Аллесыка ман; залив Баия-Эскосеса – Баия-Эскосеса булуңу – *바이아에스코시스만* – Баиа эсыкоишы ман; Бискайский залив – Бискайск булуңу – *비스케이만* – Бисыкеи ман; залив Бискейн – Бискейн булуңу – *비스케인만* – Бисыкеин ман; Гданьская бухта – Гданьск булуңу – *그단스크만* – Гыдансыкы ман; залив Диско – Диско булуңу – *디스코만* – Дисыко ман; Заонежский залив – Заонежск булуңу – *자오네스키만* – Жаонесыки ман; Карагинский залив – Карагинск булуңу – *카라긴스키만* – Карагинсыки ман; залив Скорсби – Скорсби булуңу – *스코비베이* – Сыкоби беи; залив Эпископ – Эпископ булуңу – *에피스코피만* – Эписыкопи ман; 3) **ст** – **сыт**: Бостонская бухта – Бостон булуңу – *보스턴만* – Босытон ман; бухта Астафьева – Астафьев булуңу – *아스타페이브만* – Асытапеибы ман; Триестский залив – Триест булуңу – *트리에스테만* – Тыриесыте ман; залив Фамагуста – Фамагуста булуңу – *파마구스타만* – Памагусыта ман; залив Зюйд остовый Култук – Зюйд остов Култук булуңу – *주드오스트로비쿨룩만* – Жуды осытыроби ман; Севастопольская бухта –

Севастополь булуңу – 세바스토폴베이 – Себасытополь беи; залив Сторм – Сторм булуңу – 스톰베이 – Сытом беи; 4) **бр – быр**: Залив Брейда-Фьорд – Брейда-Фьорд булуңу – 브레다피요르드만 – Быреда пиёрыды ман; Бристольский залив – Бристоль булуңу – 브리스틀베이 – Быристоль беи; Броа булуңу – 브리아만 – Быриа ман; Брокен булуңу – 브로켄만 – Бырокен ман; бухта Бражникова – Бражников булуңу – 브라스니코프만 – Бырасыникопы ман; Жебриянская бухта – Жебриянск булуңу – 제브리안베이 – Жебыриан беи; бухта Киброн – Киброн булуңу – 키브론베이 – Кибырон беи; 5) **гр – гыр**: Аграханский залив – Аграхан булуңу – 아그라만 – Агыра ман; Грайфсвальдский залив – Грайфсвальд булуңу – 그라이프스발드겔프/만 – Гырапысыбальды гольпы/ман; Грейт-Ойстер-Бей – Грейт-Ойстер-Бей – 그레이트오이스터베이 – Гыреиты оисыто беи; Калининградский залив – Калининград булуңу – 칼리닌그라드만 – Калинингырады ман; 6) **цк – чык**: Байдарацкая губа – Байдарка булуңу – 바이다라츠카야만 – Баидарачыкая ман; Кронуцкий залив – Кронос булуңу – 크로노츠키만 – Кыроночыки ман; бухта Новицкого – Новицкий булуңу – 노비츠키베이 – Нобичыки беи; 7) **кл – кыл**: Залив Клю – Клю булуңу – 클루겔프 – Кыллу гольпы; Мотыклейский залив – Мотыклей булуңу – 모트크레이베이 – Мотыкылеи беи; залив Терезы Клавенес – Тереза Клавенес булуңу – 테레사클라베네스베이 – Тереса Кылабенесы беи; 8) **кр – кыр**: залив Акротери – Акротери булуңу – 아크로티리만 – Акыротери ман; бухта Краковка – Краковка булуңу – 크라코프카베이 – Кыракопыка беи; 9) **рг – рыг**: залив Арголикос – Арголикос булуңу – 아르고리코스만 – Арыголикосы ман; Бургасский залив – Бургас булуңу – 부르가스만 – Бурыгасы ман; 10) **рк – рык**: лагуна Аркашон – Аркашон көлү/булуңу – 아르카송석호/만 – Арыкашён сокхо/ман; залив Валькаркай – Валькаркай булуңу – 발카르크만 – Балькарыкы ман; 11) **цк – сык**: Зеленецкая губа – Зеленецк губасы/булуңу – 켈레네스카야만 – Желенесыкая ман; залив Зеленецкая Западная – Батыш Зеленецк булуңу – 서양의 켈레네스카야만 – Сояңый Желенесыкая ман; 12) **тр-тыр**: Большой Австралийский залив – Австралиялык чоң булуңу – 그레이트오스트렐리아만 – Кыреиты Осытыреллиа ман;

Петрозаводская губа – Петрозаводск губасы/булуңу – 페트로자보스크만 –
Петырожабосыкы ман; 13) **жн – жын**: Бухта Дежнёва – Дежнёв булуңу –
테즈네프베이 – Дежынепы бей; залив Дежнёва – Дежнёв булуңу – 테즈네바만 –
Дежынеба ма; 14) **пр – пыр**: бухта Провидения – Провидения булуңу –
프로비던스베이 – Пыробидонсы бей; залив Опричник – Опричник булуңу –
오프리히크만 – Опырихикы ман; 15) **дв – доб**: Двойная бухта – Эки эсе булуңу –
더블베이 – Добыль бей; Двужорная бухта – Эки якордуу булуң – 더블앵커베이 –
Добыльэңко бей; 16) **ск – чык**: Джарылгачский залив – Жарылгачск булуңу –
자릴가르츠키만 – Жарилгарычыки ман; Совет булуңу/гаваны – 소베츠키야가반/만 –
Собечыкая габан/ман; 17) **зм – жым**: Измирский залив – Измир булуңу –
이즈미르만 – Ижымиры ман; Измитский залив – Измит булуңу – 이즈미베이 –
Ижыми бей; 18) **сп – сын**: Спартак булуңу – 스파르타크베이 – Сыпарытакы бей;
залив Спенсер – Спенсер булуңу – 스펜서만 – Сыпенсо ман; 19) **пл – пыл**: Ла-
Плата булуңу – 라플라타만 – Ла пылата ман; Пленти булуңу – 플렌티베이 –
Пыленти бей; 20) **кл – кыл**: Мекленбургская бухта – Мекленбург булуңу –
맥클렌버그베이 – Меккыленбогы бей; Санта-Клара булуңу – 산타클라라베이 – Санта
Кылара бей; 21) **рв – рыб**: бухта Нарва – Нарва булуңу – 나르바베이 – Нарыба
бей; Нарва булуңу – 나르바베이 – Нарыба бей; 22) **гд – гыд**: Гданск булуңу –
그단스크만 – Гыдансыкы ман; 23) **дн – дын**: Аднар-Фьорд булуңу – 아드난피요르드만
– Адынан пиёрыды ман; 24) **тк – тык**: Амутка булуңу – 알류트카만 – Аллютыка
ман; 25) **рн – рын**: Варнен булуңу – 바르나베이 – Барына бей; 26) **вл – был**: бухта
Павловского – Павловский булуңу – 파블로프스키베이 – Пабылопысыки бей; 27) **вр –
быр** Амвракикос булуңу – 암브라기코스만 – Амбырагикосы ман; 28) **рк – рык**:
Корковадо булуңу – 코르코바도만 – Кoryкoбадо ман; 29) **рг – рык**: Валенберг-
Фьорд булуңу – 발렌베르크피요르드만 – Балленберыкы пиёрыды ман; 30) **шк – шюк**:
Бабушкин булуңу – 바쿠슈킨의곶 – Бакушюкиный гольпы; 31) **цк – чик**:
Вилкицкий булуңу – 빌키치키만 – Билкичики ман; 32) **йс – ис**: Бойсман булуңу –
보이스만만 – Боисыман ман; 33) **тн – сын**: Ботаника булуңу – 보스니아만 – Босыния

ман; 34) **вн – бын**: Кожевникова булуңу – 코چه브니코프만 – Кочебыникопы ман; 35) **вл – был**: Владимир булуңу – 블라디미르만 – Быладимиры ман; 36) **дв– диб**: Двин булуңу – 디비나리만 – Дибинай ман/инсуль; 37) **фн – нын**: Джафна (лагуна) – Жафна (көл, булуң) – 자프나석호 – Жапына сокхо; 38) **вп – вып**: Евпатория булуңу – 에프파도리아베이 – Эпынадориа бей; 39) **рт – рыт**: Жозеф-Бонапарт булуңу – 조셉보나파르트만 – Жосеп Бонапарыты; 40) **кв – кыб**: Кварнер булуңу – 크바른만 – Кыбарын ман; 41) **рч – рыч**: Керчь булуңу – 케르치만 – Керычи ман; 42) **зл– сыл**: Кизляр булуңу – 키슬리어만 – Кисылио ман; 43) **рф – рыф**: Корфа булуңу – 코르푸만 – Коруфу ман; 44) **вк – нык**: Краковка булуңу – 크라코프카베이 – Кыракопыка бей; 45) **вк – бык**: Титовка губасы/булуңу – 티토브카석호 – Титобыка сокхо; 46) **вч – быч**: Шевченко булуңу – 셰브첸코만 Шёбыченко ман; 47) **хр – кыр**: Хром губасы – 크로마베이 – Кырома бей; 48) **тр – тыр**: Троиц булуңу – 트리니티베이 – Тыринити бей; 49) **св – шиб**: Лайм булуңу – 라임만 – Лаим ман; 50) **рд – рыд**: Матагорда булуңу – 마타고르다만 – Матагорыда ман; 51) **вн – бын**: Мачевна булуңу – 메이스브나베이 – Меисыбына бей; 52) **рб – ryb**: Морбиан булуңу – 모르비한만 – Морыбихан ман; 53) **рф – рып**: Морфу булуңу – 모르푸베이 – Морыпу бей; 54) **вг – быг**: Новгород булуңу – 노브고로드베이 – Нобыгороды бей; 55) **рк – рык**: Сан-Маркус булуңу – 샌마크코스베이 – Сэн марыкосы бей; 56) **фр – пыр**: Сан-Франциско булуңу – 샌프란시스코만 – Сэн пыранишысыко ман; 57) **сл – сыл**: Славян булуңу – 슬라브만 – Сылабы ман;

б) 1) **гск – госык**: Выборгск булуңу – 비고스키만 – Бигосыки ман; 2) **штр – сытыр**: Гедеништром булуңу – 게든스트롬걸프 – Гедынсытыром гольпы; 3) **вск – нысык**: Константиновск булуңу – 콘스탄티노프스카야만 – Консытантинопысыкая ман; 4) **фсв – нысыб**: Грайфсвальд булуңу – 그라이프스발드만 – Гыраипысыбальды ман; 5) **ркм – рыкым**: Түркмөнбашы булуңу – 투르크멘바시만 – Турыкыменбаши ман; Түркмөн булуңу – 투르크멘만 – Турыкымен ман;

в) **нгсбр** – **ңсыбыр**: *Кингсбридж (лиман) – Кингсбридж булуңу – 킹스브리즈만 – Киңсыбырижы ман* (мында нг/ң калган үч тыбыштын ортосуна ы үндүүсү кийирилген);

г) **льск** – **льсык**: *Набильск булуңу – 나빌스키만 – Набильсыки ман; ст – ңсыт*: *Кингстон (гавань) – Кингстон – 킹스틴항구 – Киңсытон хаңгу; нск – нсык*: *Колючинск булуңу/губасы – 콜리틴스가야만 – Колитинсыкая ман; лфт – лыпыт*: *Делфт булуңу – 델프트석호 – Дольпыты сокхо; нст – нсыт*: *Константиновск булуңу – 콘스탄티노프스카야만 – Консытантинопысыкая ман.*

Тиркеме 3.5.Б.

Булундардын эл аралык аталыштары корей тилинин нугунда кээ бир учурларда көлөмүн кыскартып коюшат. Кээ бир мисалдарды келтирели: 1) **р** тыбышынын тышгып калышы төмөнкү мисалдарда байкалат: *Александр булуңу – 알렉산더베이 – Алесандо бей; Анибар булуңу – 아니바만 – Аниба ман; Базар булуңу – 바자만 – Бажа ман; Базардас булуңу – 바저드만 – Бажоды ман; Амбар булуңу – 암바나야만 – Амбаная ман; Дарвин булуңу – 대원만 – Девон ман; Делавэр булуңу – 델라웨어만 – Делавео ман; Джорджиан-Бей – Джорджиан-Бей – 조지아베이 – Жожиа бей; Нью-Йорк булуңу – 뉴욕골프 – Нью юк гольпы; Маннар булуңу – 매너만 – Мено ман; Милфорд булуңу – 밀포드만 – Мильподы ман; Нортон булуңу – 노턴만 – Нотон ман; Ньюарк булуңу – 뉴어크베이 – Ньюокы бей; Улуу Петр булуңу – 피터대왕만 – Пито деваң ман; Салерн булуңу – 살레니만 – Салени ман; Скорсби булуңу – 스코비베이 – Сыкоби бей; Сойер булуңу – 소여만 – Соё ман; Таймыр булуңу – 타이임베이 – Ташим бей; Спенсер булуңу – 스펜서만 – Сыпенсо ман; Сторм булуңу – 스톰베이 – Сытом бей; Шалёр булуңу – 쉬일러만 – Шило ман; Шарк булуңу – 샹크베이 – Шяки бей;*

2) **д** тыбышы түшөт: *Гумбольт булуңу – 겐볼트만 – Гомбольты ман; Амундсен булуңу – 아문젠만 – Амунжен ман; Суда булуңу – 쇼어베이 – Шёо бей;*

3) **з** тыбышы түшөт: *Генуэз булуңу – 제노아만 – Женоа ман; бухта Козьмина – Козьмин булуңу – 코민베이 – Комин бей;*

4) **в** тыбышы түшөт: *Гвиней булуңу* – *기니만* – Гини ман; *Лаврентия булуңу* – *로렌시아만* – Лореншиа ман;

5) **м** тыбышы диерезага учурайт: *Эмээм булуңу* – *에머라군* – Эмо лагун;

6) **н** тыбышы түшүрүлгөн: *Славян булуңу* – *슬라브만* - Сыллабы ман;

7) **т** тыбышы диезераланган: *Култук булуңу* – *쿨룩만* – Куллук ман

8) **л** тыбышы түшүп калат: *Релонкави булуңу* – *레온카위만* – Леонкави.

4. Кошмок үнсүздүн бирөө түшөт: **лл – л**: *Белльсунн булуңу* – *벨수난만* – Белсунан ман; *Билле- Фьорд булуңу* – *빌피요르드만* – Бил пиёрыды ман; *Мелвилл булуңу* – *멜빌만* – Мелбил ман; *Холла булуңу* – *홀베이* – Хол беи; **сс – с**: *Кросс-Фьорд булуңу* – *크로스피요르드* – Кыросы пиёрыды; *Массачусетс булуңу* – *매사추세츠만* – Месачусечы ман; *Одесса булуңу* – *오데사만* - Одеса ман; **зз – ж**: *Баззардс булуңу* – *버저드만* – Божоды ман; **тт – т**: лагуна *Баттикалоа* – *Баттикалоа булуңу* – *바티칼로아석호* – Батикаллоа сокхо; **нн – н**: *Маннар булуңу* – *매너베이* – Мено беи; **дд – д**: *Руддера булуңу* – *루더라베이* – Рудора беи; **кк – к**: *Маккензи булуңу* – *매켄지만* – Мекенжи ман; **мм – м**: *Хаммамет булуңу* – *하마멧만* – Хамамет ман; **пп – п**: *Аппер-Нью-Йорк-Бей булуңу* – *어퍼뉴욕베이* – Оно нюёк беи.

5. Кош үндүүнүн бирөө диерезага учурайт: **ия[ийа]** – **иа**: *Бутия булуңу* – *부티아만* – Бутия ман; *Виктория булуңу* – *빅토리아베이* – Биктория беи; *Жебриян булуңу* – *제브리안베이* – Жебыриан беи; **еу – ю**: *Алеутка булуңу* – *알류트카만* – Аллютыка ман; *Алеут булуңу* – *Алеут булуңу* - *알류트만* – Аллюты ман; **аэ – а**: *Гаэта булуңу* – *가만만* – Гаман ман; **еуа – еа**: *Теуантепек булуңу* – *테안테펙베이* – Теантепек беи; **ау – а**: *Тау булуңу* – *타위만* – Тави ман; **оу – о**: *Кескоу булуңу* – *케스코베이* – Кесыко беи; **яо – ё**: *Цзяочжоувань булуңу* – *교주완만* – Гёжуван ман; **ай – е**: *Чалай булуңу* – *샬래석호* – Шялле сокхо; **ау – ё**: *Чаун губасы* – *손베이* – Шён беи; **ээ – э**: *Эмээм булуңу* – *에머만* – Эмо ман; **ия – и**: *Академия булуңу* – *아카데미만* – Академи ман;

6. Кыскаруулардын өзүнчө түрү катары булуң аттарынын аныктагычтарынын орусча мүчөлөрүн түшүрүп кетүү процесси да каралышы мүмкүн. 1) **-ский** – **0**: Аденский залив – Аден булуңу – 아덴만 – Аден ман; Александровская бухта – Александр булуңу – 알렉산더베이 – Алксандо беи; Апшеронский залив – Апшерон булуңу – 압생론베이 – Апсеңлон беи; Анадирский залив – Анадир булуңу – 아나디르곶 – Анадиры гольпы; Бакинская бухта – Баки булуңу – 바쿠만 – Баку ман; Батумская бухта – Батум булуңу – 바투미만 – Батуми ман; Березанский лиман – Березан булуңу – 베레잔베이 – Бережан беи; Бискайский залив – Бискай булуңу – 비스케이만 – Бисыкеи ман; Бостонская бухта – Бостон булуңу – 보스턴만 – Босытон ман; Валенсийский залив – Валенсия булуңу – 발렌시아만 – Баленишиа ман; Гаэтанский залив – Гаэтан булуңу – 가만만 – Гаман ман; Гвинейский залив – Гвиней булуңу – 기니만 – Гини ман; Евпаторийская бухта – Евпатория булуңу – 에프파도리아베이 – Эпыпатория беи; Обская губа – Обь булуңу – 옴베이 – Об беи; Одесский залив – Одесса булуңу – 오데사만 – Одеса ман; Оленекский залив – Оленек булуңу – 올레닉만 – Оллиник ман; Онежская губа – Онега булуңу – 오네가베이 – Онега беи; Панамский залив – Панама булуңу – 파나마만 – Панама ман; Оманский залив – Оман булуңу – 오만베이 – Оман беи; Флоридский залив – Флорид булуңу – 플로리다만 – Пыллорида ман; Хиросимский залив – Хиросим булуңу – 히로시마만 – Хирошима ман; Чебоксарский залив – Чебоксар булуңу – 체복사리베이 – Чебоксари беи; Ялтинский залив – Ялта булуңу – 알타베이 – Ялта беи.

Тиркеме 3.5.В.

1. Үндүү тыбыштардын алмашышы: 1) **й** – **и**: Байкал булуңу – 바이칼베이 – Баикал беи; Ейский лиман – Ей булуңу – 예이베이 – Эи беи; 2) **а** – **э**: Маннар булуңу – 매너베이 – Мэно; 3) **ы** – **и**: Анадыр булуңу – 아나디르곶 – Анадиры гольпы; Тымна булуңу – 탐나만 – Тимна ман; 1) **й** – **и**: Байкал булуңу – 바이칼베이 – Баикал беи; Ейский лиман – Ей булуңу – 예이베이 – Эи беи; Лейте булуңу – 레이테베이 –

Леите беи; Монтерей булуңу – 몬테레이만– Монтереи ман; Най- Ару булуңу – 나리아루석호 – Наи ару сокхо; Сайда губасы – 사이다베이 – Саида беи; Таймыр булуңу – 타이임베이–Ташим беи; Хайфа булуңу – 하이파베이 – Хаина беи

2) **а – э:** Маннар булуңу – 매너베이– Мэно беи; Массачусетс булуңу – 매사추세츠만 – Мэсачусечы ман; Тампа булуңу – 탬파만 – Темпа ман; Тасман булуңу – 태스만만 – Тесыман ман; 3) **ы – и:** Анарыр булуңу – 아나디르걸프– Анадиры гольпы; Тымна булуңу – 틴나만 – Тимна ман; 4) **у – о:** Сан-Маркус булуңу – 산마르코스만 – Сен марыкосы ман; Гольфо-Дульсе булуңу – 걸포덜스만 – Гольпы Дольсе ман; 5) **е – а:** Камбей булуңу – 캄바얀만– Камбаян ман; Онемен булуңу – 오네만만– Онеман ман; 6) **е – о:** Спенсер булуңу – 스펜서만– Сыпенсо ман; Руддера булуңу – 루더라베이 – Рудора беи; 7) **ё – о:** Гёков булуңу – 고코바만 – Гокоба ман; 8) **е – ы:** Беи – 골덴-베이 булуңу – 골든베이 – Голдын беи; 9) **о – а:** Горган булуңу – 고르곤만 – Горыгон ман; 10) **у – а [ю - я]:** Каюм булуңу – 가얌만 – Каям ман; 11) **е – ё:** Шевченко булуңу – 셰브첸코만 - Шёбыченко ман;

2. Үнсүз тыбыштардын алмашылышы: **в – б:** Андреев булуңу – 안드레이바베이– Андырейба беи; Аравия булуңу – 아라비아베이 – Арабиан беи; Бардавилль булуңу – 바르다빌베이 – Бардабил беи; Кожевников булуңу – 콧체브니코프만– Кочебынныкы ман; Валенсия булуңу – 발렌시아만– Балленишиа ман; Давао булуңу – 다바오만 - Дабао ман; Коровин булуңу – 코로비킨만– Коробикин ман; **з – ж:** Анзак булуңу – 안작만 – Анжак ман; Базар булуңу – 바자만 – Бажа ман; Баззардс булуңу – 버저드만 – Божоды ман; Баргузинск булуңу – 바구진스키만 – Багужинсыки ман; Безик булуңу – 베직베이 – Бежик беи; Березан булуңу – 베레잔베이 - Бережан беи; Зеленецк булуңу – 젤레네스카야만 – Желленесыкая ман; Зубовск булуңу – 주보브스카야만– Жубобысыкая ман; Измир булуңу – 이즈미르만 - Ижымиры ман; Измит булуңу – 이즈미만 - Ижыми ман; Казак булуңу – 카작만– Кажак ман; Кара-Богаз-Гол булуңу – 카라보가즈골만 – Кара богажы ман; 만자만– Манжа ман; **с – ш:** Консепсьон булуңу – 콘셉시온만 – Консепшион ман;

Сизиманбулуңу – 시시만베이 – Шшиман бей; Симса – 심즈베이 – Шимжы бей;
 Суда булуңу – 쇼어베이 – Шёо бей; Сыда булуңу – 시다만 – Шида ман; Тикси булуңу
 – 텍시만 – Тикиши ман; Хиросим булуңу – 히로시마만 – Хирошима ман; **ц – ч:**
 Байдарацк булуңу – 바이다라츠카야만 – Баидарачыкая ман; Венеция булуңу –
 베네치아만 – Бенечиа ман; Коцебу булуңу – 코체부만 – Кочебу ман; Кроницк булуңу
 – 크로노츠키만 – Кыроночыки ман; Юрацк булуңу – 유라츠만 – Юра чыман; **ф – п:**
 Бёк-Фьорд булуңу – 벵피요르드만 – Бек пиёрыды ман; Астафьев булуңу –
 아스타페이바만 – Асытапеиба ман; Джафна булуңу – 자프나석호 – Жапына сокхо;
 Жозеф-Бонапарт булуңу – 조셉보나파르트만 – Жосеп Бонапарыты; **ж – с:**
 Бражников булуңу – 브라스니코프만 – Бырасыникопы ман; Заонежск булуңу –
 자오네스기만 – Жаонесыки ман; **в – п:** Дежнёв булуңу – 데즈네프만 – Дежынепы ман;
 Лазарев булуңу – 라자레프만 – Лажарепы ман; **з – с:** Баддензе булуңу – 와디센스만
 – Вадисенсы ман; Казачья булуңу – 코삭베이 – Косак бей; **н – ц:** Анкуд булуңу –
 앙쿠드만 – Аңкуды ман; **к – ч:** Худ-Канал булуңу – 후드채널만 – Худы чэнол ман; **ц**
 – **к:** Вецдаугава булуңу – 벵다고바베이 – Бегдагоба бей; **г – х:** Гельголандан булуңу
 – 헬고랜드베이 – Хельголэннды бей; **г – ж:** Гемлик булуңу – 쟈릭만 – Жемлик ман;
 Генуэзбулуңу – 제노아만 – Женоа ман; **ч – х:** лагуна Кавача – Кавача булуңу –
 카바흐베이 – Кабахы бей; залив Чихачева – Чихачев булуңу – 치카하프만 – Чикахапы
 ман; **дж – ж:** Караджинская бухта – Каражин булуңу – 카라진스만 –
 Каражинсы ман; Пьюджет булуңу – 퓨젯만 – Пюджет ман; **ч – к:** Качемак
 булуңу – 카켵막만 – Какекмак ман; Печора булуңу – 페코라베이 – Пекора булуңу;
 Чивыркуй булуңу – 키비크루만 – Кибикыру ман; Чирики булуңу – 키리키만 – Кирики
 ман; **ч – т:** Колючинск булуңу/губасы – 콜리틴스가야만 – Коллитинсыкая ман; **нг**
 – **ц:** Конгс – Фьорд булуңу – 콩스피요르드만 – Коңсы пиёрыды ман; **ш – с:**
 Мангышлак булуңу – 망기슬록만 – Мангысыллок ман; **ч – с:** Мачевна булуңу –
 매이스브나베이 – Меисыбына бей; **ц – с:** Пицундск булуңу – 피순다만 – Писында ман;
с – ж: Рамси булуңу – 램지만 – Ремжи ман; **ц – ш:** Сан – Франциско булуңу –

샌프란시스코베이 – Сенпыраншисыко беи; **m** – **c**: Бйык Лаврентия булуңу –
세인트로렌스베이 – Сеинты Лоренсы беи; **dz** – **z**: Цзяочжоувань булуңу – 교주완베이
– Гёжжуванбеи; **ч** – **ш**: Чалай булуңу – 샬레베이 – Шялле беи; Чаун булуңу – 손베이
– Шён беи.

Тиркеме 3.6.А.

Сөздөрдүн ортосуна кыстырылга тыбыштар арбын. Мындай кубулушту салыштырма фонетикада эпентеза дешет. Эпентеза көбүнчө башка тилдерде катар келген эки үнсүздү ажыратыш үчүн колдонулат. Булардын түрлөрү көп:

1) **ск** – **сык**: Ильпинский жарым аралы – 일핀스키반도 – Ильпинсыки бандо; Кургальский жарым аралы – 쿠르가르ски반도 – Курыгарысыки бандо; Аляска жарым аралы – 알래스카반도 – Аллэсыка бандо; 2) **бр** – **быр**: Абрау жарым аралы – 아브라우반도 – Абырау бандо; Брансуик жарым аралы – 브런스윅반도 – Быронжывик бандо; Бретань жарым аралы – 브리타니반도 – Быритани бандо; 3) **кр** – **кыр**: Красноводский жарым аралы – 크라스노보스키반도 – Кырасынобосыки бандо; Краббе жарым аралы – 크라비반도 – Кыраби бандо; Кронуцкий жарым аралы – 크로노스키반도 – Кыроносыки бандо; 4) **ст** – **сыт**:– Индостан жарым аралы – 힌두반도 – Хинду бандо; Истрия жарым аралы – 이스트리아반도 – Исытыриа бандо; Норт-Уэст-Кейп жарым аралы – 노스웨스트케이프반도 – Носы уэсыты кеипы бандо; 5) **гр** – **гыр**: Аграхан жарым аралы – 아그라한반도 – Агырахан бандо; Гран-Микелон жарым аралы – 그랜미클롱반도 – Гырэн микыллоң бандо; Гринвич жарым аралы – 그리니치반도 – Гыриничи бандо; 6) **фл** – **пыл**: Флёрье жарым аралы – 플로리어반도 – Пыллерио бандо; Флорида жарым аралы – 플로리다반도 – Пыллорида бандо; Фрейсине жарым аралы – 플레이시넷반도 – Пыреишинет бандо; 7) **рх** – **рык**: Тарханкут жарым аралы – 타르칸카트반도 – Тарыкан каты бандо; Тюп-Тарханжарым аралы – 튜업타르칸반도 – Тюоп тарыкан; 8) **вс** – **быс**: Янковский жарым аралы – 양코브스키반도 – Янкопысыки бандо; 9) **цк** – **сык**: Старицкий жарым аралы – 스타키스키반도 – Стакисыки бандо; 10) **шт** – **сыт**: Лушница жарым аралы – 루스티카반도 – Лусыти кабандо;

11) **др – дыр**: Касандра жарым аралы – 카산드라반도 – Касандыра бандо; 12) **сл – сел**: Веслов жарым аралы – 베셀반도 – Бесел бандо; 13) **кл – кыл**: Геракль жарым аралы – 헤라클레스반도 – Херакыллеса бандо; 14) **фр – пыр**: Де Фриз жарым аралы – 다르에프리즈반도 – Дарые пырижсы бандо; 15) **рг – рыг**: Кургальский жарым аралы – 쿠르가르스키반도 – Курагарысыки бандо; 16) **вг – быг**: Новгородский жарым аралы – 노브고르도반도 – Нобыгорыдо бандо; 17) **тл – тыл**: Портленд жарым аралы – 포틀랜드반도 – Потыленды бандо; 18) **рп – рып**: Терпения жарым аралы – 테르페니아반도 – Терыпениа бандо; 19) **хм – хым**: Хметев жарым аралы – 흐메테프스키반도 – Хыметены бандо; 20) **тл – тыл**: Ютландия жарым аралы – 유틀란트반도 – Ютылланты бандо.

Тиркеме 3.6.Б.

Үндүүлөрдөгү субституциялар: 1) **й – и**: Таймыржарым аралы – 타이미르반도 – Тамиры бандо; Тайтао жарым аралы – 타이타오반도 – Таитао бандо; Явай жарым аралы – 야와이반도 – Яваи бандо; Кейп-Код жарым аралы – 케이프код반도 – Кеипы коды бандо; Кенай жарым аралы – 케나이반도 – Кенаи бандо; Зейд-Бевеланд жарым аралы – 제이드베벨란드반도 – Жеиды Бебеланды бандо; Айверах жарым аралы – 아이베리쿠반도 – Аиберику бандо; Байгабыл жарым аралы – 바이가빌반도 – Баугабил бандо; 2) **йа – а**: Ситония жарым аралы – 시토니아반도 – Шитония бандо; полуостров Малая Азия – Кичи Азияжарым аралы – 작은아시아반도 – Жагын Ашиа бандо; Истрияжарым аралы – 이스트리아반도 – Исытыриа бандо; Калифорния жарым аралы – 캘리포니아반도 – Кэллипония бандо; Колумбия жарым аралы – 콜롬비아반도 – Колломбия бандо; Бутия жарым аралы – 부티아반도 – Бутия бандо; Верджиния жарым аралы – 버지니아반도 – Божиния бандо; 3) **й – и**: Таймыржарым аралы – 타이미르반도 – Тамиры бандо; Тайтоо жарым аралы – 타이타오반도 – Таитао бандо; Явай жарым аралы – 야와이반도 – Яваи бандо; Кейп-Код жарым аралы – 케이프код반도 – Кеипы коды

бандо; *Кенай жарым аралы* – *케나이반도* – *Кенаи бандо*; *Бевеланд* – *Зейд-Бевеланд жарым аралы* – *제이드베벨란드반도* – *Жеиды бебеланды бандо*; *Айверах жарым аралы* – *아이베리쿠반도* – *Аиберикубандо*; *Аделейд жарым аралы* – *애들레이드반도* – *Эдыллеиды бандо*; *Байгабыл жарым аралы* – *바이가빌반도* – *Баигабил бандо*

4) *а – э*: *Апшерон жарым аралы* – *엠펙세론반도* – *Эпсерон бандо*; *Гаспежарым аралы* – *개스페반도* – *Гэсыпе бандо*; *Гран-Микелон жарым аралы* – *그랜미클롱반도* – *Гырэн микыллоң бандо*; *Лабрадор жарым аралы* – *래브라도반도* – *Лэбырадо бандо*;

5) *е – о*: *Перкайон жарым аралы* – *퍼시콘반도* – *Пошикон бандо*; *Сиретоко жарым аралы* – *시레토코반도* – *Ширетоко бандо*; *Берджиния жарым аралы* – *버지니아반도* – *Божиния бандо*;

6) *у – о*: *Бурука жарым аралы* – *보루카반도* – *Борука бандо*; *Орус буйткасы/имерилиши* – *러시아구반도* – *Рошиа гу бандо*;

7) *о – ы*: *Моусона жарым аралы* – *모순반도* – *Мосын бандо*; *Югор жарым аралы* – *유그라반도* – *Югыра бандо*;

8) *о – еи*: *Сконе жарым аралы* – *스케인반도* – *Сыкеин бандо*;

9) *о – а*: *Говена жарым аралы* – *가빈반도* – *Гобин бандо*;

10) *й – а*: *Турий жарым аралы* – *투리아반도* – *Туриа бандо*;

11) *еу – е*: *Тохареу жарым аралы* – *토차레반도* – *Точаре бандо*; 1

2) *а – о*: *Гауэржарым аралы* – *가우반도* – *Гоу бандо*;

13) *о – у*: *Индостан жарым аралы* – *힌두반도* – *Хиндубандо*;

14) *и – е*: *Чирип жарым аралы* – *찌레페반도* – *Ччирепе бандо*;

15) *ий – иа*: *Ликия жарым аралы* – *리키아반도* – *Ликиа бандо*;

16) *у – ы*: *Ацуми жарым аралы* – *아추미반도* – *Ачуми бандо*;

17) *оу – у*: *Моусона жарым аралы* – *모순반도* – *Мосын бандо*;

18) *ей – еи*: *Рокавей жарым аралы* – *로커웨이반도* – *Роковей бандо*;

19) *я – е*: *Аляска жарым аралы* – *알래스카반도* – *бандо*;

20) **я – у:** *Аляуды жарым аралы – 알류다반도 – Алуда бандо.* Акыркы эки мисалда жумшак үнсүздөн кийин келген *а, у* тыбыштарын тамга менен эле белгилеп бердик.

Үнсүз тыбыштардын тил аралык субституциясы да бир кыйла. Бүтүндүк үчүн алардын бир тобун келтирүүгө болот:

1) **в – б:** *Авалон жарым аралы – 아발론반도 – Абаллон бандо;*
Айверахжарым аралы – 아이베리쿠반도 – Аиберикубандо;
Аравия жарым аралы – 아라비아반도 – Арабия бандо;
Говенажарым аралы – 가빈반도 – Габин бандо;
Зейд-Бевеланд жарым аралы – 제이드베벨란드반도 – Жеиды бебелланды бандо;
Катхиявар жарым аралы – 카티야바르반도 – Катиябары бандо;
Копыловожарым аралы – 코피로보반도 – Копилобо бандо;
Красноведский жарым аралы – 크라스노보스키반도 – Кырасынобосыки бандо;
Тонино-Анив жарым аралы – 토니노아니바반도 – Тониноани бандо;

2) **ш – с:** *Апшерон жарым аралы – 앱세론반도 – Эпсерон бандо;*
Артанишжарым аралы – 아타니스반도 – Атанисы бандо;

3) **ф – п:** *Де Фриз жарым аралы – 다르에프리즈반도 – Дарыепырижы бандо;*
Калифорнияжарым аралы – 캘리포니아반도 – бандо;

4) **ч – к:** *полуостров Аачим – Аачим жарым аралы – 아킴반도 – Аким бандо;*

5) **ц – ч:** *Ацумижарым аралы – 아츠미반도 – Ачыми бандо;*

6) **сс – ш:** *Бакасси жарым аралы – 바카시반도 – Бакаши бандо;*

7) **з – ж:** *Балюзек жарым аралы – 발유제크반도 – бандо;*

8) **дж – ж:** *Верджиния жарым аралы – 버지니아반도 – Божиниа бандо;*

9) **у – в** (үндүү-үнсүз): *Инишоуэн жарым аралы – 이니쇼웬반도 – Инишёвон бандо;*

10) **в – у** (үнсүз-үндүү): *Квантун жарым аралы – 관동반도 – Гуандоң бандо;*

11) **к – ш:** *Киликия жарым аралы – 실리키아반도 – Шилликиа бандо;*

12) **л – р:** Кургальский жарым аралы – 쿠르가르스키반도 – Курыгарысыки бандо;

13) **ц – к:** Луштица жарым аралы – 루스티카반도 – Лусытика бандо;

14) **н –ң:** Ляодунский жарым аралы – 요동반도 – Ёдоң бандо;

15) **с – ш:** Осима жарым аралы – 오시마반도 – Ошима бандо;

16) **г – ж:** Пьягина жарым аралы – 피아지나반도 – Пиажина бандо;

17) **д – т:** Ютландия жарым аралы – 유틀란트반도 – Ютылланты бандо;

18) **в – п:** Янковский жарым аралы – 양코프스키반도 – Янкопысыки бандо.